

Europese tijden

De publieke opinie over Europa
&
Arbeidstijden, vergeleken en verklaard

Europese Verkenning 3
Bijlage bij Staat van de Europese Unie 2006

Paul Dekker en Sjeff Ederveen (eindredactie)

Koen Breedveld, Rob Euwals, Henri de Groot, Albert van der Horst, Egbert
Jongen, Saskia Keuzenkamp, Daniël van Vuuren en Charlotte Wennekers

met medewerking van Kees Aarts en Henk van der Kolk
(Universiteit Twente)

VOORWOORD

De tijd die Europeanen aan betaalde arbeid besteden is de afgelopen decennia gestaag gedaald. In de jaren zestig was het gemiddeld nog 2000 uur per jaar, nu is het minder dan 1600 uur. In de VS werkt de gemiddelde werknemer jaarlijks nog altijd zo'n 1800 uur. Dit grote verschil heeft commentatoren ertoe verleid om te spreken over luie en verwende Europeanen.

De korte Europese werkweken hebben ook politiek de aandacht getrokken. Zo is de 35-urige werkweek in Frankrijk onder vuur komen te liggen en wordt in Nederland gepleit voor een terugkeer naar de 40-urige werkweek. Uit opinieonderzoek blijkt echter dat de meeste Europeanen bij voorkeur nog minder uren dan nu zouden willen werken. In deze derde Europese Verkenning worden de feiten over de tijdsbesteding en de voorkeuren daaromtrent voor zowel de EU-lidstaten als voor de VS gepresenteerd en wordt geanalyseerd wat de invloed is van belastingen en ouderschapsverlof op het aantal gewerkte uren. Een verandering van het aantal gewerkte uren heeft ook effecten op bijvoorbeeld werkgelegenheid en productiviteit. Het laatste hoofdstuk schetst dit perspectief en gaat in op de mogelijkheden van een gemeenschappelijk Europees beleid op dit gebied.

Evenals voorgaande Europese Verkenningen wordt ook deze editie begonnen met een beschouwing over de publieke opinie over de Europese integratie. In het licht van de uitkomst van het referendum van 1 juni jl. over de Europese grondwet krijgt dit onderdeel nu in twee hoofdstukken uitgebreid aandacht. De landenvergelijking in het eerste hoofdstuk laat zien dat zich volgens langlopende enquêtes tot in 2005 geen vermindering van de steun voor de Europese integratie in Frankrijk en Nederland heeft afgetekend. In het tweede hoofdstuk wordt met divers enquêtemateriaal en met meer kwalitatief onderzoek verder ingegaan op de meningsvorming over Europa in Nederland. Er worden diverse redenen aangevoerd waarom diffuse steun voor de Europese Unie niet heeft geleid tot een electorale meerderheid voor de grondwet.

In de voorliggende Europese Verkenning is deel A geschreven door het SCP (Paul Dekker en Charlotte Wennekers; met bijdragen van Kees Aarts en Henk van der Kolk). In deel B tekent het CPB als eerstverantwoordelijke voor de hoofdstukken 4 en 5 (Sjef Ederveen, Henri de Groot en Albert van der Horst) en het SCP voor hoofdstuk 2 (Charlotte Wennekers en Koen Breedveld). De hoofdstukken 1 (Koen Breedveld, Sjef Ederveen) en 3 (Saskia Keuzenkamp, SCP, en Egbert Jongen, Daniël van Vuuren en Rob Euwals, allen CPB) zijn coproducties.

Mede namens de auteurs willen we de leden van de interdepartementale klankbordgroep bedanken voor hun nuttige suggesties en de bereidheid om op korte termijn teksten van commentaar te voorzien. Bovenal bedanken we de Forward Strategy Unit van het DG Europese Samenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken voor haar stimulerende rol als opdrachtgever en de ondersteuning die zij bood bij de uitvoering van het onderzoek en het afronden van de publicatie. Deze woorden van dank laten onverlet dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de Verkenning ligt

bij het CPB en het SCP. Deze verkenning vertegenwoordigt dus niet noodzakelijkerwijs de opvattingen van de regering.

Dr. Henk Don
Directeur Centraal Planbureau

Prof.dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

INHOUDSOPGAVE		blz.
Deel A. De publieke opinie over Europa		7
Opzet en belangrijkste bevindingen		7
A1	Landen vergeleken	9
1.1	Verscheidenheid in de Unie	9
1.2	Ontwikkelingen op de lange termijn	11
1.3	Spanje, Frankrijk en Nederland	15
A2	Nederland	20
2.1	Ontwikkelingen 2001–2005	20
2.2	De publieke opinie in 2005	23
2.3	De meningsvorming kwalitatief verkend	34
2.4	Slotbeschouwing	38
Referenties deel A		40
Bijlagetabellen bij hoofdstuk A1		42
Deel B. Arbeidstijd: verschillen en verklaringen		44
Opzet en belangrijkste bevindingen		44
B1	Tijdsverdeling: feiten en cijfers	48
1.1	Gewerkte uren en arbeidsparticipatie	48
1.2	Tijd besteed aan arbeid en zorg in Europa (Eurobarometer)	51
1.3	Tijdsbesteding in Europa en de VS (time use surveys)	54
B2	Preferenties voor tijdbesteding	61
2.1	Beschouwing van relevante literatuur	61
2.2	Opinies in Europa (European Foundation/Eurobarometer)	63
2.3	Europa en de VS	64
2.4	Preferenties naar geslacht en levensfase	66
2.5	Preferenties en feitelijke tijdbesteding	69
B3	Institutionele arrangementen	72
3.1	Nut en noodzaak van overheidsingrijpen: theorie	72
3.2	Empirische effecten van arrangementen op tijdsbesteding	76
3.3	Typen verzorgingsstaten	82
B4	Trends en verklaringen	101
4.1	Het belang van gewerkte uren: een macro-economisch perspectief	102
4.2	Ontwikkeling van gewerkte uren en haar samenstellende componenten	105
4.3	De determinanten van het aantal gewerkte uren	110
B5	Gewerkte uren in perspectief	120
5.1	Andere invloeden van aantallen gewerkte uren	120
5.2	Rol voor Europa?	123

Referenties deel B	128
Bijlagetabel bij hoofdstuk B1	136
Bijlagetabellen bij hoofdstuk B2	137
Bijlage bij hoofdstuk B4	141

DEEL A. DE PUBLIEKE OPINIE OVER EUROPA

Opzet en belangrijkste bevindingen

Dit deel over de publieke opinie bestaat uit twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is landenvergelijkend en geheel gebaseerd op Eurobarometer-enquêtes. Na een vergelijking van actuele opvattingen over de Europese integratie in alle 25 lidstaten wordt verder ingegaan op de ontwikkelingen in de steun voor Europa sinds 1973 in de negen oudste lidstaten. Via een beschrijving van de publieke opinie in de «referendumlanden» Spanje, Frankrijk en Nederland (Luxemburg blijft buiten beschouwing) wordt overgegaan naar een analyse van de stemming in Nederland in hoofdstuk 2. Dat begint met een beschrijving van enkele ontwikkelingen in de afgelopen jaren, met name van opvattingen die in verband zijn gebracht met de afwijzing van de ratificatie van de Europese grondwet¹ in het referendum van 1 juni. Op de grondwet en het referendum gaan we vervolgens eerst kwantitatief verder in. Op basis van verschillende bevolkingsenquêtes wordt gekeken naar veranderingen in betrokkenheid, kennis en voorkeuren in de maanden en weken voorafgaande aan het referendum en de achtergronden van voor- en tegenstemmers. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de resultaten van meer kwalitatief onderzoek naar de betrokkenheid bij Europa en de wijze waarop opvattingen daarover worden gevormd. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een slotbeschouwing voor beide hoofdstukken.

Hoewel de uitslag van het referendum anders kan doen vermoeden, was de stemming over Europa in ons land in 2004 en ook nog in het voorjaar van 2005 zeker niet negatief. Op basis van gangbare indicatoren voor steun voor de Europese integratie en de Unie was de stemming in menig opzicht juist weer wat positiever geworden, zij het dat tussen eind 2004 en het voorjaar van 2005 de steun voor «een» Europese grondwet in ons land wel sterk afneemt. Samen met België, Denemarken, Griekenland, Ierland, Litouwen, Luxemburg, Portugal en Spanje behoort Nederland tot de meest EU-gezinde groep, tegenover Finland, Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk en Zweden als minst EU-gezinde groep landen. Op Litouwen na nemen alle nieuwe lidstaten van 2004 een middenpositie in waar het gaat om steun voor de EU, maar ze zijn wel beduidend vaker voorstander van gemeenschappelijk Europees beleid. Op langere termijn beschouwd tekenen zich wat de steun voor Europa betreft in de negen oudste lidstaten verschillende patronen af. Naast stabiele landen met veel (Luxemburg) en weinig (Verenigd Koninkrijk) steun, zijn er stijgers (Denemarken) en langzame (Italië) en plotselinge (Duitsland) dalers. De veranderingen moeten vooral uit nationale factoren worden verklaard. In de ontwikkelingen is nog geen duidelijke convergentie te signaleren, die zou duiden op het bestaan van een gemeenschappelijke Europese publieke opinie. Op basis van de beschikbare enquêtegegevens valt niet te verklaren waarom het in Spanje een «ja» en in Nederland en Frankrijk een «nee» werd.

In hoofdstuk 2 wordt voor Nederland verder ingegaan op de houding tegenover Europa en de ontwikkelingen in de maanden en weken voorafgaand aan 1 juni. Indicatoren voor kennis over en betrokkenheid bij de EU in Nederland geven geen aanleiding om te veronderstellen dat sprake is van een trendbreuk: Nederlanders scoren niet slechter dan andere Europeanen en hun kennis is de afgelopen jaren zelfs wat toegenomen.

In de discussie over de verklaring van het Nederlandse «nee» is vaak als argument aangedragen dat tegenstemmers vinden dat de Europese integratie te snel gaat. Uit materiaal dat teruggaat tot 1986 blijkt echter dat

¹ De officiële term is niet grondwet maar grondwettelijk verdrag. Niet dat verdrag werd afgestemd, maar er werd slechts het advies aan de Tweede Kamer gegeven om niet mee te werken aan de ratificatie ervan. Voor de leesbaarheid zullen we het verder toch over de (afwijzing van de) grondwet hebben (en ook voorbijgaan aan herformuleringen van enquêtevragen op dit punt).

Nederlanders, gemiddeld gesproken, altijd gewild hebben en eind 2004 nog steeds willen dat de Europese integratie sneller gaat dan men denkt dat het gaat. Het percentage mensen dat vindt dat de integratie te snel gaat is de afgelopen jaren niet toegenomen en mensen die vinden dat de integratie te snel gaat zijn ook niet vaker tegen «een» grondwet dan mensen die niet vinden dat de integratie te snel gaat. Op basis van data van het najaar 2004 wordt ook niet gevonden dat men eerder tegen een grondwet is als men vindt dat Europa te duur of te bemoeizuchtig is.

In de maanden voorafgaand aan het referendum neemt de kennis over en interesse in het onderwerp toe. In mei stijgt ook de opkomstgeneigdheid, daalt het aandeel mensen dat voor wil gaan stemmen en raakt de verwachting dat «nee» gaat winnen wijdverbreid. Uit diverse onderzoeken blijkt dat opvattingen over de EU en Europese kwesties (euro, uitbreidingen) van groot belang zijn om verschillen tussen individuen in steun voor een grondwet en in stemintenties te helpen verklaren. Er is echter bepaald geen sprake van een simpele tweedeling van Europavriendelijke voorstemmers en Europasceptische tegenstemmers. De steun voor (het Nederlands lidmaatschap van) de EU blijft ook bij de tegenstemmers aanzienlijk. De algemene voorkeuren volgens enquêtevragen laten veel onverklaard. Specifieke motiveringen van stemintenties of -gedrag hebben vaak meer het karakter van een legitimatie (voor stemmen vanwege «de Europese eenheid», niet of tegen stemmen vanwege «gebrek aan informatie») dan een echte verklaring.

Niettemin geeft het beschikbare enquêtemateriaal weinig grond voor het vermoeden dat tegenstemmers minder geïnformeerd en slechter gemotiveerd zouden hebben gekozen. Om de meningsvorming beter te begrijpen, wordt in het hoofdstuk ook gerapporteerd over gespreksgroepen over Europa. Daaruit komt over de hele linie een negatievere toon naar voren dan uit het enquêteonderzoek. Het gebrek aan kennis en betrokkenheid is aanzienlijk en de constatering daarvan brengt mensen in een ongemakkelijke positie. Van daaruit kan zich cynisme ontwikkelen (als ze in Brussel sowieso hun gang gaan, is betrokkenheid zinloos) maar ook interesse. Daarvoor moet Europa echter niet alleen belangrijk zijn, maar zo nu en dan ook boeiend.

AI LANDEN VERGELEKEN

Het hoofdstuk begint in paragraaf 1.1 met een korte bespreking van verschillen in de publieke opinie in alle 25 lidstaten. Vervolgens wordt voor de negen oudste lidstaten in paragraaf 1.2 gekeken naar de ontwikkelingen op drie indicatoren voor steun sinds 1973. In paragraaf 1.3 wordt naar aanleiding van de referenda over de Europese grondwet verder ingegaan op de publieke opinie in Spanje, Frankrijk en Nederland. Het hoofdstuk is gebaseerd op bevolkingsenquêtes van de Eurobarometer.¹

1.1 Verscheidenheid in de Unie

Met 25 lidstaten is het niet meer goed mogelijk landen te vergelijken door ze in kolommen in een tabel naast elkaar te zetten. Dat gebeurt wel in de bijlagentabel bij dit hoofdstuk. Tabel 1.1 vat deze bijlagentabel op twee manieren samen: met het onderscheid tussen de oude vijftien en de nieuwe tien lidstaten en door onderscheid tussen drie groepen landen die op elkaar lijken wat de algemene houding ten aanzien van de EU betreft. Vermeld zijn gemiddelden van de percentages uit de bijlagentabel, dus van landenkenmerken zonder rekening te houden met verschillen in omvang van de landen. Daarnaast is Nederland apart opgenomen.

De landen zijn in drie groepen ondergebracht op basis van hun scores op vier variabelen (zeven metingen): vindt het lidmaatschap van de EU een goede zaak, denkt dat het land voordeel heeft van het lidmaatschap, zou erg teleurgesteld zijn als de EU werd opgeheven, en heeft een positief beeld van de EU. Zoals verwacht scoort de negatieve groep ook op de meeste andere variabelen lager dan de middengroep en de positieve. De «negatieve landen» hebben minder vertrouwen in het Europees Parlement (EP) en in de Commissie en zijn minder vaak voorstander van een politieke Unie, de euro en «een grondwet». Wat de voorkeuren voor een politieke Unie en een grondwet betreft (en in 2005 ook wat de euro betreft) verschillen de middengroep en de positieve groep niet van elkaar. Waar het vragen over de uitbreiding betreft, wordt geen verschil tussen de groepen gevonden. Tussen najaar 2004 en voorjaar 2005 dalen voor veel indicatoren (o.a. goede zaak, imago, vertrouwen EP en Commissie, euro, politieke Unie en «een grondwet») de percentages in de onderscheiden groepen landen. In Nederland geldt dit niet voor de algemene steunindicatoren (eerste zeven in tabel 1.1), maar wel voor diverse specifieke indicatoren. Bij de steun voor «een grondwet» is er een substantiële daling van 20 procentpunten (zo ook in Oostenrijk en iets minder in Luxemburg (- 16)). Dat zal te maken hebben gehad met de discussie over «de grondwet» die tijdens de peiling van 2005 volop plaatsvindt en waarop later in dit hoofdstuk wordt ingegaan.

Het hierboven geschetste beeld wordt bevestigd als wordt afgegaan op de correlaties tussen alle indicatoren. De verschillende metingen van een algemene positieve houding (positief beeld, goede zaak, meer voordeel dan nadeel, erg teleurgesteld over opheffing) hangen sterk samen, maar staan allemaal los van de opvattingen over uitbreiding. Naarmate landen in het algemeen positiever zijn, is er wel meer vertrouwen in het EP, maar niet in de Commissie. Naarmate er meer een positief beeld van de EU is, is de voorkeur in een land voor een monetaire en politieke unie en voor een grondwet in het algemeen ook duidelijk groter. Het verband van de andere drie positieve houdingen met deze voorkeuren is ook positief, maar duidelijk zwakker.

¹ Evenals bij vorige edities van dit hoofdstuk wijzen we erop dat bij de landenvergelijkingen moet worden verondersteld dat vertalingen van vragen en uitspraken in de enquêtes niet alleen correct zijn, maar ook qua gevoelswaarde overeenstemmen. Dat is globaal wel nagegaan voor de Engelse en Nederlandse formuleringen, maar niet voor andere talen.

Tabel 1.1 Opvattingen over de Europese integratie in 2004 en 2005 in gemiddelden van landenpercentages

	oud en nieuw		groepen ^a			Neder-land
	oude 15	nieuwe 10	negatieve vier	midden-groep	positieve negen	
Vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU (2004)	61	51	45	51	70	75
Idem 2005	58	48	41	49	67	77
Vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU (2004)	60	54	42	51	73	59
Idem 2005	59	57	42	55	71	67
Zou erg teleurgesteld zijn als morgen de EU werd opgeheven (2004) (geen data voor 2005)	43	35	29	38	48	49
Heeft een tamelijk of zeer positieve indruk van de Europese Unie (2004)	51	48	35	48	58	45
Idem 2005	46	47	31	48	52	38
Is geneigd het Europees Parlement te vertrouwen (2004)	61	61	53	60	66	63
idem 2005	55	58	48	57	58	51
Is geneigd de Europese Commissie te vertrouwen (2004)	56	58	55	55	59	62
idem 2005	50	55	50	52	52	53
Is voor een Europese monetaire unie met één munt, de euro (2004)	68	63	57	64	72	72
idem 2005	65	63	55	64	68	71
Is voor de ontwikkeling naar een Europese politieke unie (2004)	56	68	41	65	63	58
idem 2005	54	66	39	65	60	53
Is voor «een grondwet voor de Europese Unie» (2004)	66	68	56	69	68	73
idem 2005	56	61	44	63	59	53
Is voor uitbreiding van de Europese Unie met Turkije (2005)	32	40	34	36	35	39
idem met Noorwegen	80	84	82	83	80	91
idem met Albanië	35	42	36	38	39	34

^a Verschillen met behulp van de kenmerken in het gearceerde deel van de tabel; negatieve vier = Finland, Oostenrijk, Verenigd Koninkrijk en Zweden, positieve negen = België, Denemarken, Griekenland, Ierland, Litouwen, Luxemburg, Nederland, Portugal en Spanje; de middengroep bestaat uit de overige twaalf lidstaten.

Bron: Bijlagentabel 1 (Eurobarometer 62.0 (oktober–november 2004) en Eurobarometer 63.4 (mei–juni 2005))

Kijkt men met de data van 2004 naar de samenhang tussen de voor dat jaar beschikbare indicatoren op het niveau van individuen in plaats van landen, dan blijken in alle landen alle verbanden positief te zijn. Naarmate mensen meer voordelen dan nadelen zien, een positiever beeld hebben etc., zijn ze ook vaker voor een monetaire en politieke unie, voor een grondwet en zijn ze vaker geneigd het EP én de Commissie te vertrouwen (de vraag naar de uitbreidingen werd in 2004 niet gesteld). De sterkte van de relaties verschilt wel tussen lidstaten. Een duidelijk patroon tekent zich daarin niet af.¹

¹ Over de hele linie zijn de relaties in het VK bij voorbeeld sterker dan in België. Dat zal mede een gevolg zijn van een sterkere polarisatie in de Britse politieke opinie rond Europa.

² Afgaande op de laatste rij in bijlagentabel 2 scoren de nieuwe lidstaten gemiddeld + 5,8 en de oude lidstaten gemiddeld – 3,9; de negatieve vier wijken gemiddeld – 12,8 procentpunt af, de landen van de middengroep + 3,6 en de positieve negen + 0,8. Zoals in deze hele paragraaf gaat het om landen-gegevens en wordt geen rekening gehouden met de grootte van de landen. Voor alle 25 landen samen geldt dat de gemiddelde wenselijkheid van gemeenschappelijk beleid slechts een zwakke (en niet-significante) relatie heeft met de aandelen van de bevolking die het lidmaatschap een goede zaak vinden en de voordelen groter vinden dan de nadelen, maar wel een duidelijk positieve correlatie heeft met het aandeel van de bevolking dat een positief imago van de EU heeft. In landen waar men een tamelijk of zeer positieve indruk van de EU heeft, is men ook vaker voor gemeenschappelijk beleid.

In bijlagentabel 2 worden de voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid geïnventariseerd. Twintig beleidsterreinen en -onderwerpen zijn gerangschikt naar de mate waarin gemeenschappelijk beleid wordt gewenst. Dat is het meeste het geval voor de terrorismebestrijding en het minst voor de politie. Uit de afstand tussen deze twee toch enigszins verwante zaken blijkt al dat er geen simpele ordening van grote beleidssectoren is. Evenals bij eerdere metingen (CPB/SCP 2003: 35; 2004: 16) blijken de Europeanen in het algemeen sterk voor een gemeenschappelijk beleid op evident internationale onderwerpen en bij de aanpak van specifieke grote problemen en is men terughoudend waar het gaat om klassieke taken van de verzorgingsstaat. De nieuwe lidstaten zijn gemiddeld meer voor gemeenschappelijk beleid dan de oude; bij de in tabel 1.1 gemaakte onderscheiding in drie groepen, vallen de «negatieve vier» (Finland, Zweden, Verenigd Koninkrijk en Oostenrijk) wel op door een over de hele linie gering enthousiasme voor gemeenschappelijk beleid, maar de «positieve negen» zeker niet door de wens om veel Europees aan te pakken.²

Alvorens voor Spanje, Frankrijk en Nederland verder in te gaan op de samenhang van enkele opvattingen op het niveau van individuen, wordt nu eerst gekeken naar de ontwikkeling op lange termijn van drie indicatoren van een algemeen positieve houding.

1.2 Ontwikkelingen op de lange termijn

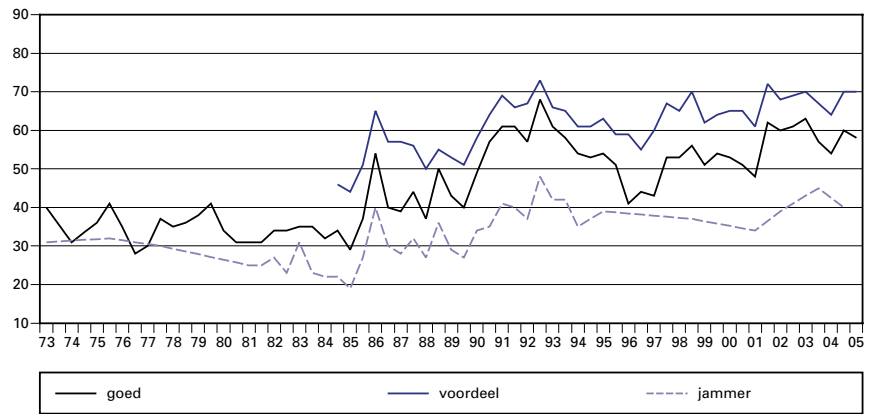
Deze paragraaf behandelt verschillen in steun voor de EU in de negen oudste lidstaten: de zes van het verdrag van Rome (België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland) en de drie toetreders van 1973 (Denemarken, Ierland en het VK). Hierbij worden de eerste drie indicatoren uit tabel 1.1 gebruikt: het een goede zaak vinden dat het eigen land lid is, vooral voordeel van dat lidmaatschap zien, en teleurgesteld zijn als de Unie zou worden opgeheven. De data beschrijven de periode van 1973 tot 2005.

De ontwikkelingen van de drie indicatoren lopen per land aardig parallel, maar tussen de landen verschillen de patronen. Wat in de grafieken van figuur 1.1 meteen opvalt, is dat de steun voor de EU in sommige landen gedurende de hele periode op een hoger niveau ligt dan in andere. In Luxemburg en Nederland ligt de steun voor de EU over de hele periode vrij stabiel op een hoog niveau (met in Nederland wel een tendens tot daling tussen 1991 en 2004); stabiele grote steun kenmerkt zeker ook Ierland vanaf de tweede helft van de jaren tachtig. Midden jaren tachtig maakt ook de steun in Denemarken een sprong omhoog en neigt deze ertoe met fluctuaties verder te stijgen. Volgens de actuele cijfers verdient het land niet langer de Eurosceptische reputatie die het nog genoot in de vorige Verkenning. Het Verenigd Koninkrijk begint laag en eindigt laag, de stijging van de jaren tachtig wordt in de jaren negentig opgevolgd door een daling. In de hele periode is de steun er het minst van alle negen landen. In Italië en Frankrijk lijkt vanaf het einde van de jaren tachtig trendmatig enige daling in de steun op te treden (zij het dat het percentage mensen dat opheffing van de EU spijtig zou vinden, in 2004 niet lager is dan in 1973). Duitsland en België laten allebei scherpe dalingen in de jaren negentig zien. De ontwikkelingen sporen met dalingen in indicatoren voor institutioneel en politiek vertrouwen en worden veelal in verband gebracht met de problemen en economische gevolgen van de integratie van de voormalige DDR respectievelijk een aantal politieke en justitiële affaires. We zullen hier verder niet proberen de verschillen in nationale ontwikkelingen uit specifieke grote maatschappelijke gebeurtenissen te verklaren. Wel maakt meer kwalitatief onderzoek aannemelijk dat historische nationale gebeurtenissen van grote invloed zijn op de publieke opinie ten aanzien van de EU (Díez Medrano 2003).¹

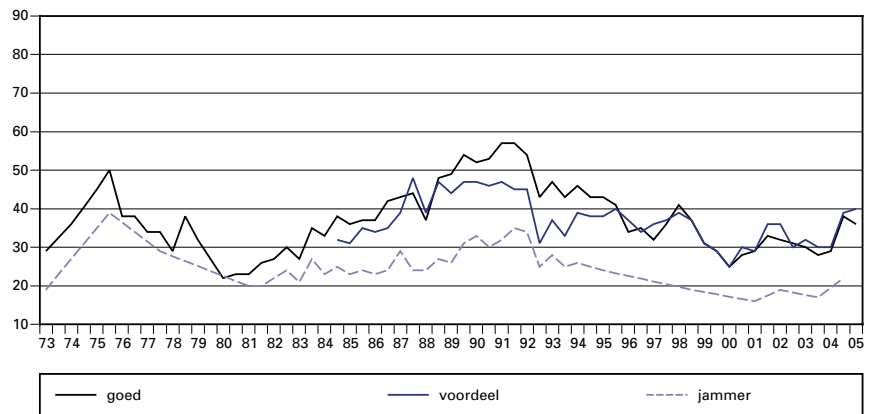
¹ Onderzoek van Díez Medrano (2003) laat zien dat er heel verschillende motieven achter steun voor de EU kunnen zitten. Hij relateert het hoge niveau van steun voor de EU in Spanje aan de drijfveer om het land te moderniseren en te breken met de eeuwenoude traditie van isolatie. De steun in Duitsland zou samenhangen met het verlangen om de angsten van andere Europeanen met betrekking tot de holocaust en WOII weg te nemen. Het lage niveau van steun in het Verenigd Koninkrijk wordt in verband gebracht met de emotionele binding aan het Britse Empire.

Figuur 1.1 Steun voor de Europese integratie 1973–2005

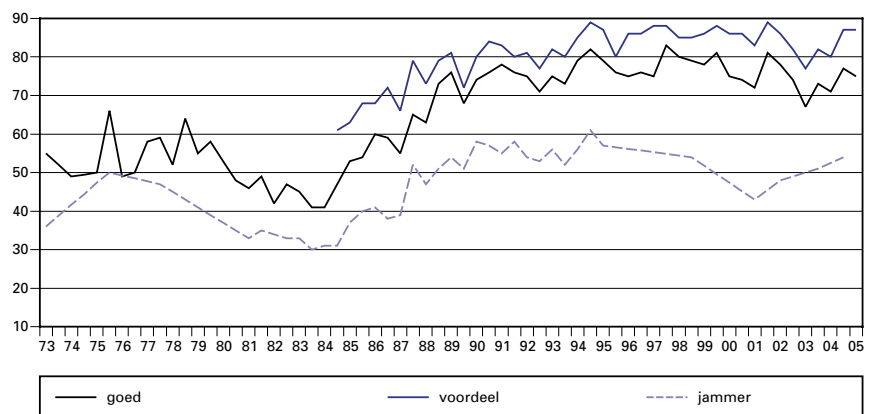
Denemarken

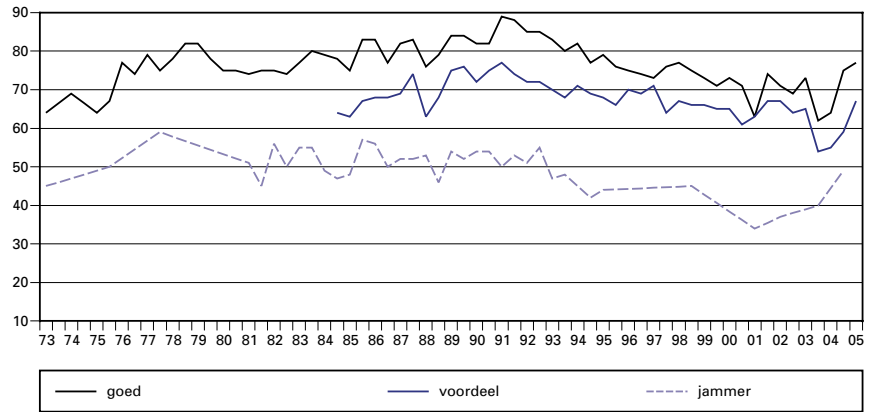
Verenigd Koninkrijk

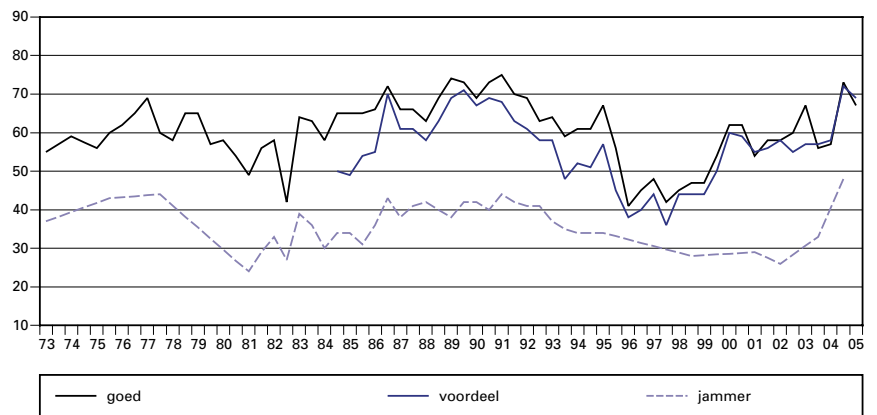
Ierland

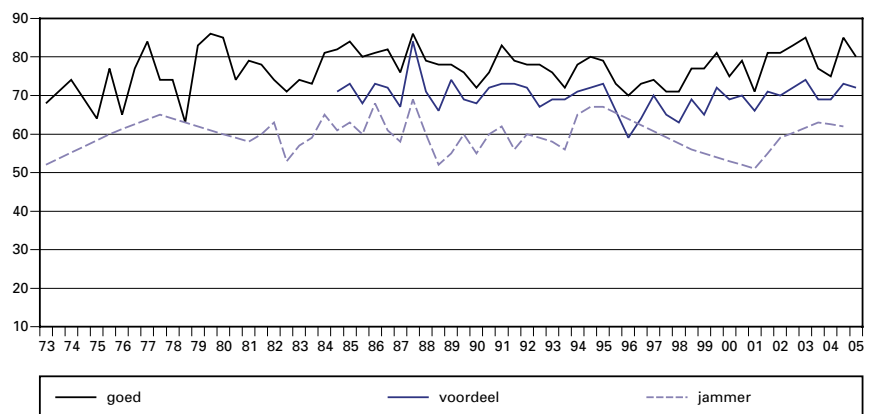
Nederland

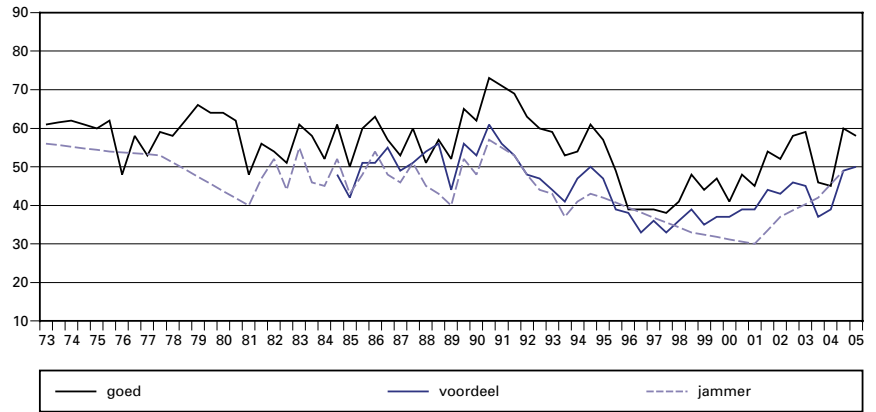
België

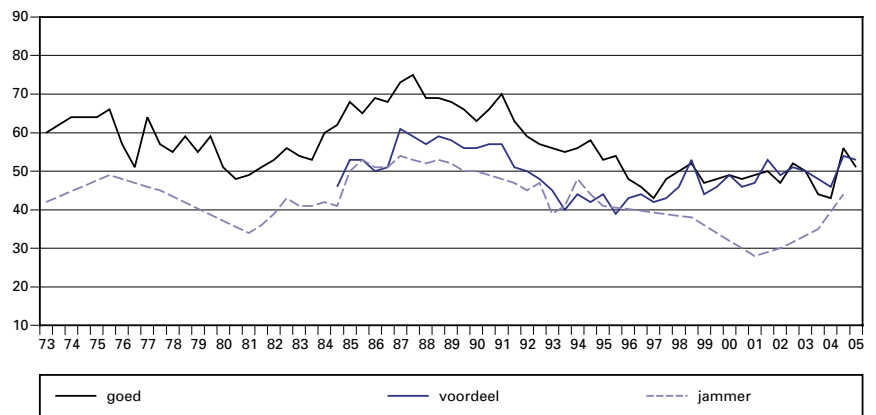
Luxemburg

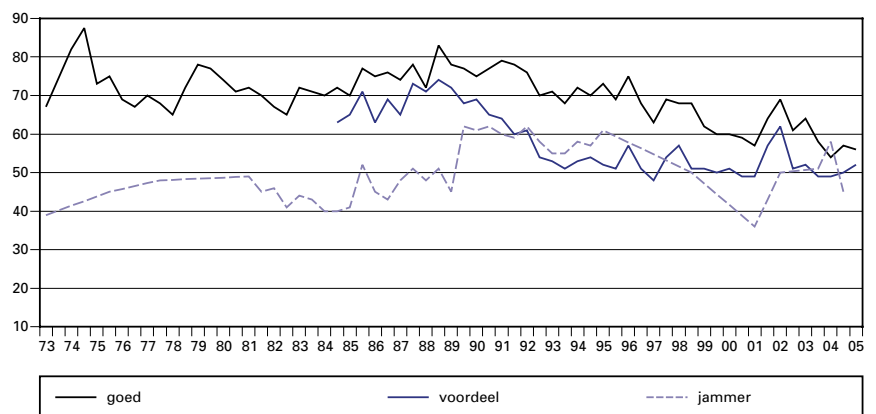
Duitsland

Frankrijk

Italië

Legenda: zwarte lijn = lidmaatschap is een goede zaak, blauwe lijn = land heeft voordeel van lidmaatschap, gestippeld = zou erg teleurgesteld zijn bij opheffing.

Op basis van analyses van Eurobarometer- en andere data, die tot 50 jaar teruggaan in de tijd, benadrukt ook Janssen (2001) het belang van nationale factoren en omstandigheden voor de verklaring van veranderingen in de publieke steun voor de EU.¹ Gezien de voortdurende verschillen in nationale ontwikkelingen lijken landoverstijgende (EU-gerelateerde) factoren nog steeds van ondergeschikt belang. Deze data bieden in ieder geval weinig aanwijzingen om te veronderstellen dat houdingen ten aanzien van de EU in verschillende lidstaten in de loop der tijd convergeren.²

Nationale gebeurtenissen en omstandigheden werken niet direct door in de publieke opinie, maar via media en politici en opinieleiders die daarin agenderend en interpreterend actief zijn. Op basis van een theorie van Zaller (1992) beredeneert Janssen dat de omvang van de publieke steun voor de EU in een land primair wordt bepaald door de mate van steun voor de EU onder de politieke elite van een land. De veranderingen en verschillen in de steun voor de EU in de door hem onderzochte periode (1952–1994) kunnen volgens hem in hoge mate verklaard worden vanuit de veranderende standpunten van de grotere politieke partijen. Hun invloed is groter naarmate de identificatie of associatie van burgers met partijen groter is. De beperkte associatie van burgers met partijen is voor Ray (2003) een reden om de invloed van politieke elites op de publieke steun voor de Europese integratie te relativeren. De invloed wordt volgens hem ook beperkt door het geringe belang dat partijen aan het thema hechten en de geringe polarisatie/politisering ervan: als er geen duidelijke meningen van partijen naar buiten komen kunnen ze het publiek ook niet beïnvloeden. Op de invloed van elites en partijen komen we in het volgende hoofdstuk nog terug bij de verklaring van de uitslag van het referendum.

1.3 Spanje, Frankrijk en Nederland

Een beschouwing over de publieke opinie ten aanzien van de EU kan medio 2005 niet om de referenda over de Europese grondwet heen. Nadat in Spanje op 20 februari 2005 76,7% (bij een opkomst van 42,3%) van de bevolking zich uitsprak voor ratificatie, spraken op 29 mei in Frankrijk en op 1 juni in Nederland meerderheden van respectievelijk 54,9 procent (opkomst 70,5%) en 61,6% (opkomst 63,3%) van de kiezers zich tegen de grondwet uit. Bij het Luxemburgse referendum op 10 juli 2005, dat plaatsvond na twijfel over doorgang vanwege de resultaten in Frankrijk en Nederland, stemde 56,5% voor ratificatie (opkomst 86,5%, Luxemburg kent een opkomstplicht). De voorgenomen referenda in Denemarken, Ierland, Polen, Portugal, het VK en Tsjechië zijn vanwege de afwijzing in Frankrijk en Nederland voor onbepaalde tijd uitgesteld (bron: www.grondweteuropa.nl).

Dat in Frankrijk en Nederland, twee lidstaten van het eerste uur, de bevolking zich tegen de Europese grondwet uitsprak, kwam voor menigeen als een verrassing. In het volgende hoofdstuk wordt voor Nederland dieper ingegaan op de achtergronden van het (voorgenomen) stemgedrag, de motieven om voor of tegen te stemmen en de veranderingen die in de maanden en weken voorafgaand aan het referendum optraden. In deze paragraaf worden Spanje, Frankrijk en Nederland vergeleken, allereerst op basis van de Eurobarometer 62.0 uit het najaar van 2004 en vervolgens op basis van rapportages (EC 2005a-c) over de telefonische «Flash Eurobarometers» die na de referenda in deze drie landen werden gehouden. Voor Luxemburg was een dergelijke rapportage (nog) niet beschikbaar en daarom blijft dit land buiten beschouwing.

¹ «De natiestaten blijven in één of andere vorm – politieke context, communicatiestructuren, cultuur, historie, enz. – van buitengewoon belang voor de ontwikkeling van de publieke opinie ten aanzien van de EU» (Janssen 2001:139).

² Volgens Díez Medrano (2003) is ook het belang van economische factoren op houdingen tegenover de EU uiteindelijk gering, maar de mogelijke invloed van het netto-betaler of -ontvanger zijn is wellicht toch een nadere studie waard (vgl. CPB/SCP 2003: 15).

Uit bijlagetabel 1 blijkt dat van de drie landen de publieke opinie in Frankrijk het meest kritisch is en er in Nederland niet zelden meer steun voor Europa bestaat dan in Spanje.

Aangezien vaak wordt aangenomen dat (gebrek aan) informatie een rol speelde bij het referendum, worden in tabel 1.3 vier kennisindicatoren gepresenteerd en twee opvattingen over de informatievoorziening over de EU in de nationale media.

Tabel 1.3 Kennis en opvattingen over de berichtgeving over Europa in 2004, gemiddelden en percentages van de bevolking van 15 jaar en ouder in Spanje, Frankrijk en Nederland

	Spanje	Frankrijk	Nederland
Eigen waardering van de kennis over de Europese Unie: gemiddelde op een schaal van 1–10	3,9	4,1	5,0
Feitelijke kennis over de Europese Unie: gemiddelde op een schaal van 1–10 ^a	5,5	5,9	6,3
Meegedeelde bekendheid met negen Europese instellingen: gemiddelde op een schaal van 1–10 ^b	6,7	6,3	6,3
Is geneigd in te stemmen met de bewering «Ik begrijp hoe de Europese Unie werkt»: percentage	41	44	51
Weet dat het meeste EU-geld naar de landbouw gaat: percentage ^c	8	18	27
Vindt de hoeveelheid berichtgeving over de Europese Unie in de nationale media in het algemeen			
• te veel	20	12	3
• ongeveer goed	52	38	38
• te weinig	24	47	54
Vindt de berichtgeving over de Europese Unie in de nationale media			
• te positief	41	26	18
• neutraal	38	42	47
• te negatief	7	19	23

^a Correct aangeven van de (on)juistheid van de beweringen dat de laatste EP-verkiezingen plaatsvonden in juni 2002 (onjuist), de voorzitter van de EC direct gekozen wordt door burgers (onjuist), het EP direct gekozen wordt (juist) en de EU thans twaalf lidstaten heeft (onjuist). NB: als van de optie «weet niet» geen gebruik zou worden gemaakt en willekeurig juist of onjuist zou worden gekozen, dan zou men gemiddeld een 5,5 krijgen.

^b «Gehoord hebben» van Europees Parlement, Commissie, Centrale bank, Hof van justitie, Raad van ministers, Rekenkamer, Ombudsman, Economisch Sociaal Comité en Comité van de Regio's. 1 = geen, 10 = alle negen.

^c «Landbouw» als antwoord op de keuzevraag waaraan het meeste geld van de EU-begroting wordt besteed: werkgelegenheid en sociale zaken; landbouw; wetenschappelijk onderzoek; regionale hulp; buitenlandse politiek en hulp aan landen buiten de EU; en bestuurs- en personeelskosten en gebouwen. De laatstgenoemde post wordt het meest gekozen: 25% in Spanje, 27% in Frankrijk en 33% in Nederland. Alleen in Spanje is de groep die zegt het antwoord niet te weten groter: 27% (in Frankrijk 16% en in Nederland 12%).

Bron: Eurobarometer 62.0; gewogen resultaten

Nederlanders scoren op de feitelijke kennistoets niet slechter dan Spanjaarden en Fransen.¹ Nederlanders zeggen van minder EU-instellingen dan Spanjaarden dat ze er wel eens van gehoord hebben, maar verder scoren ze hoger op subjectieve en objectieve kennis: Nederlanders geven zichzelf een hoger cijfer als het om kennis gaat, zeggen vaker dat ze begrijpen hoe de EU werkt, ze krijgen gemiddeld een iets hoger cijfer bij een simpele kennistoets en beantwoorden een vraag over de EU-begroting vaker correct. De verschillende indicatoren hangen in alle drie landen positief samen: de objectieve kennis is gemiddeld groter naarmate men de eigen kennis hoger inschat. Het zijn simpele indicatoren en het niveau van de uitslagen is misschien wat zorgelijk (een 6,3 is geen hoog cijfer als men met gokken gemiddeld al een 5,5 kan halen), maar ze geven in elk geval geen steun aan het vermoeden dat Nederlanders slechter geïnformeerd zijn over Europa. Ze staan ook zeker niet negatief tegenover de informatievoorziening in de media: ze vinden het meest dat er te weinig bericht wordt en het minst dat de berichtgeving te positief is. Spanjaarden vinden veel vaker dat er te veel en te positief over de EU wordt bericht in de nationale media. Naarmate Nederlanders subjectief en objectief meer kennis hebben, zijn ze meer geneigd te stellen dat de media te weinig aandacht aan de EU besteden en vinden ze de berichtgeving minder vaak te positief. In Spanje vindt men de berichtgeving juist iets vaker te positief naarmate men meer objectieve kennis heeft. In Frankrijk vergroot evenals in Nederland meer objectieve

¹ Wanneer aan de kennistoets vragen over Europese symbolen (zoals vlag, feestdag) worden toegevoegd, scoren Nederlanders wel slechter dan de meeste andere Europeanen (zie ook Wenekers 2005).

kennis de kans dat men vindt dat de media te weinig aandacht aan de EU besteden.

Zoals aangegeven in bijlagetabel 1 gaf in het najaar van 2004 72% (63% in het voorjaar van 2005) van de Spanjaarden, 70% (60% in 2005) van de Fransen en 73% (53% in 2005) van de Nederlanders te kennen voorstander van «een grondwet» voor de Europese Unie te zijn. In tabel 1.4 wordt op de achtergronden van die voorkeur in 2004 ingegaan. De data om dat voor 2005 te doen ontbreken. Op dat moment (het veldwerk loopt in de drie landen van 12/14 mei tot 7/8 juni) doet de vraag naar «een grondwet» bovendien vreemd aan omdat een specifieke grondwet volop in discussie is en stemming komt of is geweest.

In tabel 1.4 wordt het belang van enkele mogelijke achtergronden van de voorkeur voor «een grondwet» in kaart gebracht: drie sociaaldemografische kenmerken, vertrouwen in de eigen regering en wat de EU betreft twee metingen van kennis en twee metingen van steun. Aangegeven is of groepen die aan deze kenmerken voldoen, afwijken van de rest van de bevolking en of het kenmerk ook nog effect heeft als rekening wordt gehouden met de effecten van de overige genoemde kenmerken.

Tabel 1.4 Achtergronden van de voorkeur voor een grondwet voor de Europese Unie in Spanje, Frankrijk en Nederland, 2004, groepsverschillen en unieke effecten van acht kenmerken (bevolking van 15 jaar en ouder)^a

	Spanje		Frankrijk		Nederland	
	verschil	effect	verschil	effect	verschil	effect
vrouw	-		-			
jong (15-39)						
laag opgeleid (heeft voor 16e school verlaten)	-		-		-	
is geneigd de eigen regering te vertrouwen	+		+		+	
meent voldoende EU-kennis te hebben (tabel 1.3)	+				+	
krijgt een voldoende voor EU-kennis (tabel 1.3)	+	+	+			
vindt EU-lidmaatschap een goede zaak (tabel 1.1)	++	+	++	+	++	++
vertrouwt het Europees Parlement (tabel 1.1)	++	+	++	++	+	+

^a Samengevatte resultaten van logistische regressieanalyses: - = significant ($p < 0,05$) negatief effect, + = significant positief effect, ++ = sterk positief effect (odds ratio > 3).

Bron: Eurobarometer 62.0; gewogen resultaten

De «verschil»-kolommen laten bij de sociaaldemografische kenmerken zien dat het al of niet jong zijn nergens een verschil maakt, laagopgeleiden in alle drie landen minder geneigd zijn tot steun voor een grondwet en vrouwen daartoe minder geneigd zijn in Spanje en Frankrijk. Burgers die vertrouwen hebben in de eigen regering steunen vaker de idee van een Europese grondwet en dat geldt ook voor hen die volgens één of beide kennisindicatoren meer van de EU weten. Wie het EU-lidmaatschap een goede zaak vindt en het EP vertrouwt wil vaker een Europese grondwet. Kijkt men naar de «effecten» van de gecombineerde kenmerken, dan blijven alleen de positieve houdingen tegenover de EU staan en in Spanje ook de EU-kennis. Het ligt in de rede te veronderstellen dat de sociaaldemografische kenmerken vooral via de positieve houdingen werkzaam zijn op de steun voor een grondwet.

Helaas ontbreekt het nog aan data om na te gaan of dat wat hier voor «een» grondwet wordt gevonden ook geldt voor de achtergronden van de stemming in de referenda over «de» grondwet. Op basis van de rapporten over enquêtes van na de referenda (EC 2005a-c) is het wel mogelijk in tabel 1.5 tot slot van deze paragraaf enkele opvattingen over de campagne en motiveringen van het stemgedrag in de drie landen te presenteren. In deze

enquêtes zei in Spanje 75% van de ondervraagden voor de grondwet gestemd te hebben, terwijl in Frankrijk en Nederland respectievelijk 54,7% en 61,6% zei tegen gestemd te hebben. Dit strookt aardig met de werkelijke uitkomst in deze landen.

Uit tabel 1.5 blijkt dat in Spanje en Nederland een kwart van de kiezers (iets minder in Frankrijk) pas in de week voorafgaand aan het referendum zijn definitieve keuze maakte. Hierbij verschillen voor- en tegenstemmers niet opvallend van elkaar. Een grote meerderheid van de Nederlanders, en dan met name van de voorstemmers (72%), geeft aan dat het debat over de Europese grondwet te laat van start is gegaan. Objectief is het ook zo dat de campagne in Nederland later van de grond kwam dan in Frankrijk.

Tabel 1.5 Opvattingen na de referenda in Spanje, Frankrijk en Nederland, in procenten van de kiesgerechtigde bevolking

	Spanje			Frankrijk			Nederland		
	allen	voor	tegen	allen	voor	tegen	allen	voor	tegen
Voorstemmers versus tegenstemmers:									
Wanneer besloot u wat u ging stemmen:									
• op het moment dat het referendum werd aangekondigd	35	39	24	29	32	29	26	24	28
• vroeg in de campagne	23	24	23	29	29	31	21	20	22
• in de laatste weken van de campagne	16	14	23	20	17	23	20	20	19
• de week voorafgaand aan het referendum	15	13	14	14	15	13	14	22	20
• op de dag van het referendum	10	9	12	7	7	5	11	13	10
Het debat over het referendum startte:									
• te vroeg	13	13	8	15	13	15	7	5	11
• precies op tijd	22	31	15	39	39	42	13	12	14
• te laat	46	40	60	37	39	34	67	72	58
Belangrijke stembepalende elementen ^a :									
• algemene houding tegenover Europa	33	41	6	32	52	17	31	44	23
• mening over grondwet	26	25	35	18	16	20	18	15	21
• sociaal-economische situatie in eigen land	-	-	-	32	11	47	21	11	28
Voor-, tegen- en niet-stemmers apart:									
Voorstemmers: Belangrijke redenen om «ja» te stemmen:									
• essentieel om Europese project voort te zetten						39		24	
• altijd voor Europese samenwerking geweest						16		7	
• versterkt het gevoel van Europese identiteit						6		13	
• versterkt de rol van eigen land binnen Unie/wereld						12		13	
Tegenstemmers: Belangrijkste redenen om «nee» te stemmen:									
• negatief effect op werkgelegenheid							31		7
• gebrek aan informatie							5		32
• economische situatie							26		5
• verlies van nationale soevereiniteit							5		19
• grondwet te liberaal							19		5
• tegen huidige kabinet							19		14
Niet-stemmers: Belangrijkste redenen om niet te stemmen:									
• gebrek aan informatie	30			49			51		
• tekst is te gecompliceerd	3			60			26		

^a Geselecteerd zijn de vaakst genoemde redenen uit de verschillende landen om voor/tegen/niet te stemmen. Bij de belangrijkste redenen om niet te gaan stemmen, zijn alleen inhoudelijke redenen meegenomen (de vaak genoemde optie «ik was verhinderd» wordt hier dus buiten beschouwing gelaten)

Bron: EC 2005a-c

Onder de voorstemmers wordt de algemene houding ten aanzien van de EU het vaakst genoemd als stembepalende factor. Tegenstemmers noemen vaker de mening over de grondwet (met name in Spanje) en de sociaal-economische situatie in eigen land (met name in Frankrijk) als belangrijkste stembepalende element. In Nederland wordt als belangrijkste reden om voor de grondwet te stemmen genoemd, dat deze noodzakelijk zou zijn voor de voortzetting van het Europese project. Daarnaast zou de Europese grondwet de positie van Nederland binnen de Unie (of de wereld) versterken

en zou de grondwet het Europese identiteitsgevoel ten goede komen. De tegenstemmers noemen als belangrijkste argument gebrek aan informatie over de grondwet. Daarnaast is men bang om nationale soevereiniteit te verliezen, of ziet men een tegenstem als een stem tegen het huidige kabinet. In Frankrijk verwijzen de tegenstanders veel meer naar sociaal-economische factoren. Met name vreest men dat de grondwet negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid en de economie zal hebben.

Op basis van de gegevens in paragraaf 1.1 (en de bijlagetabellen) is niet te verklaren waarom er in de referenda over de grondwet in Spanje een meerderheid voor en in de beide andere landen een meerderheid tegen stemde. De verdere verkenning van gegevens uit 2004 over algemene voorkeuren, kennis en betrokkenheid in deze paragraaf levert wel allerlei verschillen op, maar nog steeds geen verklaring. Indicatoren voor diffuse steun voor de Europese integratie uit bevolkingsenquêtes zeggen wel iets over het opinieklimaat waarin «normaal» over Europa wordt gesproken en ze zijn zeker ook van betekenis om verschillen van opvatting tussen individuen te verklaren. Ze zijn echter van zeer beperkte waarde voor het verklaren van de collectieve meningsvorming en electoraal gedrag ten aanzien van specifieke Europese kwesties die in de publieke aandacht komen en gepolitiseerd raken. In het volgende hoofdstuk wordt geprobeerd voor Nederland wat meer zicht te krijgen op de meningsvorming en de dynamiek van de publieke opinie over Europa en de grondwet.

A2 NEDERLAND

In dit hoofdstuk staan het jaar 2005 en de publieke opinievorming in Nederland rond het referendum centraal. Daarvoor worden gegevens uit diverse enquêtes gebruikt (paragraaf 2.2). Om meer zicht te krijgen op processen van meningsvorming worden de cijfers aangevuld met een analyse van kwalitatief materiaal uit 2004 en 2005 (2.3). Het hoofdstuk wordt begonnen met een beschrijving van de ontwikkelingen in de afgelopen vijf jaar (2.1) en afgesloten met een slotbeschouwing voor deel A (2.4).

2.1 Ontwikkelingen 2001–2005

Steun en betrokkenheid

Tabel 2.1 toont ontwikkelingen in indicatoren voor steun voor en betrokkenheid bij de Europese eenwording, die in het voorgaande hoofdstuk en in de eerdere Verkenningen (CPB/SCP 2003 en 2004) ook al aan bod kwamen.

Tabel 2.1 Steun en betrokkenheid (in Nederland), 2001–2005, in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder

	najaar 2001	voorjaar 2002	najaar 2002	voorjaar 2003	najaar 2003	voorjaar 2004	najaar 2004	voorjaar 2005
Vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU	74	71	69	73	62	64	75	77
Vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU	67	67	64	65	54	55	59	67
Is voor een Europese monetaire unie met één munteenheid, de euro	71	75	67	67	62	58	72	71
Is voor de uitbreiding van de Europese Unie met nieuwe leden	58	56	58	48	50	44	50	45
Voelt zich deels of geheel Europeaan (en niet alleen Nederlander)	54	57	58	52	56	50	53	.
Beoordeelt de eigen kennis over EU als voldoende/goed	34	32	38	34	31	38	41	50
Zegt te begrijpen hoe de EU werkt	.	.	.	43	.	45	51	.
Zegt bekend te zijn met minstens zeven van negen EU-instellingen	30	27	30	20	27	26	20	.

Bron: Eurobarometer 56.2, 57.1, 58.1, 59.1, 60.1, 61.0, 62.0 en rapportage (EC 2005d) over 63.4; gewogen resultaten

Zoals ook al zichtbaar was in figuur 1.1 bevond de steun voor de Europese eenwording zich in Nederland eind 2003, begin 2004 in een dip. Vanaf het najaar van 2004 trekt de steun voor de Europese eenwording weer aan, zoals blijkt uit de opvattingen over het lidmaatschap en de euro. De steun voor een monetaire unie bevindt zich in 2005 weer op het niveau van 2001 (verderop zal blijken dat betwijfeld mag worden of dat ook toegenomen steun voor «de euro» betekent). Het enthousiasme voor verdere uitbreiding van de Unie met nieuwe leden is echter duidelijk gedaald (58% voorstanders in 2001, 45% in 2005).¹

¹ Een kanttekening bij de «positieve» sprong tussen het voren najaar van 2004 is wel dat er toen een wisseling plaatsvond van veldwerkorganisatie. Ook op vertrouwensindicatoren en in andere landen wordt de stemming positiever. Aan de andere kant gebeurt dat niet over de hele linie en, belangrijker, zijn er redenen aan te voeren (CPB/SCP 2004: 19) voor het lage niveau van steun eind 2003, begin 2004. Vooralsnog gaan we uit van betrouwbare metingen en een herstel van de steun in 2004.

Het «Europagevoel» is tussen 2001 en eind 2004 weinig veranderd: een kleine meerderheid geeft aan zich, naast het Nederlanderschap, deels of geheel Europeaan te voelen. Naar eigen zeggen heeft de Nederlander in de afgelopen jaren steeds meer kennis over Europa vergaard (van 34% voldoende/goede kennis in 2001 tot 50% in 2005). De bekendheid met EU-instituten schommelt (tussen de 20 en 30% in de laatste regel van de tabel). Uit tabel 1.3 kwam al naar voren dat Nederlanders qua kennis niet slechter scoren dan Fransen en Spanjaarden.

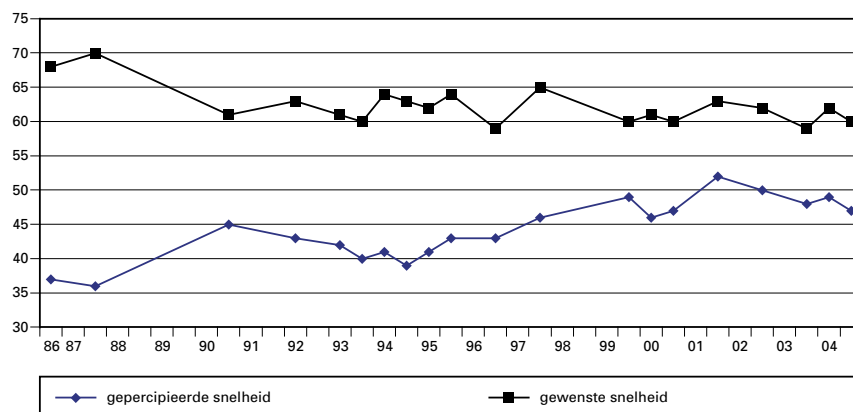
Samenvattend kunnen we op basis van deze indicatoren geen «omslag» in het Nederlandse denken over Europa vaststellen. Nederland is van oudsher een pro-Europees land en lijkt dat, afgezien van wat schommelingen rond 2003/2004, nog steeds te zijn. Ook de (eigen oordelen over) bekendheid met en kennis van de EU geven geen aanleiding om te veronderstellen dat Nederlanders zich de afgelopen jaren afwenden van Europa.

In eerdere Verkenningen (CPB/SCP 2003 en 2004) werden voor Nederland de indicatoren voor steun en betrokkenheid verder uitgesplitst naar persoonskenmerken. Daar bleek dat opleidingsniveau het belangrijkste onderscheidende kenmerk is voor steun voor de Europese integratie. Daarnaast bleken «binnenlandse» politieke houdingen van belang. In 2003 oordeelden hoogopgeleide mannen die tevreden waren met de democratie bijzonder gunstig over de EU. Laagopgeleide vrouwen die ontevreden waren over de manier waarop de democratie in ons land functioneerde scoorden juist bijzonder laag (CPB/SCP 2003: 18–19). En in 2004 werd vastgesteld (CPB/SCP 2004: 22): «Wie hoog is opgeleid, politiek zelfvertrouwen toont en weinig xenofob is, steunt het EU-lidmaatschap veel vaker dan wie laag is opgeleid en geen blijk geeft van politiek zelfvertrouwen». Dergelijke verschillen zouden ongetwijfeld ook nu kunnen worden gesignaleerd, maar we willen ons dit jaar vooral op de grondwet en het referendum richten en laten daarom de algemene diversiteit verder buiten beschouwing.

Werd Europa «te veel»?

In de discussie over de uitslag van het referendum, waarop verderop zal worden ingegaan, is vaak het argument gebruikt dat volgens veel nee-stemmers de Europese integratie te snel zou gaan. Om de validiteit van dit argument te onderzoeken, kijken we naar de antwoorden op twee vragen naar de snelheid van Europese integratie. De vragen hebben betrekking op de gepercipieerde snelheid van integratie (hoe snel *denkt* men dat de Europese integratie gaat?) en de *gewenste* snelheid van integratie (hoe snel *wil* men dat de Europese integratie gaat?). Figuur 2.1 schetst de ontwikkeling op deze vragen over de periode van eind 1986 tot eind 2004. Op alle meetmomenten ligt de gemiddelde *gewenste* snelheid van Europese integratie hoger dan de *gepercipieerde* snelheid. In de loop van de tijd treedt er wel convergentie op: de *gepercipieerde* snelheid van integratie en de *gewenste* snelheid van integratie komen dichterbij elkaar te liggen. Sinds het eind van de jaren '90 lopen de *gewenste* en de *gepercipieerde* snelheid van integratie gelijk op. De *gewenste* snelheid van integratie ligt sinds het begin van de jaren '90 op een vrij stabiel niveau. Op basis van deze gegevens is het niet aannemelijk dat een groot gedeelte van de Nederlanders van mening is dat de Europese integratie veel te hard gaat. Evenmin is er aanleiding om te veronderstellen dat er steeds meer Nederlanders zijn die vinden dat de Europese integratie te snel gaat. Verder worden geen verschillen tussen groepen gevonden op basis van leeftijd, opleidingsniveau en geslacht. Tot slot blijkt dat er weliswaar een significante correlatie is tussen voor «een» grondwet zijn en snelheid van integratie, maar dan in de zin dat mensen die vinden dat de integratie te snel gaat, eerder *vóór* een grondwet zijn dan mensen die niet vinden dat de integratie te snel gaat. Op basis van deze data kan dus niet geconcludeerd worden dat snelheid van de Europese integratie een belangrijk argument is geweest om tegen de Europese grondwet te stemmen.

Figuur 2.1 Gepercipieerde snelheid en gewenste snelheid van Europese integratie, 1986–2004

Bron: Eurobarometer 26.0, 28.0, 34.0, 37.0, 39.1, 40, 41.0, 42, 43.1, 44.1, 46.0, 48, 52.0, 53.0, 54.1, 55.0, 56.2, 58.1, 60.1, 61.0 en 62.0, gewogen resultaten

Naast het argument dat de Europese integratie te snel zou gaan, is ter verklaring van de nee-stem ook de trits te ver, te duur en te bemoeizuchtig aangedragen (zie TK 2005). In tabel 2.2 gaan we voor recente jaren nader in op deze argumenten. In de tabel wordt het percentage respondenten vermeld dat vindt dat Europa respectievelijk te snel zou gaan, te ver zou gaan, te duur zou zijn of te bemoeizuchtig zou zijn, alsmede het effect van deze variabelen op steun voor «een» Europese grondwet.

Tabel 2.2 «Te snel», «te ver», «te duur» en «te bemoeizuchtig»: diverse indicatoren in % van de bevolking van 15 jaar en ouder, 2001–2004, en hun effecten op steun voor een Europese grondwet eind 2004

	najaar 2001	voorjaar 2002	najaar 2002	voorjaar 2003	najaar 2003	voorjaar 2004	najaar 2004	Effect op steun voor de grondwet ^g
Te snel ^a	15	.	18	.	23	22	20	+
Te ver 1 ^b	62	56	o
Te ver 2 ^c	.	11	.	13	14	18	18	o
Te ver 3 ^d	45	39	-
Te duur ^e	74	63	o
Te bemoeizuchtig ^f	.	23	.	22	26	32	34	o

^a Vindt dat de gewenste snelheid van integratie lager ligt dan de gepercipieerde snelheid van integratie.

^b Is bang dat de Europese Unie een verlies aan macht betekent voor kleinere lidstaten.

^c Heeft persoonlijk het idee dat de Europese Unie een verlies van onze culturele identiteit betekent.

^d Is bang is dat de Europese Unie een verlies van nationale identiteit en cultuur betekent.

^e Is bang dat ons land meer en meer zal gaan betalen aan de Europese Unie.

^f Heeft persoonlijk het idee dat de Europese Unie bureaucratie betekent.

^g Correlatie met steun voor «een» grondwet, meting najaar 2004 (+ = positief effect, - = negatief effect, o = geen significant effect).

Bron: EB 56.2, EB 57.1, EB 58.1, EB 59.1, EB 60.1, EB 61.0, EB 62.0

Uit tabel 2.2 blijkt dat het aantal mensen dat vindt dat de Europese integratie te snel gaat de afgelopen jaren wel wat is toegenomen (van 15% via 23% naar 20%), maar ze gaat statistisch niet samen met de afwijzing van een grondwet. Mensen die vinden dat de integratie te snel gaat, zijn juist significant vaker voor een grondwet dan mensen die dat niet vinden.

Wat het argument betreft dat de Europese integratie «te ver» zou gaan (dat wil zeggen dat Nederland soevereiniteit zou verliezen) geven verschillende

indicatoren verschillende resultaten. Het aantal respondenten dat vindt dat de Europese Unie een verlies van onze culturele identiteit betekent, is de afgelopen jaren gestegen van 11% naar 18%. Het aantal mensen dat bang is dat de EU een verlies aan macht betekent voor kleinere lidstaten is daarentegen gedaald, net als het aantal mensen dat bang is dat de EU een verlies aan nationale identiteit en cultuur betekent.¹ Dit laatste item hangt significant en negatief samen met de vraag naar «een» grondwet. Dit wil zeggen dat mensen die aangeven bang te zijn voor verlies aan nationale identiteit, vaker tegen een grondwet zijn dan mensen die daarvoor niet bang zijn.

Het aantal mensen dat bang is dat de EU ons steeds meer geld zal gaan kosten, is in het afgelopen jaar gedaald van 74% naar 63%. Dat blijft een substantieel aantal, maar de opvatting blijkt statistisch niet samen te hangen met de opvatting over een grondwet. Tot slot is het aantal mensen dat vindt dat de EU bureaucratie betekent, de afgelopen jaren gestaag gestegen. Dit hangt evenmin significant samen met de vraag naar «een» grondwet.

Samenvattend geven de hier gepresenteerde gegevens tot eind 2004 geen aanleiding om te veronderstellen dat «te snel», «te duur» en «te bemoeizuchtig» zwaarwegende redenen zijn geweest om tegen de grondwet te stemmen. Wel is het aantal mensen dat vindt dat de EU bureaucratie betekent, de afgelopen jaren gestaag gestegen. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de laatste jaren meer mensen vinden dat de EU de nationale identiteit bedreigt. Alleen mensen die expliciet bang zijn voor verlies van identiteit zijn ook statistisch significant vaker tegen een grondwet dan mensen die hier niet bang voor zijn. Deze bevindingen hebben betrekking op de periode tot eind 2004. Het kan goed zijn dat door de campagnes en discussies in de aanloop naar het referendum meer mensen de Europese Unie «te veel» zijn gaan vinden (zie bijvoorbeeld tabel 3 in box 2) en wilden remmen via een afwijzing van de grondwet. Hoe dat ook zij, er is geen sprake geweest van een langdurig opgebouwde weerstand tegen de Europese integratie, die in het referendum eindelijk tot uitbarsting kon komen.

2.2 De publieke opinie in 2005

Ontwikkelingen

In tabel 2.3 zijn enkele resultaten vermeld van vier telefonische referendumpeilingen onder telkens ruim 800 18–75 jarigen, die van begin januari tot mei 2005 zijn uitgevoerd door het onderzoeksbureau Marktresponse in opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst en het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

In het eerste blokje zijn enkele indicatoren voor kennis en betrokkenheid bij Europa, de grondwet en het referendum opgenomen. De nieuwsgierigheid naar de EU neemt in de onderzoeksperiode zeker niet toe en de idee dat men voldoende geïnformeerd is over de Unie is eerder af- dan toegenomen (hetgeen natuurlijk wel kan duiden op toename van de eisen die mensen zichzelf op dit punt stellen). Wat de grondwet betreft is er wel een stijging in het volgen van het nieuws en het zichzelf geïnformeerd achten. Ook hebben steeds meer mensen iets over het referendum gehoord. De sterkste stijgingen zijn in april te signaleren, maar dat kan ook komen doordat de peiling van begin april wat merkwaardig laag scoort. De behoefte aan meer informatie over de grondwet neemt in april af. Dat spoort wel met de subjectieve geïnformeerdeheid, maar bij de feitelijke kennis is in deze periode nauwelijks een toename te signaleren. De feitelijke kennis lijkt in de

¹ In deze vraag gaat het om mensen die bang zijn dat Nederland zijn nationale identiteit verliest, in de vorige vraag ging het om mensen die zonder expliciete emotie of waardering verlies van nationale identiteit in verband brengen met de Europese Unie.

laatste weken voor het referendum wel toegenomen te zijn (zie box 1, die is gebaseerd op ander onderzoek).

Het tweede blokje van tabel 2.3 geeft inzicht in de ontwikkeling van enkele houdingen tegenover Europa en de grondwet. Volgens alle vier de indicatoren wordt de publieke opinie in de eerste maanden van 2005 terughoudender: er staan begin mei wat meer mensen negatief en zonder vertrouwen tegenover de EU dan in het begin van het jaar en het aantal mensen dat de grondwet belangrijk vindt voor de EU en er voorstander van is, is duidelijk afgenomen.

Tabel 2.3 Opmvattingen over de EU, de grondwet en het referendum, januari-mei 2005, in % van de bevolking van 18–75 jaar

	3–8 januari	25 febr.–4 maart	30 maart–6 april	26 april–7 mei
Volgt nieuws over de Europese Unie via radio, TV, kranten, internet of anderszins (soms) bewust	55	47	47	50
Voelt zich over de Europese Unie goed of voldoende geïnformeerd	60	52	49	51
Heeft in de laatste maanden iets gehoord of gelezen over de grondwet	46	65	56	78
Volgt nieuws over de grondwet via radio, TV, kranten, internet of anderszins (soms) bewust	24	35	30	44
Voelt zich over de grondwet goed of voldoende geïnformeerd	27	30	28	47
Haalt een voldoende voor feitelijke kennis over de grondwet ^a	.	55	53	58
Zou meer willen weten over de grondwet	62	.	61	54
Heeft voorafgaande aan het interview al gehoord over het referendum	32	74	67	85
Houding tegenover de Europese Unie:				
• (zeer) positief	40	38	35	35
• (zeer) negatief	14	17	16	20
Vertrouwen op dit moment in de Europese Unie				
• (zeer) veel vertrouwen	14	14	12	12
• geen (enkel) vertrouwen	27	28	30	31
Opmvatting over het belang van een grondwet voor de Europese Unie:				
• (zeer) belangrijk	69	61	60	52
• (zeer) onbelangrijk	14	16	17	21
Opmvatting over de Europese grondwet				
• voorstander	61	54	52	42
• tegenstander	21	27	26	37
Opkomstgeneigdheid volgens een vraag in het begin van het interview:				
• gaat zeker stemmen	53	50	47	53
• gaat waarschijnlijk stemmen	26	26	28	25
Idem aan het einde van het interview^b				
• gaat zeker stemmen	61	54	54	58
• gaat waarschijnlijk stemmen	26	29	28	23
Stemintentie als % van wie (waarschijnlijk) gaat stemmen in het begin				
• voor	29	44	39	34
• tegen	20	24	26	36
Idem aan het einde van het interview				
• voor	56	56	53	41
• tegen	20	24	25	36
Verwachting van de uitkomst van het referendum				
• meerderheid is voor	53	57	53	44
• ongeveer evenveel mensen voor als tegen	4	6	4	7
• meerderheid is tegen	32	31	36	45

^a De (on)juistheid kunnen aangeven van de stellingen «Door de Europese grondwet krijgt de Europese Unie een minister van buitenlandse zaken» (juist), «Door de Europese grondwet komt er een Europees leger» (onjuist), «Volgens de Europese grondwet kan een lidstaat de Europese Unie verlaten als hij dat wil» (juist), «Dankzij de Europese grondwet kunnen burgers straks direct de voorzitter van de Europese Raad kiezen» (onjuist), en «Als de Europese grondwet niet wordt aangenomen, komt Turkije ook niet bij de Europese Unie» (onjuist). NB: Zou men geraden hebben naar het juiste antwoord en nooit «weet niet» hebben gekozen, dan zou ongeveer 50% een voldoende hebben gehaald (vgl. tabel 1.3).

^b «Nu u via dit interview iets meer weet over het Europees grondwettelijk verdrag en het Referendum, bent u van plan om te gaan stemmen bij het Referendum?» In de loop van het interview is o.a. een niet al te kritische korte uitleg van de inhoud van de grondwet gegeven (zie Marktresponse 2005a: 26).

Bron: Data Kwantitatief onderzoek Referendum Europese grondwet (Marktresponse Pro41)

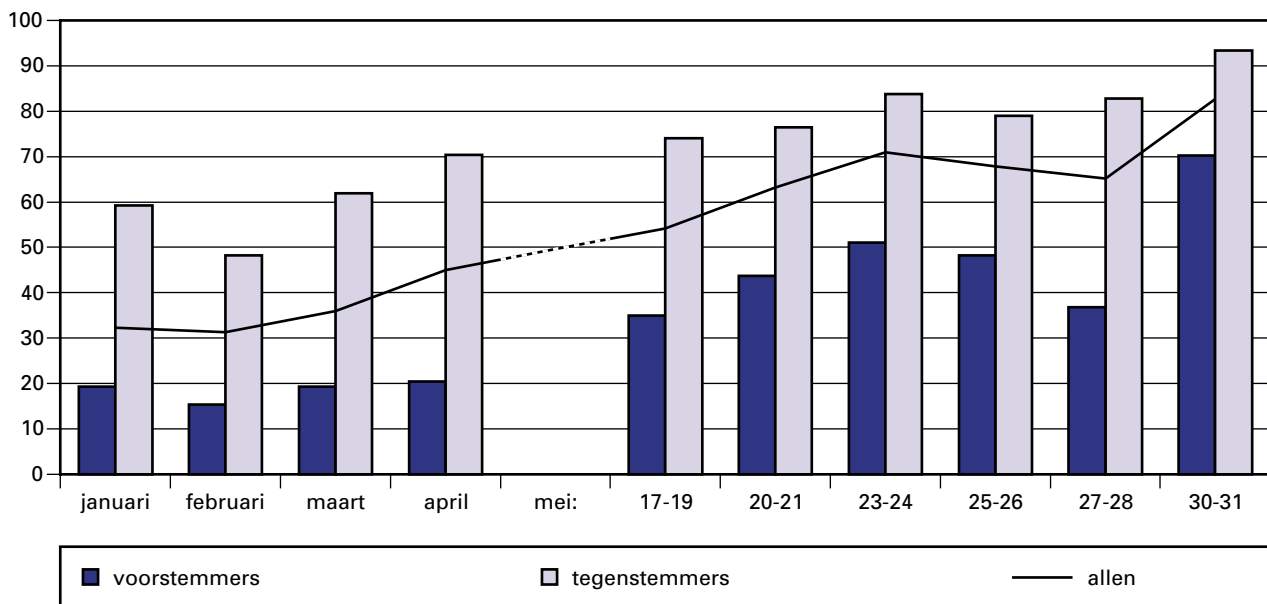
In het laatste blokje gaat het om electorale indicatoren: opkomstgeneigdheid, stemintenties en verwachtingen van de uitkomst. Zoals altijd ligt ook hier de geënquêteerde opkomstgeneigdheid (75% en meer gaat zeker of waarschijnlijk) hoger dan de feitelijke opkomst (63%). Opvallender is dat de opkomstgeneigdheid zo stabiel is.¹ Opgemerkt zij dat in de hier gepresenteerde enquêtes tweemaal naar opkomstgeneigdheid en stemintentie wordt gevraagd: een keer tamelijk in het begin van de vraggesprekken en een keer aan het einde, nadat allerlei vragen over de grondwet en het referendum zijn gesteld en ook enige informatie over de grondwet is gegeven. Aan het einde van de gesprekken zijn de onder-vraagden iets meer geneigd om te gaan stemmen en veel meer geneigd om voor te gaan stemmen. Dat laatste kan mede veroorzaakt zijn door de enigszins positieve samenvatting van de grondwet, maar ongetwijfeld zal het praten over het onderwerp als zodanig ook effect hebben gehad.² In april daalt het aantal mensen dat voor wil gaan stemmen, alsook het aantal dat verwacht dat een meerderheid voor zal gaan stemmen.

De verwachte meerderheid bij het referendum voor dan wel tegen biedt inzicht in de snelle veranderingen van de publieke opinie. In het perspectief van de feitelijke uitslag wordt in figuur 2.2 geschetst hoe de verwachting van een nee-meerderheid zich ontwikkelt tot vlak voor het referendum. Daarvoor zijn aan de gegevens die werden gebruikt in tabel 2.3 de data toegevoegd van de peilingen onder dagelijks ongeveer driehonderd burgers in de weken voorafgaande aan het referendum. De lijn geeft aan welk percentage van de bevolking denkt dat de meerderheid tegen zal gaan stemmen, de staafjes geven aan hoe groot dit percentage is bij de mensen die in de enquête aangeven voor te willen gaan stemmen of tegen. Vanaf midden mei verwacht voortdurend een meerderheid van de bevolking een «nee»-uitslag. Voor het Franse referendum van 29 mei verwacht 65% dat, na het referendum zelfs meer dan 80%. Dan heeft ook 70% van de voorstemmers de hoop op een overwinning laten varen. Aanvankelijk (begin januari–eind april) verwachtte slechts 20% van de voorstanders een overwinning voor de tegenstanders. Met uitzondering van de februaripeiling is er bij de tegenstanders voortdurend een meerderheid die in de overwinning gelooft. Grote verschillen tussen voor- en tegenstemmers in verwachtingen van de uitslag zijn niet ongebruikelijk. Ze komen zowel voort uit de hoop op een meerderheid voor het eigen standpunt als de wens om bij de meerderheid te horen. Dat laatste zal ook wel een rol hebben gespeeld bij de toename van het aantal nee-stemmers in de dagen voor het referendum.

¹ In andere peilingen van Marktresponse (2005b) stijgt de opkomstgeneigdheid vervolgens van 67% «zeker» en «waarschijnlijk» gaan stemmen eind april naar 83% eind mei. Over de hele periode vermindert het aantal mensen dat nog niet weet wat ze gaan stemmen en wordt de groep nee-stemmers groter, van 27 naar 51% van de personen die zeggen zeker te gaan stemmen. Ook uit onderzoek van Maurice de Hond (Peil.nl 2005) komt een stijgende lijn voor de opkomstgeneigdheid tussen eind april en eind mei, van 32% die zeker gaat stemmen op 23 april naar 48% op 30 mei. De toename in stemgeneigdheid vindt (evenals de campagne) dus pas in mei plaats.

² Bij 79% van de respondenten in de vier peilingen samen blijft de opkomstgeneigdheid ongewijzigd, 4% is aan het einde minder en 17% is meer geneigd om te gaan stemmen. Van de aanvankelijke voorstemmers gaat 1% naar de tegenstemmers, van de aanvankelijke tegenstemmers gaat 7% naar de voorstemmers, van de aanvankelijke twijfelaars gaat aan het einde 40% voor en 8% tegen stemmen. Een stimulerend effect van enquêtes en focusgroepen over politiek op de politieke betrokkenheid is al vaak aangetroffen (vgl. Dekker 2002: 144).

Figuur 2.2 Verwachting dat de meerderheid tegen zal gaan stemmen, begin januari–31 mei 2005, in % van alle 18–74-jarigen en van mensen die zelf voor en zelf tegen willen gaan stemmen

Bron: Data Kwantitatief onderzoek Referendum Europese grondwet (Marktresponse P1041) en Referendum monitor Europese Grondwet (Marktresponse P11079)

Box 1. De ontwikkeling van betrokkenheid en kennis in de campagne

In het voorjaar van 2005 was nogal eens te lezen dat het onderwerp van het referendum op 1 juni, het grondwettelijk verdrag voor Europa, ongeschikt was om aan het oordeel van de kiezers voor te leggen. Het ging hier immers om een complex politiek vraagstuk, dat alleen te doorgronden zou zijn voor wie de nodige inspanning zou willen leveren. Bovendien ging het om Europa – een terrein dat bepaald niet bekend stond om de levendige debatten die erover werden gevoerd.

De relatief hoge opkomst op 1 juni heeft deze kritiek bijna geheel doen verstommen. Maar zat er niet een kern van waarheid in? Was de betrokkenheid bij het referendum aanvankelijk misschien vrij laag, en is deze in de intensieve fase van de campagne vervolgens sterk gestegen? En hoe zat het nu met de feitelijke kennis van de Nederlandse kiezers over het referendum en de grondwet?

Deze twee vragen kunnen worden beantwoord met behulp van een onderzoek dat wij voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties hebben verricht, en waarover dit najaar een boek verschijnt (Aarts en van der Kolk 2005). In dit enquêteonderzoek zijn in de laatste vijfeneenhalve week voor 1 juni vijf onafhankelijke steekproeven uit een groter panel benaderd, opdat ontwikkelingen tijdens de campagne in beeld kunnen komen.¹

Allereerst gaan we na in hoeverre de kiezers in de aanloop naar het referendum eigenlijk op de hoogte waren van het onderwerp van dat referendum. Aan het begin van het onderzoek is de respondenten een open vraag voorgelegd naar het onderwerp van het referendum. Alle antwoorden met verwijzingen naar de «Europese grondwet» beschouwen we als correct; de overige antwoorden en

¹ Elke week zijn ongeveer 300 respondenten ondervraagd door GfK Panel Services Benelux. Zie voor een verantwoording van het onderzoek en de exacte vragen verder Aarts en Van der Kolk (2005).

uiteeraard alle «weet niet»-antwoorden als niet correct. In de eerste rij van de tabel in deze box is het percentage correcte antwoorden per campagneweek weergegeven. Al aan het begin van de laatste campagnefase blijken twee van de drie kiezers spontaan het onderwerp van het referendum te kunnen noemen. In de loop van de campagne wordt deze groep nog groter, tot 85 procent in de laatste volle week van mei, en 94 procent na het Franse referendum. Het onderwerp van het referendum was dus bekend bij heel veel kiezers. De groeiende bekendheid van het referendum is ook af te lezen aan het percentage kiezers dat zegt in de afgelopen week tenminste eenmaal met anderen over het referendum te hebben gesproken. Ook dit percentage stijgt sterk in de laatste vijf weken: van 48 procent in het begin van het onderzoek, naar 59, 79 en 80 procent, tot 94 procent aan de vooravond van 1 juni.

Op 1 juni wisten de kiezers dus wat het onderwerp van het referendum was, en bovendien had vrijwel iedereen er kort geleden wel eens met anderen over gesproken. Maar in welke mate wisten deze kiezers waar de grondwet over ging? In de grondwet komen heel veel zaken aan de orde. Uit diverse andere onderzoeken weten we dat veel kiezers zichzelf niet goed geïnformeerd vonden over de grondwet. Hoe staat het met de feitelijke kennis? Vier onderwerpen zijn voorgelegd aan de respondenten met de vraag of deze in de Europese grondwet zouden worden geregeld. Deze vier onderwerpen zijn: de bevoegdheden van het Europees Parlement; de toetreding van Turkije binnen 10 jaar; enkele grondrechten van burgers; en dat Europa zich met het asielbeleid gaat bezighouden. Drie van deze vier onderwerpen worden inderdaad min of meer geregeld in de grondwet, alleen de toetreding van Turkije binnen een bepaalde termijn is absoluut niet aan de orde.

Uit tabel 1 blijkt dat de grote meerderheid van de kiezers wist dat de bevoegdheden van het EP aan de orde waren. Het percentage stijgt ook gedurende de campagne nog van 72 procent aan het begin tot 84 procent in de laatste dagen. Ook dat de grondwet enkele grondrechten van burgers regelt, was bekend bij een duidelijke meerderheid van de kiezers. Veel minder correcte antwoorden zijn er wanneer Turkije en het asielbeleid ter sprake worden gebracht. Aan het begin van de campagne weet slechts een minderheid van de burgers dat de toetreding van Turkije binnen tien jaar niet in de Europese grondwet wordt geregeld. Pas aan het einde van de campagne weet ook hier een meerderheid het juiste antwoord. Helemaal verrassend is dit relatief lage percentage correcte antwoorden overigens niet. De onderhandelingen met Turkije over de start van de besprekingen met de Europese Unie waren eind 2004 onder Nederlands voorzitterschap met nogal wat publiciteit afgerond, en bovendien had het Tweede-Kamerlid Geert Wilders juist de mogelijke toetreding van Turkije tot de Unie tot het mikpunt van zijn campagne tegen de grondwet gemaakt. Nog wat minder correcte antwoorden kwamen er op de stelling dat Europa zich, volgens de grondwet, met het asielbeleid zou gaan bezighouden. Dat is zo, maar de meeste kiezers konden zich het blijkbaar niet goed voorstellen. Over vrijwel de gehele campagneperiode weet slechts een minderheid het juiste antwoord te geven.

Wisten de Nederlandse kiezers nu weinig of veel over de inhoud van de grondwet? De grondwet is een ingewikkeld document. Enkele veelbesproken punten eruit zijn bekend geraakt bij aanzienlijke delen van het electoraat. In die zin is er in ieder geval geen sprake van een massaal gebrek aan kennis. Wel moet worden vastgesteld dat deze kennis zich niet uitstrekt tot de meer specifieke onderdelen van de grondwet.

Het onderste deel van tabel 1 betreft de kennis van het ratificatieproces van de grondwet in andere lidstaten. Gevraagd is of men nog wist wat de uitslag was van het referendum in Spanje, waar op 20 februari 2005 een grote meerderheid van de bevolking instemde met de grondwet. Vervolgens is voor vier landen – België,

Tabel 1. Kennis over de grondwet en het referendum: correcte antwoorden in procenten van de kiesgerechtigden

	22 april– 5 mei	6– 12 mei	13– 19 mei	20– 29 mei	30– 31 mei
1. Kennis van het onderwerp van de het referendum (= noemt de Europese grondwet in antwoord op een open vraag)	68	75	79	85	94
2. Kennis van wat wordt geregeld in de Grondwet:					
• De bevoegdheden van het Europees Parlement (ja)	72	72	78	76	84
• De toetreding van Turkije binnen 10 jaar (nee)	45	39	44	50	57
• Enkele grondrechten van burgers (ja)	68	63	67	61	71
• Europa gaat zich met het asielbeleid bezighouden (ja)	38	43	47	50	46
3. Kennis van het ratificatieproces elders:					
• Spanje (uitslag = meerderheid voor)	31	34	39	46	56
• België (geen referendum)	9	8	17	27	33
• Denemarken (wel referendum)	19	17	20	19	22
• Duitsland (geen referendum)	5	9	17	26	40
• Frankrijk (wel referendum)	59	56	61	69	96

Bron: zie Aarts en Van der Kolk (2005); gewogen resultaten

Denemarken, Duitsland en Frankrijk – gevraagd of daar wel of niet ook een referendum over de grondwet zou worden gehouden. Ten tijde van het onderzoek zou dat wel geval zijn in Frankrijk en Denemarken en niet in België en Duitsland (na de uitslagen in Frankrijk en Nederland heeft Denemarken zijn voorgenomen referendum in heroverweging genomen). In de onderste regels van de tabel blijkt alleen het referendum in Frankrijk een grote bekendheid te genieten (nadat het op 29 mei heeft plaatsgevonden, is zelfs vrijwel iedere respondent daarvan op de hoogte). Hoe het met eventuele referenda is gesteld in België, Denemarken en Duitsland is veel minder bekend. Dat is niet zo verwonderlijk, omdat de (media-)aandacht in deze laatste fase van de campagne bijna exclusief uitging naar Frankrijk en Nederland. Opvallend is dat relatief veel mensen denken dat Duitsland wel een referendum zou houden. De andere incorrecte antwoorden zijn vooral «weet niet» antwoorden. De uitslag van het Spaanse referendum is aan het begin van de campagne nog maar bekend bij 31 procent van de kiezers. Dit percentage stijgt in de loop van de campagne tot 56 procent. Ook voor de referenda in België, Duitsland en Frankrijk geldt dat de kennis erover gedurende de campagne duidelijk toeneemt. Opmerkelijk is dat dit niet geldt voor Denemarken. Verreweg de meeste respondenten hebben gewoon geen idee of er in Denemarken nu wel of niet een referendum zal worden gehouden – terwijl de eerdere Deense referenda over Europese onderwerpen zoals de toetreding tot de Europese Monetaire Unie wel degelijk aandacht hebben gekregen in de Nederlandse media.

De laatste vijf weken voor 1 juni werden gekenmerkt door een intensieve campagne van zowel voor- als tegenstanders van de grondwet. In het bovenstaande hebben we gezien dat tijdens deze campagne de kennis en betrokkenheid van de kiezers duidelijk toenamen. «Europa» werd in deze campagne voor heel veel kiezers een vertrouwd gespreksonderwerp. Lang niet iedereen had daarbij een juist beeld van de inhoud van de grondwet of van het ratificatieproces in andere landen, maar basiskennis over het onderwerp van het referendum en over de stand van zaken in andere landen raakte wijdverbreid.

Kees Aarts en Henk van der Kolk

Achtergronden van steun en stemmen voor de grondwet

In tabel 2.4 worden, vergelijkbaar met de analyse in tabel 1.4 in het vorige hoofdstuk, de effecten van diverse kenmerken nagegaan op de steun voor de grondwet en de intentie om voor te gaan stemmen.

Tabel 2.4 Determinanten van steun voor de grondwet en intentie voor de grondwet te stemmen, januari-mei 2005, groepsverschillen en unieke effecten van acht kenmerken en de onderzoeksmoed (bevolking van 18–75 jaar)^a

	voorstander van de grondwet		gaat voor de grondwet stemmen	
	verschil	effect	verschil	effect
vrouw	–		–	
jong (18–39)	+		–	–
laag opgeleid (21% t/m lbo)	–			
acht zich geïnformeerd over de EU (tabel 2.3)	+	+	+	+
volgt nieuws over de grondwet (tabel 2.3)		–		–
is (zeer) positief over de EU (tabel 2.3)	++	++	++	++
heeft (zeer) veel vertrouwen in de EU (tabel 2.3)	++	++	++	+
onderzoeksgolf 1 (januari)–4 (mei)	–	–		+

^a Samengevatte resultaten van logistische regressieanalyses: – = significant ($p < 0,05$) negatief effect, + = significant positief effect, ++ = sterk positief effect (odds ratio > 3). De analyse van de stemintentie betreft de eerste vraag in de enquête en de 77% van de ondervraagden die daar zeker of waarschijnlijk gaat stemmen.
Bron: Data Kwantitatief onderzoek Referendum Europese grondwet (Markresponse P1041)

Vrouwen zijn blijken de «verschil»-kolommen minder voorstander van een grondwet en minder van plan om voor te gaan stemmen, jongeren zijn vaker voor de grondwet maar toch minder geneigd om voor te stemmen en lageropgeleiden zijn minder voorstander maar verschillen (als ze gaan stemmen) ze qua stemintentie niet van de hogeropgeleiden. Vergelijkbaar met de bevindingen in tabel 1.4, lijken deze sociaaldemografische kenmerken van invloed op de steun voor de grondwet en op de stemintentie via de houdingen tegenover de EU. Daarnaast zijn jongeren hoe dan ook minder geneigd om (voor) te gaan stemmen. Rekening houdend met de effecten van de overige kenmerken in de tabel, blijkt de trend (het effect van de onderzoeksgolf in de laatste rij van de tabel) in de periode tot begin mei enerzijds negatief voor steun aan de grondwet en anderzijds positief voor de intentie om voor te gaan stemmen bij het referendum. Dat laatste heeft betrekking op de mensen die denken te gaan stemmen en duidt waarschijnlijk vooral op de afname van het aandeel dat daarbij nog twijfelt over de keuze tussen ja en nee. Interessanter is dat het volgen van het nieuws over de grondwet zowel op de steun voor de grondwet als de geneigdheid om ervoor te gaan stemmen een negatief effect heeft als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken. Dat suggereert op zijn minst dat de meerderheid in het referendum tegen de grondwet niet simpelweg herleid kan worden op een gebrek aan interesse en informatie in de bevolking.¹ Daartegen pleit nog een andere bevinding in de referenda-enquêtes. Nadat er is gevraagd of men voor of tegen de grondwet is, wordt met een open vraag geïnformeerd naar de motivering van het antwoord. Van de voorstanders kan 6% geen enkel motief aanvoeren (terwijl het onderzoeksbureau toch ruimhartig allerlei reacties als motivering noteert: zie Markresponse 2005a: 32 e.v.). Van de tegenstanders en de mensen die niet kunnen besluiten of ze voor of tegen zijn, blijft 4% een antwoord schuldig op de vraag naar motivering.² Het voorgaande heeft betrekking op voorkeuren en hun achtergronden in de periode januari tot begin mei, dus tot iets minder dan een maand voor het

¹ Interessant in dit verband is een verdere analyse van de gegevens uit tabel 2.4 op interactie-effecten. Daaruit komt naar voren dat het volgen van het nieuws over het referendum en het zich geïnformeerd achten over de EU, vooral in de laatste twee peilingen een negatief effect hebben gehad op de geneigdheid om voor de grondwet te gaan stemmen.

² De voorstanders geven gemiddeld 1,31 en de tegenstanders 1,45 redenen voor hun mening over de grondwet. Dat is geen groot verschil, maar statistisch wel significant in het voordeel van de tegenstanders. In het codeerschema van het onderzoeksbureau komen veel argumenten van de voorstanders terecht onder het kopje «eenheid van Europa», gevolgd door de gemeenschappelijke aanpak van problemen en de plaats van Europa in de wereld. In hoofdstuk 1 bleek bij de analyse van de uitslagen in Spanje, Frankrijk en Nederland ook dat dit belangrijke argumenten zijn om voor de grondwet te stemmen. Bij de tegenstanders gaat het relatief vaak om verlies aan zeggenschap en identiteit van Nederland, maar de meeste argumenten komen hier in de rubriek «anders» terecht. Respondenten die nog geen voorkeur hebben beargumenteren dat bij voorkeur met gebrek aan kennis en informatie en veel minder met gebrek aan interesse.

referendum. De stemintenties in de dagen direct voorafgaand aan het referendum komen aan bod in tabel 2.5. In de hier gebruikte peilingen zegt op dat moment 23% voor en 40% tegen te gaan stemmen; de 37% die waarschijnlijk niet gaat stemmen of nog niet weet wat blijft hier verder buiten beschouwing. Voor enkele opvattingen over Europese kwesties wordt in de tabel aangegeven hoe groot het aandeel voor- een tegenstemmers is. In een aantal gevallen zien we erg voorspelbare verschillen: van de tegenstanders van de grondwet gaat 0% voorstemmen en 74% tegen; van de mensen die vinden dat Nederland uit de EU moet treden gaat 2% voorstemmen en 75% tegen. Interessanter is dat in de ruime meerderheid van Nederlanders die het lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt – en dat is eind mei nog altijd 74% van de ondervraagden – het aandeel voorstemmers (32 en 31% van de ondervraagden). In de Marktresponse-peilingen eind mei is ook gevraagd hoe men zou hebben gestemd bij een drietal denkbeeldige referenda, namelijk over de invoering van de euro, de uitbreiding van de EU met tien nieuwe lidstaten in 2004 en het principebesluit om toetredingsonderhandelingen («toelatingsgesprekken») met Turkije te starten. Een duidelijke meerderheid van de ondervraagden zou de euro hebben afgewezen. Dat spoort met de negatieve houding tegenover de euro in tabel 2 van box 2 (61% vindt daar de euro een slechte zaak), maar bepaald niet met de herstelde steun voor «een Europese monetaire unie met één munteenheid, de euro» in tabel 2.1 (daar is, eveneens in mei-juni 2005, 71% vóór).¹ Bij de andere twee kwesties zou er wat de respondenten van dit onderzoek betreft waarschijnlijk ook een «nee» uit de stemming zijn gekomen.² De tegenstemmers in de denkbeeldige referenda zijn duidelijk

Tabel 2.5 Diverse opvattingen (en het % instemming daarmee) en de intentie voor of tegen de grondwet te gaan stemmen van de aanhangers van die opvattingen, eind mei 2005, % van de bevolking van 18–74 jaar^a

	(% eens)	daarvan wil voor gaan stemmen	daarvan wil tegen gaan stemmen
Allen		23	40
Vindt het EU-lidmaatschap van Nederland een (zeer) goede zaak	(74)	31	32
Vindt dat een (zeer) slechte zaak	(12)	5	55
Vindt dat Nederland uit de Europese Unie moet treden	(12)	2	75
Vindt dat Nederland dat niet moet doen	(80)	29	34
Vindt dat het Europees Parlement meer te zeggen moet krijgen	(38)	38	22
Vindt dat het minder te zeggen moet krijgen	(41)	9	63
Is voorstander van de Europese grondwet	(39)	58	11
Is daarvan tegenstander	(45)	0	74
Zou tegen hebben gestemd in een referendum over			
...de invoering van de euro	(62)	10	50
...de uitbreiding van de Europese Unie met tien landen in 2004	(48)	12	56
...het beginnen van toelatingsgesprekken met Turkije.	(50)	14	55

¹ Blijkbaar is het principe van «een» monetaire unie met een euro iets heel anders dan «de» euro, die feitelijk is ingevoerd en o.a. in verband is gebracht met een te lage waardering van de gulden en gestegen prijzen. De steunbetuiging aan de EMU in tabel 2.1 moet dan ook niet worden opgevat als enthousiasme over de huidige euro.

² Tegenover de 48% tegen de uitbreiding staat 42% voor (en 10% zonder oordeel), tegenover de 50% tegen gesprekken met Turkije 40% voor (en 11% zonder oordeel).

^a Leesvoorbeeld: Van alle ondervraagden zegt 23% voor en 40% tegen te gaan stemmen (de rest gaat niet stemmen of weet nog niet wat); bij de 74% van de bevolking die het EU-lidmaatschap een goede zaak vindt, wil 31% voor en 32% tegen gaan stemmen. Bron: Data Referendum monitor Europese Grondwet 24–31 mei 2005 (Marktresponse P11079)

meer dan gemiddeld van plan in het echte aanstaande referendum tegen te gaan stemmen. Maar de percentages blijven ver verwijderd van de 100% (zie ook tabel 3 in box 2) en dat pleit toch enigszins tegen het wel geuite vermoeden dat er massaal tegen de grondwet is gestemd om alsnog een negatieve opvatting over de genoemde andere kwesties tot uitdrukking te brengen.¹

Wat de achtergronden van het feitelijke (gerapporteerde) stemgedrag betreft biedt Maurice de Hond (Peil.nl 2005) onder andere gegevens over de sociaaldemografische diversiteit. In tabel 2.6 zijn voor de nee-stemmers enkele contrastgroepen uit dit onderzoek overgenomen. In de tabel wordt voor een aantal persoonskenmerken steeds de grootste groep tegenstemmers tegen de kleinste groep tegenstemmers afgezet.

Tabel 2.6 Nee-stemmers in bevolkingscategorieën: groepen met het hoogste en laagste % nee-stemmers per kenmerk)

	% nee- stemmers		% nee- stemmers
Allen	62	Kerkelijkheid:	
		• onkerkelijken	65
		• katholieken	54
		Regelmatige krantenlezers:	
		• geen	74
		• Telegraaf	69
		• NRC	46
		Lidmaatschap omroepvereniging:	
		• Veronica	73
		• NCRV	38
		Partijkeuze bij TK-verkiezingen 2003:	
		• LPF en SP	92
		• CDA	52
Geslacht:			
• vrouw	66		
• man	58		
Leeftijd:			
• 45-54	69		
• 65+	48		
Opleidingsniveau:			
• laag	82		
• hoog	51		

Bron: Post-referendumenquête van Peil.nl (2005)

¹ De geenszins volmaakte samenhang tussen het echte en de virtuele referenda kan ook omgekeerd worden verduidelijkt: een kwart van de mensen die voor de grondwet wil gaan stemmen zou tegen de euro hebben gestemd en een kwart van degenen die tegen de grondwet wil gaan stemmen zou wel voor de gesprekken met Turkije hebben gestemd. Kortom, een algemene houding tegenover Europa zal wel van belang zijn geweest, maar het is niet zo dat willekeurig welk referendumonderwerp hetzelfde stemgedrag zou hebben opgeroepen. Het was overigens interessant geweest als tegenstemmers van de grondwet expliciet was gevraagd wat ze bij het referendum over de grondwet gestemd zouden hebben als ze de gelegenheid hadden gehad om zich over de andere zaken uit te spreken.

² Dat ziet er anders uit als wordt gekeken naar de partijvoorkeur van na het referendum: van wie dan een voorkeur heeft voor de SP heeft 96% tegen de grondwet gestemd, van wie een voorkeur heeft voor CDA en D66 heeft 24% tegen gestemd. Het lijkt aannemelijk dat de campagnes rond de grondwet en het referendum hun weerslag hebben gehad op de algemene politieke opstelling. Vergelijking van de peilingen van De Hond van voor de campagne en enige tijd na het referendum laten ook diverse verschuivingen in voorkeuren zien ten gunste van partijen en politici die zich tegen de grondwet uitspraken.

Bij de sociaaldemografische kenmerken springen lageropgeleiden eruit door massale afwijzing van de grondwet. Ook vrouwen, 45-54-jarigen (in tabel 1 van box 2 echter eerder de jongeren) en onkerkelijken hebben relatief vaak «nee» gestemd. NCRV-leden en NRC-lezers hebben als enige groepen in deze tabel slechts in minderheid tegen gestemd. Afgaande op de partijkeuze bij de Kamerverkiezingen van 2003 is er geen partij met een minderheid nee-stemmers aan te wijzen.² Gezien de nadrukkelijke voorkeur van de meeste partijen voor de grondwet is dat een opmerkelijk gegeven, dat ook veel aandacht in de politiek heeft gekregen.

Op het eerste gezicht is dit resultaat ook moeilijk te rijmen met de in hoofdstuk 1 aangehaalde theorie van o.a. Janssen (2001) dat mensen zich bij het bepalen van hun standpunt over Europa met name laten leiden door politieke elites. In Nederland is er ook partijpolitiek van oudsher een brede pro-Europa consensus. Dat spoot met de in hoofdstuk 1 gesignaleerde grote diffuse publieke steun voor de EU bij het publiek. In de vorige Europese Verkenning (CPB/SCP 2004: 23) werd echter al wel naar voren gebracht dat grote groepen kiezers de partij van hun keuze meer voor Europese eenwording achten dan zij zelf zijn. Deze discrepantie is in de maanden voor het referendum waarschijnlijk groter geworden. De campagnes voor de grondwet van de coalitiepartijen en twee oppositiepartijen hebben de achterban in ieder geval niet kunnen overtuigen. Wat de invloed van het kabinet op de publieke opinie betreft, zou zelfs sprake zijn

geweest van een negatief effect. Volgens de onderzoeken van Maurice de Hond werd op 30 april door 38% van de kiezers het optreden van het kabinet negatief gewaardeerd, op 21 mei was dat gestegen tot 59%. Ook onder degenen die heel positief staan tegenover de EU en in ruime meerderheid voor de grondwet willen stemmen, wordt dan door de meesten het optreden van het kabinet negatief gewaardeerd (Peil.nl 2005). Overigens is er niet alleen een verschil van mening tussen de Haagse politieke elite en de bevolking. Er is ook sprake van een discrepantie tussen de opvattingen van veel grote organisaties in het maatschappelijk middenveld (die over het algemeen voor de grondwet waren) en de burgers.¹ Gevestigde politieke noch maatschappelijke organisaties hebben de vanzelfsprekende invloed op de publieke opinie die ze ooit hadden. Dat betekent echter nog niet dat het belang van elites als zodanig sterk verminderd is. Waarschijnlijk hebben «vrijzwevende» commentatoren, columnisten en andere opinieleiders (bijv. Ronald Plasterk) een sterkere invloed op de publieke meningsvorming uitgeoefend. Het proces van publieke opinievorming over Europa wordt niet per se minder elite-geleid, maar wel diffuser en minder voorspelbaar.

Box 2. Achtergrond van de nee-stem bij het referendum

Op 1 juni stemde 61,5 procent van de opgekomen kiezers tegen de grondwet. De tegenstemmers waren niet gelijkmatig verdeeld over het land. Degenen die in de uitslagen van de verschillende gemeenten hebben bekeken, zal het opgevallen zijn dat de nee-stemmers vooral waren geconcentreerd in de christelijke gemeenten op de Veluwe en in gebieden waar het socialistische gedachtegoed traditioneel sterk is.² Dit beeld wordt bevestigd in de enquête die door ons rondom het referendum werden gehouden (zie box 1). Daaruit blijkt een duidelijk verband tussen onder meer religiositeit, sociale klasse en inkomen aan de ene kant en het percentage nee-stemmers aan de andere kant.

In tabel 1 is voor verschillende categorieën kiezers aangegeven met welke percentages zij tegen de grondwet hebben gestemd. Uit deze tabel blijkt dat jongeren vaker tegen de grondwet stemmen dan ouderen, vrouwen vaker dan mannen, lageropgeleiden vaker dan hogeropgeleiden. Naarmate het huishoudinkomen lager is, stemt men ook eerder tegen, en hetzelfde geldt voor de sociale klasse waartoe de kiezer zich rekent. Ten slotte stemmen zowel personen die vaak naar de kerk gaan als degenen die dat juist zelden of nooit doen, vaker tegen dan de groep die daar tussenin zit.

Waarom stemden sommige categorieën kiezers nu vaker «nee» dan andere? We kunnen het antwoord op deze vraag onder meer zoeken in enkele opvattingen die mensen hebben over de EU, over de consequenties van de grondwet en over Europese zaken die weliswaar formeel niets met de grondwet te maken hebben, maar die daar in de campagne wel mee in verband werden gebracht, zoals de euro en de toetreding van Turkije. In tabel 2 blijken over deze kwesties heel verschillende ideeën te bestaan in de onderscheiden opleidingsniveaus en sociale klassen (we beperken ons hier tot deze kenmerken omdat ze in tabel 1 de grootste verschillen toonden).

In dit onderzoek blijken kiezers nogal terughoudend te staan tegenover verdergaande Europese eenwording. Op een schaal die loopt van 1 (eenwording is al te ver gegaan) tot 10 (Europese eenwording moet verder gaan) plaatst 49% zich in de posities 1-5. Een ruime meerderheid verwacht geen sterkere economische groei door de grondwet en veel kiezers denken dat door de grondwet de sociale zekerheid wordt bedreigd. Bovendien zijn kiezers weinig positief over de introductie van de euro. De respondenten zijn drie stellingen voorgelegd over de invloed van de euro op de economische groei, het inwisselen van de gulden voor de euro en over de inflatie. Uit de antwoorden op die stellingen blijkt dat

¹ Opvallend is wat dat betreft «de stilte van het middenveld» (NRC Handelsblad van 27 april 2005). Blijkbaar wilden maatschappelijke organisaties hun vingers niet branden aan dit duidelijk omstreden thema. Veel organisaties waren wel van mening dat de grondwet een vooruitgang was op hun werkterrein, maar beperkten het zoeken van de publiciteit tot eigen websites en ledenbladen. Hieraan wordt aandacht besteed in onderzoek van Esther van den Berg naar de Europeanisering van maatschappelijke organisaties, waarover het SCP eind 2005, begin 2006 hoopt te publiceren.
² Zie <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingsuitslagen.aspx>, geraadpleegd op 22 juli 2005.

Tabel 1. Het stemgedrag bij het referendum naar diverse achtergrondkenmerken

Kenmerk		% nee- stemmers
Allen		62
Leeftijd	18-34 jaar	68
	35-64 jaar	62
	65 jaar en ouder	51
Geslacht	man	59
	vrouw	63
Opleidingsniveau	laag (t/m LBO/VMBO)	78
	midden (MAVO-VWO)	65
	hoog (HBO/WO)	47
Huishoudinkomen	laag (laagste 25%)	72
	midden (50%)	64
	hoog (hoogste 25%)	43
Sociale klasse (zelfindeling)	gewone/hogere arbeidersklasse	76
	gewone middenklasse	63
	hogere (midden)klasse	37
Frequentie kerkbezoek	1-3 keer per maand	50
	elke week of vaker	64
	enkele keren per jaar of nooit	63

Bron: zie Aarts en Van der Kolk (2005); gewogen resultaten

61% van het electoraat negatiever dan de gemiddelde kiezer was over de introductie van de euro, waarmee niet is gezegd dat de rest stond te juichen bij de nieuwe munt. De eventuele toelating van Turkije, mits dit land voldoet aan criteria van democratie en mensenrechten, wordt daarentegen door een meerderheid geaccepteerd.

Zoals te verwachten was blijken opvattingen over de vijf kwesties samen te hangen met de nee-stem. In tabel 3 staan de percentages nee-stemmers met verschillende opvattingen vermeld.

Tabel 2. Achtergrondkenmerken en % steun voor vijf opvattingen over Europa

	Europese eenwording moet niet verder gaan	Economie groeit niet sterker door de grondwet	Sociale zekerheid gaat achteruit door de grondwet	Euro is een slechte zaak	Turkije mag nooit toetreden tot de EU
Allen	49	71	65	61	35
Opleiding					
laag	61	81	64	72	46
midden	51	70	70	67	34
hoog	38	65	58	46	28
Sociale klasse (zelfindeling)					
arbeidersklasse	62	82	73	71	41
middenklasse	48	69	65	61	33
hogere klasse	25	59	46	40	29

Bron: zie Aarts en Van der Kolk (2005); gewogen resultaten

De opvattingen geven een gedeeltelijk antwoord op de vraag waarom mensen tegen de grondwet hebben gestemd. Geven ze ook een afdoende interpretatie van de in tabel 2 vermelde verschillen tussen opleidingscategorieën en subjectieve sociale klassen? Voor de opleidingsverschillen lijkt dat wel het geval. Omdat mensen met een lagere opleiding vaker dan anderen van mening zijn dat de Europese eenwording al te ver is gegaan, dat de grondwet niets goeds brengt,

Tabel 3. Opvattingen over Europa en de nee-stem

		% nee-stemmers
Europese eenwording moet ...	verder gaan	38
	niet verder gaan	85
Economische groei wordt door de grondwet ...	groter	32
	niet groter	78
Sociale zekerheid wordt door de grondwet ...	niet slechter	34
	slechter	76
Invoering van de euro heeft ...	ook goede kanten	38
	geen goede kanten	77
Mag Turkije onder voorwaarden toetreden?	ja	49
	nooit	78

Bron: zie Aarts en Van der Kolk (2005); gewogen resultaten

«we» met de euro zijn benadeeld en dat Turkije nooit mag toetreden tot de EU, hebben zij vaker tegen de grondwet gestemd. De verschillen tussen de sociale klassen kunnen we op die manier slechts voor een deel begrijpen. Ook als mensen die zich tot de arbeidersklasse rekenen niet van de hogere klassen hadden verschild in de opvattingen, zouden ze toch nog vaker tegen de grondwet hebben gestemd. Waarom dat zo is, blijft de vraag.

Henk van der Kolk en Kees Aarts

Tot zover enkele elementen uit enquêteonderzoek en mogelijke verklaringsfactoren voor verschillen in opvattingen over de grondwet, het referendum en de campagne. Alvorens ze met elkaar te vergelijken en af te wegen in de slotbeschouwing wordt in de volgende paragraaf geprobeerd op een andere manier meer hoogte te krijgen van de meningsvorming.

2.3 De meningsvorming kwalitatief verkend

Traditiegetrouw wordt in dit hoofdstuk gerapporteerd over de publieke opinie op basis van enquêtegegevens. Om echter een beter beeld te kunnen geven van de dynamiek en totstandkoming van meningen over Europa, ook in het licht van de recente gebeurtenissen rondom de grondwet, wordt in deze paragraaf tevens gebruik gemaakt van focusgroepen. Deze zijn gehouden in het kader van een groter onderzoek naar de meningsvorming van Nederlanders over Europa, en hebben dus niet specifiek betrekking op het referendum over de grondwet.¹ De focusgroepen waren bedoeld om dieper in te gaan op de beeldvorming van Nederlanders over Europa, en om meer inzicht te verschaffen in de oorzaken van (gebrek aan) betrokkenheid. In de groepen zijn verschillende thema's aan de orde gekomen, zoals de beeldvorming over de EU (Hoe kijkt men tegen de EU aan? Uit welke bronnen haalt men informatie over de EU? Is men voor of tegen Europese samenwerking, en hoe ver moet dit dan gaan?), kennis over de EU (Hoe schat men de eigen kennis over de EU in? Hoe groot is – op basis van een kennistest – de objectieve kennis?), interesse in de EU (Vindt men de EU interessant? Besteedt men aandacht aan nieuws over de EU?), en het referendum over de grondwet (Heeft men over het referendum gehoord? Wat is men van plan te gaan stemmen?).

¹ Zie Wennekers (2005) voor een uitgebreide beschrijving van het materiaal en de gebruikte methodologie. De focusgroepen, vier in totaal, maken deel uit van het in 2008 af te sluiten promotieonderzoek van Charlotte Wennekers naar Nederlanders en de Europese integratie.

We beginnen met een algemeen gedeelte over meningsvorming op het gebied van Europa. Vervolgens wordt verder ingegaan op de meningsvorming rondom de grondwet.

Groepsgesprekken over Europa

Wat weten burgers nu precies over Europa? Het merendeel van de respondenten geeft toe weinig of niets over de EU te weten. De objectieve kennistoets bevestigt dit beeld. Over het algemeen wordt de kennistest door alle deelnemers moeilijk gevonden. De meeste deelnemers beoordelen hun eigen prestaties op de kennistest als slecht. Een greep uit de reacties op de kennistest: «Je eigenwaarde heeft een deukje opgelopen», «dit moet ik dus weten», «een slecht examen», «toch even opzoeken als je thuiskomt», «ik vind het persoonlijk gênant dat ik dit soort dingen niet gewoon weet». Eerder in dit hoofdstuk werd ook al geconstateerd dat Nederlanders weliswaar niet slechter geïnformeerd zijn over Europa dan Fransen of Spanjaarden, maar dat kennis over het algemeen wel op een erg laag niveau ligt.

Tegelijkertijd spreekt uit de reacties van de respondenten, met name onder de hoger opgeleiden, een soort schuld- of schaaamtegevoel. Zij voelen, zeker tijdens een focusgroep, de morele verplichting om op de hoogte te zijn van dit soort zaken. Wanneer gevraagd wordt of men geïnteresseerd is in de EU, geven hoger opgeleiden niet zo snel toe dat ze Europa eigenlijk een saai onderwerp vinden. In eerste instantie leidt plichtsgevoel tijdens de focusgroepen tot een soort quasi-interesse. Pas wanneer sommigen toegeven eigenlijk niet in Europa (of, meer algemeen, in politiek) geïnteresseerd te zijn, komen meer respondenten over de dam.

De meeste lager opgeleiden hebben er geen moeite mee om gewoon toe te geven dat ze Europa helemaal niet interessant vinden. Politiek wordt over het algemeen saai gevonden, en Europese politiek zo mogelijk nog saaier. De meeste lager opgeleide deelnemers lezen geen nationale kranten en houden zich verre van televisienieuws over Europa. «Als het over Europa gaat dan zap je weg», «Er zijn weleens van die debatten op televisie, maar dat is gewoon zo saai!», «Politiek is sowieso heel oninteressant».

Het imago van de EU is zowel onder hoog als onder laag opgeleide deelnemers aan de focusgroepen tamelijk negatief. In een aantal groepen is sprake van een «kettingreactie»: één of meerdere respondenten zetten de toon met negatieve uitspraken over de EU, wat bij de andere deelnemers weer negatieve associaties oproept. De deelnemers van deze negatieve focusgroepen beoordelen na afloop in antwoord op enkele schriftelijke standaardvragen het lidmaatschap van de EU ook veel negatiever dan de deelnemers van andere focusgroepen. Een negatieve stemming over de EU lijkt zich in een gesprek makkelijk te verspreiden. Bij de aanloop naar het referendum heeft dit proces wellicht op grotere schaal plaatsgevonden.

Het gebrek aan interesse onder de hoger opgeleide deelnemers, en de apathie op het gebied van Europa onder de lager opgeleide deelnemers, zou deels verklaard kunnen worden vanuit deze negatieve stemming. Een aantal respondenten projecteert een brede verzameling misstanden op Europa.¹ Met name in de negatiefste focusgroep (met laag opgeleide respondenten) is de algemene perceptie dat alleen maar slechte dingen uit Brussel komen. Men veronderstelt dat de Nederlandse burger slechter af is vanwege Europese regelgeving. De meeste deelnemers zijn op de hoogte van het feit dat Nederland de grootste nettobetaler is aan de Unie. Gegeven de huidige economische situatie in Nederland, is er weinig solidariteit met andere Europese volkeren. Daarnaast zijn veel respondenten ervan overtuigd dat het dagelijks leven veel duurder is geworden door de komst van de euro. Verder wordt Brussel gezien als een log en bureaucratisch apparaat. Een aantal deelnemers is erg kritisch over de maandelijkse verhuizingen van Brussel naar Straatsburg en vice versa. Ook wordt het excessieve declaratiegedrag

¹ Dit gebeurde eerder ook in het politiek woelige jaar 2002, toen in focusgroepen over Europa veel binnenlandse onvrede op de EU werd geprojecteerd en de vraag wat Fortuyn ervan zou hebben gevonden een belangrijke leidraad in de discussie werd (Anker Solutions 2002).

van Europese politici genoemd. Daarnaast hebben de deelnemers het over zinloze subsidies. Hierbij is duidelijk sprake van een «associatieproces». Hoe meer negatieve punten genoemd worden, hoe meer nieuwe negatieve punten worden aangedragen.

Waar komt deze negatieve beeldvorming onder de deelnemers nu vandaan? In de literatuur over meningsvorming met betrekking tot Europa wordt een negatieve «framing» in de media als een mogelijk belangrijke oorzaak genoemd. De Vreese (2002) stelt dat de media de mogelijkheid hebben om de beeldvorming en percepties over Europa te beïnvloeden en te veranderen, aangezien zowel burgers als politici en beleidsmakers de media als belangrijkste informatiebron over Europa beschouwen. Volgens de Vreese gebruiken de media twee verschillende frames in hun berichtgeving over Europa. Het eerste frame is het *conflict frame*. Hierbij wordt nieuws over Europa gebracht als een (belangen)conflict tussen de verschillende lidstaten. Het tweede frame is het *economische consequenties frame*, waarbij het nieuws over Europa wordt gezien in het licht van de economische (financiële) consequenties die dit kan hebben. Uiteraard wordt de publieke opinie over Europa negatief beïnvloed wanneer vooral de nadruk wordt gelegd op mogelijke kosten en/of gevaren.

Een tweede oorzaak voor de overtuigingskracht die negatieve argumenten over Europa kunnen hebben, zou het gebrek aan objectieve en feitelijk correcte informatie over de EU kunnen zijn. Kennis over de EU is over het algemeen vrij beperkt. Mensen geven toe helemaal niet op de hoogte te zijn van Europese zaken. De meesten kunnen zich niet herinneren dat er op school aandacht besteed werd aan de EU, of melden dat de aandacht die aan de EU besteed werd heel beperkt was. Uit de voorloper van de Europese Verkenningen (Dekker et al. 2002) blijkt dat op het gebied van onderwijs over de EU inderdaad nog veel werk te verrichten valt, en dat Nederland op dit gebied zeker niet vooraan loopt. Het lijkt erop dat hier een belangrijke kans gemist wordt.

Nu we de algemene houdingen ten opzichte van Europa verkend hebben, gaan we verder met houdingen ten aanzien van de Europese grondwet.

De Europese grondwet

Tijdens de laatste twee focusgroepen (in november 2004 en februari 2005) was bij de meeste deelnemers al bekend dat er een referendum over de Europese grondwet gehouden zou gaan worden. Het beeld dat uit deze twee focusgroepen naar voren komt, strookt in grote lijnen met het beeld dat wordt geschetst door de in opdracht van de RVD gehouden kwalitatieve metingen (PQR 2005a-c, SmartAgent 2005). Deze metingen beslaan tevens de laatste maanden in aanloop naar het referendum. In deze paragraaf wordt de informatie uit bovengenoemde onderzoeken geïntegreerd. Waar een ontwikkeling geschetst wordt, is deze ontleend aan PQR (2005a-c).

Eind 2004, begin 2005 begint langzaam onder burgers bekend te worden dat er zoiets komt als een referendum over de Europese grondwet. Dit is gelijk ook alles wat burgers weten; de inhoud en status van die grondwet is voor bijna iedereen nog een zwart gat. Men geeft aan op dat gebied een grote informatiebehoefte te hebben. Vooral bij de mensen die toch al negatief tegenover politiek in het algemeen staan (en daarmee meestal ook negatief zijn ten opzichte van Europa) spreekt hier wel een bepaald wantrouwen uit: «Wat is ons bekend? Toch helemaal niets? Ze moeten die grondwet dan eerst eens voor iedereen begrijpelijk gaan samenvatten». Bij mensen met een positievere grondhouding ten opzichte van de politiek werkt de

onwetendheid soms de andere kant op: «Als ik op dit moment zou moeten stemmen, dan zou ik er gewoon op vertrouwen dat het wel goed zou zijn, en op basis daarvan zou ik wel vóór stemmen». «Er is door veel mensen over nagedacht, en dat is zo zorgvuldig opgesteld, wie ben ik als simpele burger om daar tegen te stemmen?».

Opvallend is dat de onwetendheid zich over alle lagen van de bevolking lijkt uit te strekken. Eerder bleek al dat er op het gebied van Europa sprake is van een kennisachterstand. Dit gebrek aan kennis maakt dat er een bodem is waarop allerlei misvattingen kunnen postvatten. Uit de vorige paragraaf bleek dat negatieve argumenten over Europa een grote overtuigingskracht kunnen hebben, en dat zij kunnen leiden tot meer negatieve argumenten, ook wanneer de grondhouding ten opzichte van Europa wel positief is.

Stond de burger in het begin van 2005 nog gematigd positief ten opzichte van de grondwet, en gaf men aan ontvankelijk te zijn voor informatieverschaffing (en hier tevens ook behoefte aan te hebben); in de daaropvolgende maanden verandert dit in een overwegend negatieve grondhouding. Men geeft veelvuldig aan de door de overheid verstrekte informatie «toch niet te begrijpen», en serveert het beschikbare foldermateriaal af als oninteressant, onaantrekkelijk en taai. In combinatie met een aantal uitspraken van politieke kopstukken dat verkeerd valt, leidt dit tot een steeds groter wordende meerderheid die tegen de grondwet wil gaan stemmen. Hierbij valt op dat de informatieverstrekking door regering en parlement weinig tot geen effect heeft gehad. Juist ook omdat Europa op zich als zo'n saai onderwerp wordt gezien (zie eerdere beschrijving van de interesse van Nederlanders voor de EU), en omdat er sowieso sprake is van een enorme kennisachterstand, komt het beschikbare materiaal bij veel Nederlanders blijkbaar niet aan (terwijl men tegelijkertijd wel steeds aangeeft behoefte te hebben aan meer informatie). Burgers lijken een irreëel beeld voor ogen te hebben van de manier waarop hun kennisachterstand kan worden ingelopen. Velen menen dat dit op simpele, snelle en boeiende wijze «even bijgespijkerd» kan worden. Daarnaast maakt het, onder sommige lagen van de bevolking zeer algemene, wantrouwen ten opzichte van het huidige kabinet dat mensen de informatie over de grondwet sowieso niet vertrouwen, en het gevoel hebben dat hen iets «door de strot geduwd» gaat worden. Bovendien bleek eerder al dat een negatieve stemming kan leiden tot een soort kettingreactie, waarbij steeds meer negatieve argumenten naar boven komen (ook bij mensen die in eerste instantie helemaal niet zo negatief tegenover Europa staan). Deze factoren tezamen zouden een deel van de verklaring kunnen zijn voor de grote meerderheid die op 1 juni tegen de grondwet stemde.

Tegelijkertijd blijkt uit de kwalitatieve metingen (PQR 2005c) dat de meeste respondenten zich, paradoxaal genoeg, wel goed in de inhoud van de grondwet kunnen vinden. Wanneer de deelnemers een lijst van punten voorgelegd krijgen die mogelijk in de grondwet opgenomen had kunnen worden, reageert men op het merendeel van deze punten zeer positief. Als dan achteraf blijkt dat deze punten allemaal uit de grondwet afkomstig zijn, ontstaat irritatie over het feit dat deze punten de burger niet zijn geworden: «Waarom hebben ze deze punten nog niet gecommuniceerd? Dat neem ik ze echt kwalijk!». Tegelijkertijd laat men zich niet meer beïnvloeden door de wetenschap dat de grondwet dus blijkbaar bestaat uit allerlei elementen waar men zich goed in kan vinden. De algemene grondhouding is al te negatief, en men laat zich in de focusgroep niet meer overtuigen door inhoudelijke argumenten. Dit versterkt de indruk die eerder in dit deel al gewekt werd: het Nederlandse «nee» heeft weinig te maken met de inhoud van de grondwet of met de algemene stemming over Europa.

Dit alles wil echter niet zeggen dat een beter geïnformeerd publiek wél voor de Europese grondwet gestemd zou hebben. Bij het referendum speelde een enorme diversiteit aan argumenten, waarbij zowel voor als tegen de grondwet goed doordachte overwegingen én mythen en misverstanden zijn aangevoerd. Een beter geïnformeerd publiek kan beter beredeneerde keuzes maken. Of die keuze nu voor of tegen Europa is, een grotere betrokkenheid is uiteindelijk altijd winst.

2.4 Slotbeschouwing

Op basis van de vele onderzoeksresultaten die in dit en het vorige hoofdstuk zijn gepresenteerd, is er weinig reden om een trendbreuk voorafgaande aan het referendum te veronderstellen en veel reden om te veronderstellen dat de steun voor de Europese integratie in Nederland nog altijd groot is. De resultaten van de onderzoeken naar de achtergronden van opvattingen over de grondwet en het stemgedrag bij het referendum sporen niet altijd met elkaar – en zijn vaak ook lastig met elkaar te vergelijken – maar duidelijk is wel geworden dat de verwerping van de grondwet niet het resultaat is geweest van één massale overtuiging, laat staan van massale onwetendheid en irrationaliteit. Er zijn ook zeker geen aanwijzingen gevonden dat de voorstemmers zich serieuzer in de materie hebben verdiept dan de tegenstanders. Op grond van de hier gepresenteerde bevindingen, maar meer nog gezien de in de media en elders gevoerde discussies voorafgaande aan het referendum, is het aannemelijk dat zowel voor- als tegenstanders zich door heel verschillende argumenten en gevoelens hebben laten leiden en vaak moeilijke afwegingen hebben gemaakt.

De uitslag van het referendum moet dan ook niet worden gedramatiseerd als de uitbarsting van al lang bestaande onvrede. Veeleer moet deze worden gezien als de uitkomst van een samenloop van omstandigheden, waaronder een stemming van gering politiek vertrouwen, en vooral van een proces van publieke opinievorming met een hoge mate van eigen dynamiek.¹ In die zin is het referendum ook wel vergelijkbaar met de aanloop en uitkomst van de verrassende verkiezingen van 15 mei 2002 (Dekker 2005). Een overeenkomst zou ook kunnen zijn dat de publieke opinie negatiever wordt na de gebeurtenissen. Een afnemende steun voor de Europese integratie, of in ieder geval een op onderdelen kritischer en sceptischer houding van het publiek, zou zich kunnen ontwikkelen als gevolg van het referendum. Of dat het geval is, zal uit de volgende Europese Verkenning moeten blijken.

In diverse enquêtes komt gebrek aan kennis naar voren als een argument voor afzijdigheid of een tegenstem. Het argument heeft iets legitimerends (zoals in ander onderzoek de argumenten «geen tijd» en «niet gevraagd» dat hebben als naar de achtergronden van niet-stemmen en andere vormen van non-participatie wordt gevraagd), maar het duidt ongetwijfeld ook op een gebrek aan betrokkenheid bij Europa. Als zodanig kwam het in de vorige paragraaf ook naar voren in de focusgroepen. Daar ging dat gepaard met gevoelens van ongemak: eigenlijk zou je toch meer van Europa moeten weten. Het ervaren tekort kan een basis zijn om zich beter te informeren en mee te gaan praten. Het kan ook een basis vormen voor een cynische opstelling om dat niet te hoeven doen: als politici en de politiek, of Brussel, sowieso niet deugen, heeft het ook geen zin om zich er inhoudelijk om te bekommeren (Hibbing en Theiss-Morse 2002). Voor betrokkenheid is het niet voldoende dat de politiek, of in dit geval «Europa», belangrijk is. Men moet ook het idee hebben dat men er invloed op zou kunnen uitoefenen of op zijn minst geboeid worden door het schouwspel, door de problemen die er spelen en door de politici die zich ermee bezighouden. Europa heeft de

¹ Daarbij kan in discussies over concrete kwesties, in ieder geval in eerste instantie, de toon allicht kritischer worden dan in peilingen van houdingen «in het algemeen» tegenover principes en instellingen. De stemming in de focusgroepen waarover in de vorige paragraaf is gerapporteerd is negatiever dan de enquête-uitslagen in het begin van dit hoofdstuk en in het vorige hoofdstuk doen vermoeden. De opvattingen over de invoering van de euro in Nederland bleken negatiever dan de opvattingen over een monetaire unie met een gemeenschappelijke munt.

burgers zelden weten te boeien, maar de praktische voordelen of onvermijdelijkheid waren voor velen evident. Die combinatie verklaart een welwillende houding tegenover Europa in de publieke opinie bij een gelijktijdige geringe betrokkenheid. Daarop is in voorgaande Europese Verkenningen herhaaldelijk gewezen, ook op het risico dat vanwege de geringe betrokkenheid «Europa» zich makkelijk leent voor plotselinge politisering met onvoorspelbare uitkomsten.

Wil men dat risico indammen, dan is het van het grootste belang de door het referendum toegenomen betrokkenheid van de bevolking bij Europa vast te houden. De door het kabinet en de Tweede Kamer voorgenomen «brede maatschappelijke discussie» kan daaraan een bijdrage leveren. Daarnaast zal het nog lange tijd nodig zijn om Europa belangrijk en boeiend te maken in het onderwijs en in de media.

Referenties deel A

Aarts, K. en H. van der Kolk (red.; 2005). *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese Grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker (te verschijnen).

Anker Solutions (2002). *Eindrapport Monitor 8 Europese Uitbreiding*. New York/Amsterdam: Booij en van Bruggen.

CPB/SCP (2003). *Sociaal Europa. Europese Verkenning Nr 1* (bijlage bij Staat van de Europese Unie 2004). Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

CPB/SCP (2004). *Bestemming Europa. Europese Verkenning Nr 2* (bijlage bij Staat van de Europese Unie 2005). Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Dekker, P. (red.; 2002). *Niet-stemmers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. (2005). *Wat beweegt de burger toch de laatste tijd? In: Verslag Symposium Overheid en burger*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Dekker, P., P. Schnabel, C. Capel, L. van Dun en H. Vinken (2002). *Leeft Europa wel? Europese Verkenning Nr 0* (bijlage bij Staat van de Europese Unie 2003). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Díez Medrano, J. (2003). *Framing Europe. Attitudes to European Integration in Germany, Spain, and the United Kingdom*. New Jersey: Princeton University Press.

EC (2005a). *The European Constitution: post-referendum survey in Spain*. Brussel: Europese Commissie [europa.eu.int/comm/public_opinion/flash/fl_168_en.pdf].

EC (2005b). *The European Constitution: post-referendum survey in France*. Brussel: Europese Commissie [europa.eu.int/comm/public_opinion/flash/fl171_en.pdf].

EC (2005c). *The European Constitution: post-referendum survey in The Netherlands*. Brussel: Europese Commissie [europa.eu.int/comm/public_opinion/flash/fl172_en.pdf].

EC (2005d). *Eurobarometer 63, first results*. Brussel: Europese Commissie [europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63.4_en_first.pdf].

Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

Janssen, J. (2001). *Publieke steun voor de Europese Unie. Analyse van de publieke opinie in 12 lidstaten, 1952–1998* (proefschrift). Maastricht.

Marketresponse (2005a). *Rapportage Referendum Europese grondwet, kwantitatief onderzoek – meting maart 2005*. Leusden: Marktresponse (project 1041).

Marketresponse (2005b). *Rapport Referendum monitor Europese grondwet, peiling 30–31 mei*. Leusden: Marktresponse (project 11 079).

Peil.nl (2005). Diverse persberichten over de referendumonderzoeken van Maurice de Hond voor de NOS [www.peil.nl].

PQR (2005a). Motivatie-onderzoek Europese Grondwet – een kwalitatief onderzoek. Amsterdam: PQR Research (project PQR fi329).

PQR (2005b). De Europese Grondwet – vervolgonderzoek. Amsterdam: PQR Research (project PQR fi341).

PQR (2005c). De Europese Grondwet – vervolgonderzoek (deel 3). Amsterdam: PQR Research (project PQR 1349).

Ray, L. (2003). When parties matter: The conditional influence of party positions on voter opinions about European integration. *The Journal of Politics* 65/4: 978–994.

SmartAgent (2005). Rapportage Europees grondwettelijk verdrag (kwalitatief onderzoek). Leusden: The SmartAgent Company (project P1041).

TK (2005). Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken en de Staatssecretaris voor Europese Zaken over de geannoteerde agenda Europese Raad 16–17 juni 2005. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 21 501–02, nr. 628.

Vreese, C. de (2002). *Framing Europe – television news and European integration*. Amsterdam: Aksant (proefschrift).

Wennekers, C. (2005). Public involvement with the European Union: The Netherlands in perspective. Paper for the UACES Student Forum 6th Annual Conference (Oxford University).

Zaller, J. R. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bijlagetabellen bij hoofdstuk A1

Bijlagetabel 1. Opvattingen over de Europese integratie in de 25 lidstaten van de Europese Unie^a, 2004 en 2005, in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder^b

	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
Vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU (2004)	48	48	61	39	77	75	73	85	60	46	57	61	56	72	59	52	41	69	50	45	57	49	52	52	45
Idem 2005	45	44	59	36	75	77	67	80	58	37	56	56	51	66	61	48	42	59	53	49	54	42	49	43	40
Vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU (2004)	49	36	70	39	87	59	72	73	49	43	50	76	54	70	68	56	51	78	55	42	62	48	58	40	51
Idem 2005	50	36	70	40	87	67	69	72	50	41	52	69	53	69	67	58	57	72	62	56	63	47	62	41	53
Zou erg teleurgesteld zijn als morgen de EU werd opgeheven (2004)	32	26	40	22	54	49	50	63	49	36	45	44	43	42	53	34	21	35	26	27	38	40	39	48	43
Heeft een tamelijk of zeer positieve indruk van de Europese Unie (2004)	35	38	38	32	75	45	59	61	47	34	64	58	53	62	60	38	40	60	46	40	48	46	62	51	45
Idem 2005	29	34	35	29	68	38	55	58	42	30	64	54	48	57	56	38	40	49	51	43	46	43	57	56	48
Is geneigd het Europees Parlement te vertrouwen (2004)	63	55	60	39	70	63	70	71	55	56	63	66	59	64	64	62	45	66	51	60	70	68	66	64	58
Idem 2005	56	51	56	35	57	51	67	67	46	48	66	59	50	50	63	54	47	56	52	51	63	71	66	62	58
Is geneigd de Europese Commissie te vertrouwen (2004)	51	47	58	53	57	62	61	49	39	67	41	58	57	66	68	44	64	54	59	61	61	59	64	51	60
Idem 2005	46	43	54	50	51	53	59	44	31	61	44	53	49	43	67	37	65	45	59	53	56	62	64	49	60
Is voor een Europese monetaire unie met één munt, de euro (2004)	79	46	50	31	85	72	89	85	69	73	62	62	78	69	67	55	59	69	65	60	69	60	87	59	46
Idem 2005	77	48	50	28	86	71	84	87	59	65	67	49	76	58	65	59	57	60	65	63	72	64	83	53	50
Is voor de ontwikkeling naar een Europese politieke unie (2004)	40	40	42	33	58	58	70	53	60	49	69	71	52	74	66	62	58	74	66	62	74	73	77	67	63
Idem 2005	38	42	46	34	51	53	66	63	64	40	69	67	54	68	61	59	60	62	66	65	74	73	76	63	61
Is voor «een grondwet voor de Europese Unie» (2004)	58	50	44	49	61	73	81	77	79	67	73	69	70	72	61	64	61	73	73	63	71	62	80	74	56
Idem 2005	47	38	42	43	54	53	76	63	68	47	74	60	60	63	59	52	56	64	61	44	60	78	76	73	50
Is voor uitbreiding van de Europese Unie met Turkije (2005)	31	50	30	45	38	39	36	22	21	10	33	26	21	42	43	27	36	42	54	37	37	51	53	16	43
Idem met Noorwegen	95	90	90	90	73	73	91	86	84	82	70	72	81	78	66	85	78	79	85	89	89	83	91	88	74
Idem met Albanië	33	58	40	40	40	34	33	29	18	13	31	37	35	47	43	36	34	44	56	32	38	35	50	33	58

^a De 15 oude en 10 nieuwe lidstaten zijn achtereenvolgens zoveel mogelijk op elkaar aansluitend in noord-zuid volgorde opgenomen: Finland (FI), Zweden (SE), Denemarken (DK), Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Nederland (NL), Luxemburg (LU), Duitsland (DE), Oostenrijk (AT), Italië (IT), Griekenland (EL), Frankrijk (FR), Spanje (ES) en Portugal (PT)/Estland (EE), Letland (LV), Litouwen (LT), Polen (PL), Tsjechië (CZ), Slowakije (SK), Hongarije (HU), Slovenië (SI), Cyprus (CY) en Malta (MT).

^b Als percentage van alle mogelijke antwoorden, inclusief «weet niet».

Bron: Data Eurobarometer 62.0 (oktober–november 2004) en rapportage (BC 2005) over Eurobarometer 63.4 (mei–juni 2005); gewogen resultaten.

Bijlage tabel 2. Voorkeuren voor Europees beleid in de 25 lidstaten van de Europese Unie, 2004, (ongewogen) gemiddelden van de nationale percentages van de bevolking van 15 jaar en ouder en afwijkingen van de landen van dit gemiddelde in procentpunten^a

	landengemiddelde												afwijkingen van het landengemiddelde in procentpunten													
	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT	
de strijd tegen internationaal terrorisme	90	0	0	0	-10	2	4	3	-3	-2	-5	-8	1	3	-1	-5	4	5	3	3	5	0	-2	2	-1	
wetenschappelijk en technologisch onderzoek	76	-19	-18	-8	-5	7	0	0	6	-24	-10	-3	11	3	-2	-6	7	1	11	5	6	7	2	1	17	9
de strijd tegen drugs	75	-6	-9	2	-8	-9	-7	2	19	6	-2	-11	4	4	0	-6	11	9	11	12	4	6	8	-6	5	-2
buitenlandse politiek m.b.t. landen buiten de EU	73	-10	-15	-8	-11	8	5	10	-1	-1	-2	2	2	5	4	-2	-3	2	-1	5	8	-7	2	3	8	
humanitaire hulp	72	-22	-20	-9	3	6	1	10	4	2	-20	4	6	10	7	2	4	2	11	9	-4	4	4	-9	5	7
hulp aan regio's die economische problemen hebben	68	-16	-8	-4	3	10	-4	3	5	-2	-15	5	-27	5	-4	7	6	10	15	-10	5	5	3	7	11	
milieubescherming	67	-21	-10	-9	-4	-2	6	3	13	8	-4	-6	7	6	9	-5	3	-6	5	15	1	-5	12	-3	8	
aanpak van armoede en sociale uitsluiting	61	-13	-10	-14	-7	3	-14	-2	-10	-6	-6	0	14	-3	13	-2	5	0	15	6	-1	8	4	0	15	12
defensie	57	-44	-32	-13	-13	-21	7	17	3	13	-5	3	-17	3	12	-18	17	21	16	13	18	15	-3	19	-2	
immigratiebeleid	57	-28	-27	-19	-15	-13	2	11	11	-2	-20	16	3	14	19	2	-4	16	25	20	5	-1	-2	1	0	8
landbouw- en visserijbeleid	53	-33	-10	7	-14	-1	12	7	-9	2	-7	-4	9	2	8	-3	-1	-1	12	13	-6	-8	8	-3	18	1
aanpak van werkloosheid	52	-22	-12	-12	-19	-7	-12	3	-19	-16	-2	0	19	-5	4	2	9	6	21	16	6	14	11	-2	17	8
het probleem van de vergrijzing aanpakken	51	-20	-29	-28	-12	3	-21	-2	-13	-7	4	8	19	8	25	2	-1	11	12	11	-8	0	8	-8	29	12
toelating van vluchtelingen	52	-30	-20	-22	-10	-15	-2	17	-10	4	-17	19	1	15	22	18	-5	3	22	11	0	0	-5	7	-1	-3
onderwijs	39	-18	-12	-10	-16	-11	-12	-6	-16	13	-13	6	13	-10	8	-10	6	13	19	12	15	15	2	11	12	14
gezondheid en sociale zekerheid	37	-30	-29	-22	-8	-9	15	-5	-15	-14	-13	6	23	-10	12	-1	22	19	30	13	-3	1	8	1	33	5
justitie	37	-15	-20	-23	-1	-4	4	3	-12	9	-13	13	-4	-2	16	-7	9	8	33	9	-1	6	-4	11	13	-2
elementaire richtlijnen voor radio, tv en pers	34	12	-12	-19	3	4	-8	3	0	-3	-9	14	12	5	9	-9	-3	-6	16	2	-13	-13	15	-4	22	-10
cultureel beleid	32	-7	-17	-17	4	1	-10	4	0	-5	-7	19	3	4	19	9	-11	-3	11	4	-10	-3	6	-7	3	10
politie	30	-13	-17	-9	-13	-8	-8	-1	-7	-110	7	-2	4	20	-3	1	8	19	16	-2	3	4	3	8	0	
voorkeur voor Europees beleid: gemiddelde van de afwijkingen		-18	-17	-12	-8	-4	-4	4	-7	-4	-8	3	7	1	10	2	4	6	15	10	0	3	4	1	10	5

^a Kunt u mij voor elk van de volgende gebieden zeggen of u vindt dat beslissingen genomen moeten worden door de [nationale] regering of binnen de Europese Unie? Er zijn 27 beleidsterreinen en onderwerpen voorgelegd waarvan er hier 20 zijn opgenomen. «Weet niet»-antwoorden zijn buiten beschouwing gebleven. Leesvoorbeeld: Gemiddeld vindt 90% van de bevolking in de lidstaten dat de strijd tegen het internationaal terrorisme in Europees verband moet worden aangepakt; In het Verenigd Koninkrijk is dat 80% (90-10) en in Nederland 94% (90+4).
Bron: Eurobarometer 62.0 (oktober-november 2004); gewogen resultaten

DEEL B. ARBEIDSTIJD: VERSCHILLEN EN VERKLARINGEN

Opzet en belangrijke bevindingen

In veel Europese landen klinkt de roep om langere werktijden. Deze wens is een terugkerende reactie op economische tegenwind en niet zonder reden. Als de economie niet linksom (via productiviteit) groeit, dan moet zij maar rechtsom (via hogere arbeidsinzet) groeien. Ook zorgen over de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat, over de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven en de angst voor verplaatsing van werkgelegenheid hebben de discussie over langer werken gevoed. In enkele grote bedrijven zowel in Duitsland als in Nederland heeft dit ertoe geleid dat de werknemers akkoord zijn gegaan met langere werktijden tegen hetzelfde loon. Het lijkt erop dat de economische argumenten voor langere werkweken in Europa tegenwoordig meer gehoor vinden.

Dat betekent niet dat de wenselijkheid van langere werkweken in Europa onomstreden is. Langere werkweken gaan immers ten koste van de tijd die aan andere zaken besteed kan worden. Hier gaat het om vrije tijd, waaronder tijd om sociale contacten te onderhouden en voor vrijwilligerswerk, maar ook om de tijd die besteed wordt aan zorg en aan het huishouden. Als deze tijdsbesteding hoog gewaardeerd wordt door Europeanen, kan een relatief korte werkweek maatschappelijk optimaal zijn. Daarnaast kan een langere werkweek als neveneffect hebben dat de verdeling van taken binnen het gezin eenzijdiger wordt. Dit kan ook ten koste gaan van de welvaart in brede zin.

De roep om meer en langere werkweken wordt vaak gemotiveerd vanuit het feit dat Europeanen veel minder uren werken dan Amerikanen. Zo werkt de Amerikaanse werknemer gemiddeld 400 uur per jaar meer dan zijn Nederlandse collega. Daarbij komt dat ook de arbeidsparticipatie in veel lidstaten achter blijft bij die in de VS. De korte jaarlijkse arbeidsduur is niet van alle tijden. In de jaren zeventig lag het aantal gewerkte uren per werknemer in de 15 oude lidstaten van de EU nog op hetzelfde niveau als in de VS. Sindsdien is dit aantal in zowel de VS als de EU-15 afgenomen, maar de afname is veel sterker in Europa. De korte werkduur geldt overigens niet voor alle lidstaten. Vooral in veel Midden- en Zuidoepese lidstaten is de werkduur langer.

Korte werktijden: vrijwillig of institutioneel bepaald?

Deel B van deze Europese Verkenning is een zoektocht naar de verschillen in tijdsbesteding binnen Europa en in vergelijking met de VS. De nadruk ligt hierbij op de verschillen in arbeidstijden. Als verklaring van deze verschillen onderzoeken we internationale verschillen in preferenties, in voorzieningen voor verlof en kinderopvang en in instituties op de arbeidsmarkt, zoals belastingen en uitkeringen. Hiermee proberen we inzicht te verschaffen in de richting en omvang van de determinanten van het aantal gewerkte uren per werknemer. Dat hoge belastingen werken minder aantrekkelijk maken, daar is vrijwel iedereen het over eens. Maar hoe groot is het effect? En wat is de invloed van specifieke arrangementen als kinderopvang en ouderschapsverlof? Kunnen verschillen in vormgeving van zorgarrangementen en arbeidsmarktinstituties tussen landen de verschillen in aantallen gewerkte uren verklaren? Al deze vragen komen in dit deel aan bod.

Verschillen in tijdsverdeling ...

Werknemers moeten hun tijd verdelen tussen werk, huishoudelijke taken, zorg en ontspanning. Deze verdeling van de tijd verschilt sterk tussen de EU-lidstaten, en wijkt vaak sterk af van het tijdsbestedingspatroon in de VS. Werknemers in de EU-15 werken in vergelijking met de VS ruim 200 uren per jaar minder, terwijl de werknemers in de nieuwe lidstaten ongeveer 150 uren per jaar meer werken dan in de VS.

In de meeste landen zijn vrouwen drukker bezet met arbeid en zorg dan mannen. Dit geldt in relatief sterke mate voor de nieuwe lidstaten. In Nederland zijn vrouwen echter niet drukker bezet dan mannen. Dit komt door hun relatief geringe aantal uren betaalde arbeid. De meerderheid van de werkenden combineert arbeid met huishouden/zorg, vrijwilligerswerk of een opleiding. De tijdsbesteding hangt verder sterk af van de gezinssituatie: de verplichtingen zijn het kleinst als men alleen woont en het grootst als er kleine kinderen zijn.

Zowel in Nederland als in de VS blijkt dat een negatieve relatie bestaat tussen tijd besteed aan arbeid en tijd besteed aan andere activiteiten. Mensen die meer uren werken, besteden minder tijd aan huishouden en zorg, aan herstel (slapen, eten en drinken), aan televisiekijken maar ook aan zaken als het onderhouden van sociale contacten en het verrichten van vrijwilligerswerk en informele hulp.

... sporen met preferenties?

Met de beschrijving van deze verschillen is nog niets gezegd over de achtergronden daarvan. Verschillen in preferenties kunnen daarbij een rol spelen. Deze worden in hoofdstuk B2 beschreven. Europese werknemers zijn tevreden over hun leven, gezondheid en hun werk in het algemeen, maar minder tevreden over de hoeveelheid beschikbare vrije tijd en over hun financiële positie. Ruim een kwart van de Europese werkenden geeft aan met plannen rond te lopen om het aantal arbeidsuren terug te brengen.

In vergelijking met Europeanen, met name in de Westeuropese lidstaten, geeft een groter aandeel Amerikanen aan meer uren te willen werken. Ook vindt een groter deel van de Amerikanen dat een goed salaris belangrijk is en dat het belangrijk is om iets te bereiken in het werk. In dit opzicht geven de onderzoeken alle aanleiding om te veronderstellen dat de langere arbeidsduur in de VS ook gekoppeld is aan een andere kijk op werk, inkomen en vrije tijd in vergelijking met Europa. Op andere variabelen (zoals een hoog arbeidsethos) scoren Amerikanen echter minder werkgericht dan Europeanen.

Ook de levensfase en de omvang van de arbeidsrelatie blijken van invloed op de voorkeuren voor tijdsbesteding. Mensen met thuiswonende kinderen hechten enerzijds een sterker belang aan een goed inkomen, maar scoren tegelijkertijd lager op de stelling dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan. Verder hechten vrouwen met kleine kinderen het grootste belang aan een ruim aantal vakantiedagen en een lage werkdruk. Tenslotte blijkt dat parttimers minder pro-werk scoren dan fulltimers.

... worden veroorzaakt door instituties?

Hoofdstuk B3 laat zien dat er goede argumenten voor de overheid zijn om in te grijpen in de afweging tussen arbeid en zorg, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat de schaarse productiefactor arbeid op een meer efficiënte wijze wordt aangewend. De empirische studies naar de verschillende arrangementen laten zien dat een negatief effect op het aantal gewerkte uren uitgaat

van hogere marginale belastingen en dat subsidies voor kinderopvang een stimulerende werking hebben op de arbeidsparticipatie van vrouwen, zowel in personen als in uren. Ouderschapsverlof leidt tot hogere arbeidsparticipatie van de doelgroep.

De omvang van de voorzieningen loopt sterk uiteen tussen landen. In het algemeen kennen de Scandinavische landen de meest uitgebreide voorzieningen voor verlof en kinderopvang binnen Europa, terwijl ze vrij mager zijn in Ierland en het VK. Toch zijn de regelingen in die laatste landen nog aanmerkelijk generieuzer dan in de VS. Nederland neemt wat betreft het aanbod aan voorzieningen voor verlof en kinderopvang een middenpositie in tussen de Scandinavische landen enerzijds en de VS anderzijds. Niettemin ligt het aantal gewerkte uren in Nederland beduidend lager dan in Scandinavië en de VS. Een reden hiervoor is dat de marginale belastingdruk relatief hoog is in Nederland. Ook voor de verschillen in gewerkte uren tussen de VS en de EU-lidstaten speelt de belastingdruk een rol. In de Westeuropese lidstaten ligt de belastingdruk veelal 10%-punten hoger.

... en veranderen over de tijd!

Zowel de verschillende arrangementen om arbeid en zorg te combineren als de verschillen in preferenties geven aanknopingspunten om de verschillen in de tijdsbesteding aan betaald werk, zorg en ontspanning te verklaren. Helaas zijn er weinig gegevens over de historische ontwikkeling van deze determinanten. Niettemin kan worden vastgesteld dat de benutting van het arbeidspotentieel over de laatste veertig jaar in alle EU-lidstaten ingrijpend is gewijzigd. Hoofdstuk B4 zet deze veranderingen af tegen de ontwikkeling in de VS en probeert deze te verklaren. Het BBP per hoofd van de bevolking in de EU-15 is al decennia zo'n 30% lager dan in de VS. In de jaren zeventig was dat nog te wijten aan de achterstand in arbeidsproductiviteit per uur, maar tegenwoordig is de belangrijkste determinant het lagere aantal gewerkte uren in de EU. Hoewel ook in de VS het aantal gewerkte uren per werknemer is gedaald, is de daling in Europa veel sterker geweest.

In de economische literatuur is inmiddels algemeen aanvaard dat arbeidsmarktinstuties zoals werkloosheidsuitkeringen een substantiële invloed hebben op de werkloosheid. Uit onze analyse in dit hoofdstuk blijkt dat arbeidsmarktinstuties ook invloed hebben op het aantal gewerkte uren. Het aantal gewerkte uren per werknemer blijkt met name laag te zijn in landen met hoge belastingen, genereuze uitkeringen en ruime regelingen voor ouderschapsverlof. Arbeidsmarktinstuties kunnen echter maar een beperkt deel van de verschillen in gewerkte uren verklaren. Blijkbaar is er ook een belangrijke rol voor andere factoren weggelegd. Te denken valt hier aan arrangementen zoals kinderopvang, preferenties over tijdsbesteding en meer algemene cultuurkenmerken van landen.

Taak voor de overheid

Zowel direct via arrangementen om arbeid en zorg te combineren als indirect via arbeidsmarktinstuties kan de overheid de werkweek beïnvloeden. Een groter aantal gewerkte uren heeft echter meer consequenties dan alleen een grotere productie. Hoofdstuk B5 bespreekt dit bredere perspectief. Een direct gevolg van meer gewerkte uren is dat minder tijd beschikbaar is voor zorg, onderwijs, herstel en vrije tijd. Verder leiden meer gewerkte uren alleen tot evenredig meer productie, als het niet ten koste van de werkgelegenheid gaat en de arbeidsproductiviteit er niet negatief door beïnvloed wordt. Het effect van een grotere arbeidsinzet op scholing is ambigu, omdat werktijd ten koste kan gaan van de beschikbare tijd voor onderwijs, maar anderzijds ook het rendement van onderwijs kan

vergroten. Het bredere perspectief geldt ook voor de beleidsinstrumenten die ingezet kunnen worden ter stimulering van de arbeidsinzet: in landen met ouderschapsverlof is sprake van een hogere arbeidsparticipatie (onder vrouwen) en in landen met hoge uitkeringen en belastingen bestaat minder armoede c.q. inkomensongelijkheid. Al deze factoren moeten meegewogen worden om het effect op de maatschappelijke welvaart en daarmee op de wenselijkheid van arbeidsduurverlenging in kaart te brengen. Hierbij horen ook mogelijke effecten op sociale cohesie en op ecologische duurzaamheid, die in deze Verkenning zijdelings aan de orde komen.

Volgend op de vraag of overheidsingrijpen gewenst is, komt de vraag op of een rol voor de EU is weggelegd in het coördineren van beleid rond de tijdsverdeling. Dit kan het geval zijn als belangrijke schaalvoordelen zijn te behalen, of als de externe effecten groot en grensoverschrijdend zijn. Voor het bredere kader van de arbeidsmarktinstuties is deze vraag aan de orde geweest in de eerste Europese Verkenning (CPB/SCP 2003). Daaruit bleek dat er slechts zwakke argumenten zijn voor Europese coördinatie op dat terrein. Ook bij de urenwetgeving zijn externe effecten en schaalvoordelen moeilijk te identificeren. Een belangrijk argument tegen een gezamenlijk beleid is dat het de lidstaten de mogelijkheid ontnemt om hun beleid specifiek toe te snijden op de eigen bevolking. Een politieke rechtvaardiging voor gezamenlijk beleid gericht op de beïnvloeding van het aantal gewerkte uren kan echter gelegen zijn in het signaal dat ervan uitgaat, namelijk dat de EU sociale normen hoog in het vaandel heeft staan.

B1 TIJDSVERDELING: FEITEN EN CIJFERS

Gegevens over tijdsbesteding doen zich in verschillende gedaantes voor. Ten eerste in de vorm van institutionele statistieken: tellingen bij werkgevers en bijvoorbeeld sociale zekerheidsinstanties. Ten tweede in de vorm van algemene vragen naar de deelname aan bepaalde activiteiten en de hoeveelheid tijd die men daaraan besteedt – het type vragen dat gesteld wordt in algemene onderzoeken als arbeidskrachtentellingen, enquêtes beroepsbevolking en «labour force surveys». Ten derde in de vorm van informatie verzameld uit dagboekjes die personen bijhouden, in de internationale literatuur aangeduid als «time use surveys»¹.

Ieder van die onderzoeksvormen heeft zijn voor- en nadelen. De eerste en tweede vorm van informatie – institutionele statistieken en algemene vraagstellingen – zijn het meest gangbaar, maar produceren doorgaans minder betrouwbare informatie (omdat mensen al dan niet bewust inschattingsfouten maken, niet in het minst ten aanzien van hun arbeidstijd; zie Robinson 1985, Robinson en Gershuny 1994, Niemi 1993). Bovendien zijn er weinig onderzoeken waarin behalve naar de tijd besteed aan arbeid ook gevraagd wordt naar andere vormen van tijdsbesteding. Van de derde vorm van informatie, tijdsbestedingsinformatie afkomstig uit dagboekjes, wordt algemeen aangenomen dat die de meest betrouwbare en bovendien de meest complete informatie oplevert (d.w.z. incl. tijd besteed aan andere zaken dan betaalde arbeid). Nadeel van deze methode is dat ze nog in ontwikkeling is en dat de mogelijkheden voor internationale vergelijking daarom beperkter zijn.

We beginnen dit hoofdstuk met de bron die de meest betrouwbare informatie oplevert over de vorm van tijdsbesteding die hier centraal staat: de betaalde arbeid. Deze gegevens zijn afkomstig van de OESO en maken gebruik van institutionele statistieken en algemene vraagstellingen over betaalde arbeid. Vervolgens gaan we in op uitkomsten uit Eurobarometer 60.3, waarin op basis van algemene vraagstellingen gepoogd is om verschillen binnen Europa in tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid vast te stellen. We besluiten de paragraaf met een analyse van tijdsbestedingsgegevens afkomstig van «time use surveys» uit 11 Europese landen, aangevuld met de Verenigde Staten.

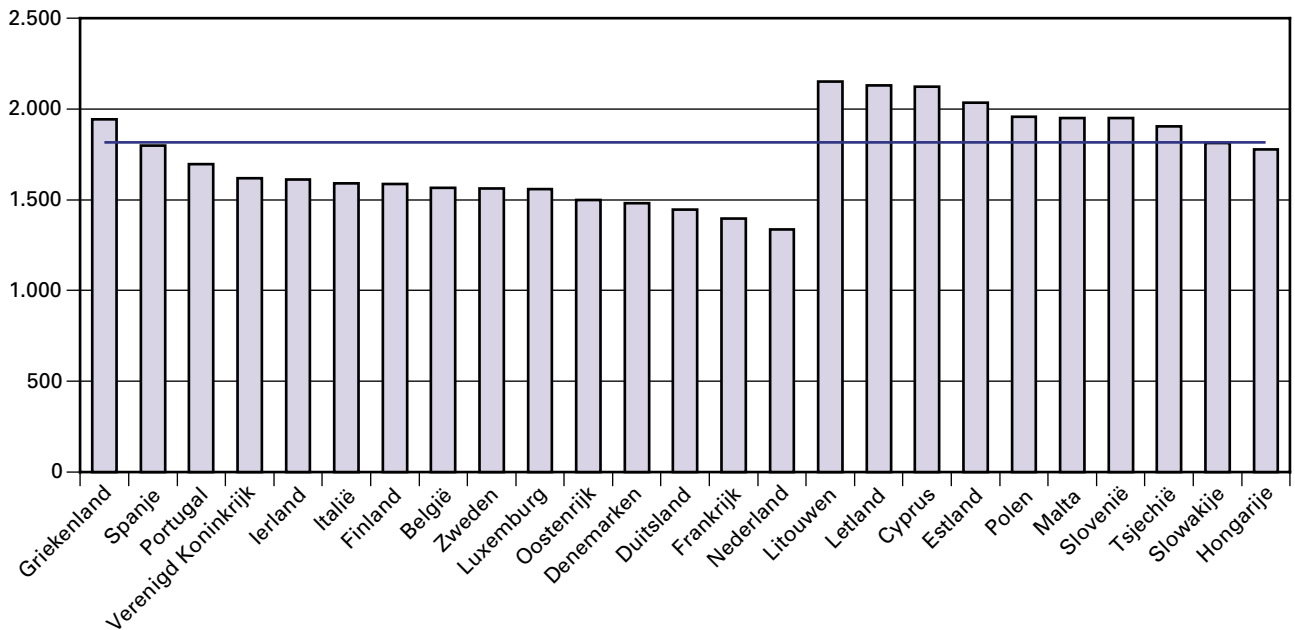
1.1 Gewerkte uren en arbeidsparticipatie (OESO-cijfers)

De statistieken van de OESO geven inzicht in het aantal gewerkte uren in verschillende landen.² In deze paragraaf bespreken we deze cijfers, met de focus op het aantal gewerkte uren per werknemer. Figuur 1.1 vergelijkt deze cijfers voor de 25 EU-lidstaten met het aantal gewerkte uren in de VS. Het contrast tussen de 15 oude en de 10 nieuwe lidstaten is groot: in de eerste groep werken alleen de Griekse werknemers meer uren per jaar dan hun Amerikaanse collegae, terwijl in de tweede groep alleen Hongaarse werknemers achterblijven bij de VS. Het tweede wat opvalt aan de grafiek is de grote verscheidenheid in gewerkte uren: een gemiddelde Litouwse werknemer werkt 800 uur per jaar meer dan zijn of haar Nederlandse collega, die met 1338 uur per jaar gemiddeld het minste aantal uren werkt. De gemiddelde werknemer in Litouwen werkt daarmee 52 weken aan één stuk door meer dan 41 uur per week.

¹ Met als variant hierop wat van oudsher bekend staat als «experience sampling method» (Zuzanek en Mannell 1993). Bij deze methode houden de ondervraagden geen dagboek bij, maar wordt hen een aantal malen per dag – via gsm, beepers of andere methodes – gevraagd om te noteren wat ze op dat moment aan het doen zijn en hoe ze zich daarbij voelen.

² Hoewel de OESO-cijfers vanwege verschillen in bronnen tussen landen beter geschikt zijn voor vergelijkingen over de tijd, zoals in hoofdstuk B4, dan voor vergelijkingen tussen landen, is er geen aanleiding om te verwachten dat dit tot grote discrepanties leidt.

Figuur 1.1 Gewerkte uren per werknemer in EU-lidstaten en de VS (lijn)

Bron: GGDC, gewerkte uren per werknemer in 2004.

Het aantal gewerkte uren per werknemer in de VS in 2004 (1817) wordt in de grafiek weergegeven door de horizontale lijn.

De verschillen in het aantal gewerkte uren per werknemer kunnen te maken hebben met verschillen in het aantal werkweken per jaar, in aantal gewerkte uren per week voor voltijders, of met verschillen in percentages deeltijders. Voor de EU-15 hebben Pommer en Van Gameren (2005) recent deze onderverdeling gemaakt, die we in figuur 1.2 in bewerkte vorm hebben overgenomen.¹ Voor de 10 nieuwe lidstaten ontbreken deze gegevens helaas.

Bij de berekening is uitgegaan van een hypothetisch maximum aantal gewerkte uren per jaar van 2288 uur, dat is 52 werkweken van 44 uur. Vervolgens is het verlies aan arbeidspotentieel ten opzichte van dit maximum als gevolg van elk van de genoemde oorzaken in kaart gebracht.² Een voorbeeld voor Nederland kan helpen om de berekeningswijze te verduidelijken. In Nederland hebben werknemers jaarlijks gemiddeld 31 vakantiedagen en 8 feestdagen. Vermenigvuldigd met 8 uur per dag komt het verlies aan arbeidspotentieel als gevolg van verlofdagen daardoor jaarlijks uit op ruim 300 uur (ongeveer 14% van het potentieel). Het werkweekeffect meet het verschil van een voltijdswerkweek ten opzichte van het veronderstelde maximum van 44 uur. In Nederland is de gebruikelijke voltijdswerkweek met 36,7 uur³ echter aanmerkelijk lager. Dit geeft een extra verlies van nog eens ongeveer 300 uur ten opzichte van het hypothetische maximum.⁴ Ten slotte is er het deeltijdeffect: door de vele deeltijders in Nederland is de gemiddelde werkweek in Nederland nog eens aanmerkelijk lager dan de voltijds werkweek, wat tot een additioneel verlies van nog eens 300 uur leidt. Het totale verlies aan arbeidspotentieel ten opzichte van het veronderstelde jaarlijkse maximum van 2288 uur komt daarmee uit op meer dan 900 uur (40% van het potentieel). De onderstaande grafiek laat de resultaten van deze decompositie voor de hele EU-15 en de VS zien.

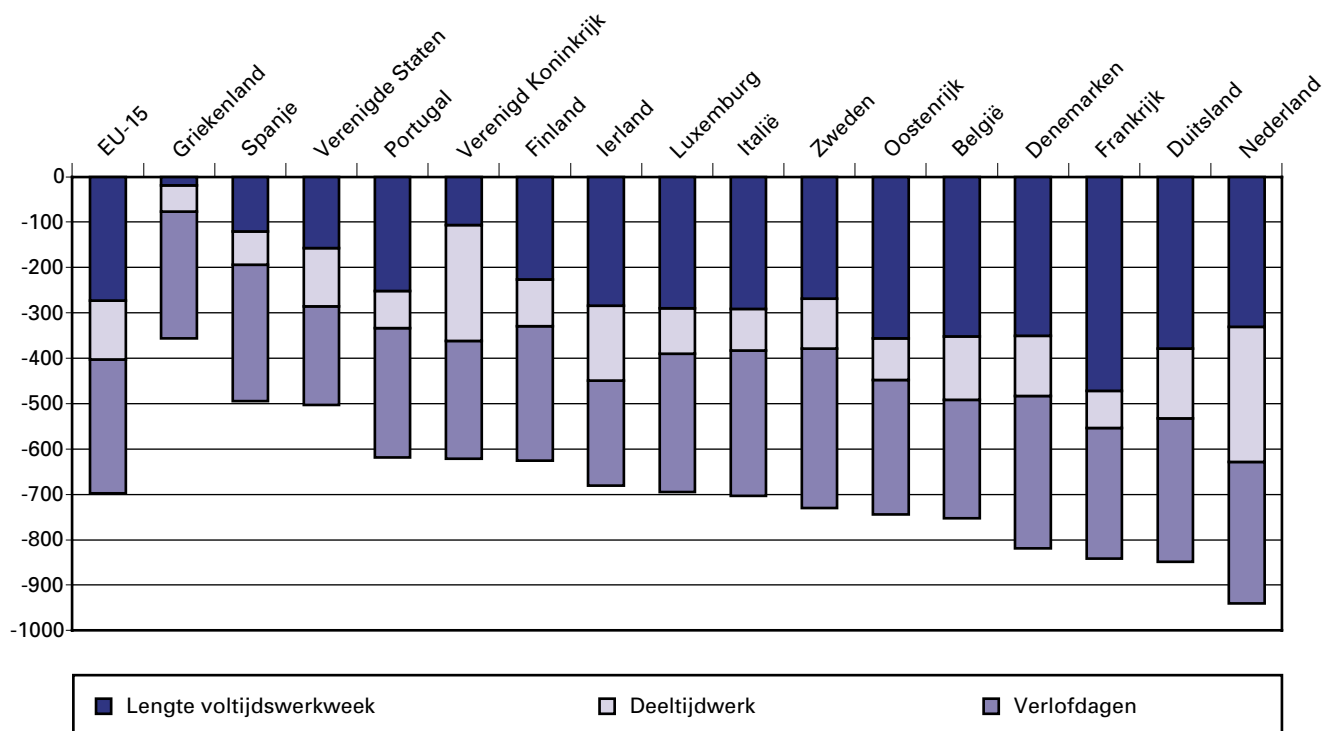
¹ We zijn dank verschuldigd aan Evert Pommer en Edwin van Gameren, die ons de cijfers ter beschikking hebben gesteld. Andere recente onderverdelingen zijn te vinden in OESO (2004a) en Schulte Noordholt (2005).

² Pommer en Van Gameren kijken naar gewerkte uren per hoofd van de bevolking. Hier beschouwen we gewerkte uren per werknemer, waarbij we dus niet ingaan op verschillen in participatie.

³ Dit cijfer is afkomstig van de OESO. De EIRO geeft 38,9 uur.

⁴ De hoogte van dit verlies wordt bepaald door de arbitraire veronderstelde maximale werkweek van 44 uur.

Figuur 1.2 Decompositie van verschil in jaarlijkse arbeidsuren ten opzichte van denkbeeldig maximum van 2288 uur (52 werkweken van 44 uur)

Bron: OESO; EIRO. Cijfers over 2003. Cijfers voor de EU-15 zijn berekend als ongewogen gemiddelde van de gegevens voor de individuele lidstaten.

Voor de EU-15 als geheel (ongewogen gemiddelde) is het lagere aantal gewerkte uren ten opzichte van de VS volledig te herleiden tot twee oorzaken: meer verlofdagen en een kortere werkweek voor voltijders. De EU-15 kent jaarlijks zo'n 10 verlofdagen meer dan de VS, terwijl de voltijdswerkweek er bijna 3 uur lager ligt. Het verlies aan gewerkte uren door deeltijdwerk is voor de EU-15 als geheel echter vergelijkbaar met het verlies voor de VS. Hierbij moet wel bedacht worden dat dit berekend is ten opzichte van de per land verschillende voltijdswerkweek.

In Nederland is het aantal verloren uren op alle drie de onderdelen nog hoger dan gemiddeld in de EU-15. Het aantal vakantiedagen is hoger, de voltijdswerkweek korter en deeltijdwerk meer ingeburgerd. Vooral dit laatste element onderscheidt Nederland binnen de EU-15. Alleen in het VK zorgt deeltijdwerk ook voor een verlies aan arbeidspotentieel van meer dan 200 uur per jaar. Ten opzichte van de VS wordt het lage aantal gewerkte uren in Nederland vooral verklaard door deeltijdwerk en door de relatief korte voltijdswerkweek. Beide elementen verklaren ongeveer 170 uur van het verschil in aantal gewerkte uren per werknemer.

Het verlies aan arbeidspotentieel betekent tegelijkertijd een winst voor het aantal uren dat aan andere activiteiten besteed kan worden. Hieronder valt niet alleen vrije tijd, maar ook bijvoorbeeld de tijd die aan de zorg voor kinderen en aan het huishouden besteed kan worden. De cijfers van de OESO geven enkel informatie over het aantal gewerkte uren en verschaffen hier dus geen verder inzicht in. Om een beter idee te krijgen over het belang

van deze aspecten, zijn andere bronnen nodig. De rest van dit hoofdstuk geeft meer inzicht in de tijdsbesteding op basis van de Eurobarometer en tijdsbestedingsonderzoeken.

1.2 Tijd besteed aan arbeid en zorg in Europa (Eurobarometer)

Eurobarometer 60.3 geeft een eerste¹ inzicht in de tijd die in de EU-15 besteed wordt aan de combinatie arbeid en zorg.

Onder de werkende Europeanen combineert 66% van de vrouwen en 42% van de mannen betaald werk met huishoudelijke en/of zorgtaken (tabel 1.1). Het combineren van betaald werk met huishouden/zorg komt in zuidelijke landen vaker voor, in de noordelijke landen waaronder Nederland – wordt betaald werk naar verhouding vaker gecombineerd met vrijwilligerswerk en/of opleiding. Alles tezamen combineert ruim driekwart (78%) van de vrouwelijke werkenden en bijna tweederde (61%) van de mannelijke werkenden in Europa arbeid met ofwel huishouden/zorg, vrijwilligerswerk of studie. Nederland neemt hierin geen afwijkende positie in.

Tabel 1.1 Combineren van betaald werk met andere activiteiten, in % van werkende populatie, EU-15, 2003

	Mannen				Vrouwen			
	Met huishouden/zorg ¹	Met vrijwilligerswerk ²	Met onderwijs ²	Met een van deze drie	Met huishouden/zorg ¹	Met vrijwilligerswerk ²	Met onderwijs ²	Met een van deze drie
EU Totaal	42	16	27	61	66	18	31	78
Finland	33	28	43	68	59	33	48	82
Zweden	40	45	33	71	62	37	37	81
Denemarken	43	34	33	70	67	27	44	86
Duitsland (West)	46	16	39	75	66	17	37	82
Duitsland (Oost)	44	12	43	70	75	9	43	89
Nederland	32	27	30	63	62	38	26	77
Groot Brittannië	40	13	30	59	64	15	27	73
Ierland	32	17	17	49	62	23	29	71
België	43	17	24	60	69	17	29	78
Luxemburg	61	32	34	79	80	36	32	91
Oostenrijk	36	28	37	63	72	25	39	85
Frankrijk	30	18	14	46	57	20	29	72
Portugal	27	8	6	34	75	7	8	80
Spanje	41	4	22	53	70	5	27	84
Italië	60	15	24	68	71	19	31	78
Griekenland	39	11	16	47	77	10	13	80

¹ Tenminste 12 uur

² 1 uur of meer

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Werkende Europeanen besteden ongeveer 59 uur per week aan betaald werk, huishouden/zorg, vrijwilligerswerk en onderwijs (tabel 1.2). Het leeuwendeel daarvan wordt besteed aan betaald werk en aan huishouden en zorg. Het tijdsbeslag van vrijwilligerswerk en onderwijs beslaat, bij de werkende Europese populatie, gemiddeld ongeveer 2,5 uur per week.

Mannen besteden gemiddeld 8 uur per week meer aan betaald werk dan vrouwen, maar ook 9 uur minder aan huishouden/zorg. Per saldo zijn Europese vrouwen een uur per week drukker met verplichtingen dan mannen. Dit onderscheid is in de Zuid Europese lidstaten groter dan in de Noordepese.

¹ Hiervoor is gebruik gemaakt van gegevens uit De Groot en Breedveld (2004). Een meer uitgebreid rapport wordt te zijner tijd door de Europese Commissie gepubliceerd. Verwacht wordt dat een selectie van de gegevens, inclusief de gegevens over de nieuwe lidstaten, gepubliceerd zal worden in het «Social Situation Report» van 2006. In dit rapport vormt «time use» een van de centrale onderdelen.

Het tijdsbeslag aan verplichtingen ligt in Nederland onder het Europese gemiddelde. Hoofdoorzaak hiervoor is dat het aantal gewerkte uren in Nederland lager ligt dan in de andere lidstaten. Wel steken Nederlandse werkende mannen en vrouwen een bovengemiddeld aantal uren in vrijwilligerswerk en Nederlandse mannelijke werkenden ook in onderwijs. Met Duitsland en het VK behoort Nederland tot de lidstaten waar werkende mannen het drukker hebben dan werkende vrouwen (verg. SCP 2000).

Tabel 1.2 Tijd besteed aan 4 typen verplichtingen, in uren per week, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Mannen					Vrouwen				
	Totaal	Betaald werk	Huishouden/zorg	Vrijwilligerswerk	Onderwijs	Totaal	Betaald werk	Huishouden/zorg	Vrijwilligerswerk	Onderwijs
EU Totaal	58,4	42,6	13,3	0,8	1,7	59,5	34,7	22,6	0,8	1,8
Finland	55,1	40,8	10,5	1,5	2,4	59,9	37,3	18,3	1,3	2,6
Zweden	56,9	40,4	13,6	2,0	1,2	59,1	37,0	18,9	1,6	1,6
Denemarken	57,2	40,8	13,3	1,7	1,2	62,5	36,5	22,4	1,1	2,3
Duitsland (West)	59,1	42,2	13,3	0,7	2,2	57,2	32,1	22,3	0,8	1,8
Duitsland (Oost)	60,6	42,9	13,1	0,5	3,2	59,6	35,4	21,8	0,4	2,2
Nederland	54,9	39,8	11,6	1,4	1,9	53,4	27,4	23,8	1,8	1,2
Groot-Brittannië	57,5	42,2	13,7	0,6	1,6	55,4	28,6	25,9	0,6	1,3
België	59,5	42,3	13,7	0,8	1,3	60,7	36,4	21,5	0,6	1,2
Luxemburg	66,0	43,2	19,0	2,4	1,9	69,4	32,9	32,0	3,5	2,3
Oostenrijk	60,3	46,2	11,5	1,3	1,8	62,2	37,7	22,2	0,9	1,4
Frankrijk	52,7	40,0	10,4	0,9	0,9	55,5	35,9	18,2	0,6	1,6
Portugal	54,1	45,1	8,4	0,4	0,4	64,6	41,9	21,4	0,3	1,0
Spanje	59,0	44,0	13,4	0,1	1,7	67,9	39,9	23,8	0,2	3,1
Italië	66,0	45,0	18,0	0,8	1,8	66,3	39,5	25,3	1,1	2,0
Griekenland	61,5	46,9	13,0	1,0	2,0	69,8	41,2	26,8	1,3	1,7

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Leeftijd/gezinsfase

In het totaal aan verplichtingen speelt leeftijd een duidelijke rol. Werkenden van 25–54 jaar zijn drukker dan jongere of oudere werkenden (tabel 1.3). Dat geldt zeker voor werkende vrouwen. Ook het combineren van arbeid met andere taken (huishouden, maar ook vrijwilligerswerk en onderwijs) komt in die levensfase vaker voor dan bij jongere of oudere werknemers.

Tabel 1.3 Tijdsbesteding (uren per week) en taakcombinatie (%) naar leeftijd en geslacht, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Tijdsbesteding (uren per week)			Taakcombinatie (%)	
	Totaal verplichtingen	Waarvan arbeid	Waarvan huishouden	Arbeid met huishouden ¹	Arbeid met huishouden ¹ , vrijwilligerswerk ² en/of onderwijs ²
Mannen					
15-24	52,9	40,1	8,3	23	52
25-39	59,8	43,2	14,2	45	62
40-54	59,0	43,1	14,0	45	63
55-64	57,3	41,8	13,1	40	60
Vrouwen					
15-24	55,1	34,9	16,2	44	64
25-39	62,7	35,2	25,0	68	81
40-54	60,8	34,8	24,0	73	83
55-64	51,6	33,6	17,9	55	69

¹ Tenminste 12 uur

² Tenminste 1 uur

Bron: De Groot en Breedveld 2004

De grotere tijdsdruk hangt primair samen met verschillen in de tijd die besteed wordt aan het huishouden, verschillen die op hun beurt weer samenhangen met de gezinssamenstelling. De Eurobarometer biedt hierover maar beperkte informatie, maar toch is al te zien dat de grootste drukte zich voordoet bij de gezinnen met kinderen (tabel 1.4). In de navolgende paragraaf komen we daar uitgebreider op terug.

Tabel 1.4 Tijdsbesteding (uren per week) en taakcombinatie (%) naar gezinssituatie en geslacht, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Tijdsbesteding (uren per week)			Taakcombinatie (%)	
	Totaal verplichtingen	Waarvan arbeid	Waarvan huishouden	Arbeid met huishouden ¹	Arbeid met huishouden ¹ , vrijwilligerswerk ² en/of onderwijs ²
Mannen					
Alleenstaand, geen kinderen < 14 jaar	53,2	42,3	7,7	20	47
Paar, geen kinderen < 14 jaar	57,7	43,0	12,5	39	60
Samenwonend, met kind < 14 jaar	65,1	42,8	20,3	68	76
Vrouwen					
Alleenstaand, geen kinderen < 14 jaar	52,5	37,9	11,6	36	60
Paar, geen kinderen < 14 jaar	55,5	35,3	18,5	63	77
Samenwonend, met kind < 14 jaar	69,5	31,3	36,1	93	96

¹ Tenminste 12 uur

² Tenminste 1 uur

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Onder gezinnen met kinderen bevinden zich de meeste taakcombineerders. Dat is een relevante constatering, omdat werkenden die buiten de sfeer van het betaalde werk nog andere verplichtingen hebben, aantoonbaar drukker zijn dan personen die zich alleen op betaald werk concentreren (tabel 1.5). Dat geldt zowel voor werkende vrouwen als voor werkende mannen.

Tabel 1.5 Tijd besteed aan verplichtingen, naar gelang mate van combineren van betaald werk met andere verplichtingen, in uren per week, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Totaal	Mannen	Vrouwen
Alleen betaald werk	46	48	43
Combineert betaald werk met andere verplichtingen	65	66	64
Met 1 andere taak	63	63	63
Met 2 andere taken	68	70	65
Met 3 andere taken	73	78	71

Bron: De Groot en Breedveld 2004

1.3 Tijdsbesteding in Europa en de VS (time use surveys)

In de periode 1998–2002 zijn door tien Europese landen goed vergelijkbare «time-use surveys» gehouden. Eurostat heeft hier voor het laatst over gepubliceerd in 2004 (Eurostat 2003a/b, 2004a)¹. Voor deze Europese Verkenning zijn hieraan ook gegevens over Nederland (over 2000) en over de VS² (over 2003) toegevoegd.

Van de 168 uur die er in iedere week zitten worden – door de hier onderzochte bevolking van 20–74 jaar – 42 tot 52 uur per week besteed aan de drie min of meer «verplichte activiteiten», te weten betaald werk, onderwijs en het huishouden (tabel 1.6). Het totaal aan deze verplichten ligt in de VS en in de Middeneuropese landen wat hoger dan in de Westeuropese landen. In de VS omdat er meer tijd aan arbeid besteed wordt, in de Middeneuropese landen vooral omdat de tijd besteed aan huishouden en zorg (waaronder tuinieren) hoger ligt. De tijdsbestedingsgegevens suggereren dat Amerikanen 37% meer tijd besteden aan betaalde arbeid dan Nederlanders. Dat komt grofweg overeen met de cijfers over uren arbeid zoals die door de OESO zijn gemeten. Binnen de West- en Noordepse landen liggen de verplichtingen lager in Duitsland, België en – in iets mindere mate – Nederland dan in de andere onderzochte landen.

¹ Een Eurostat «Statistics in Focus» waarin de hier gepubliceerde informatie is uitgebreid met informatie over Spanje, Italië, Litouwen, Letland, Polen, Bulgarije en – maar niet geheel vergelijkbaar – Denemarken, Portugal, Roemenië en Nederland, wordt najaar 2005 verwacht.

² De tijdsbestedingsgegevens voor de VS worden verzameld door het Bureau of Labor Statistics (BLS) en maken deel uit van het Current Population Survey (CPS). Voor meer informatie, zie <http://stats.bls.gov/tus/>. Voor informatie over het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek, zie.

Tabel 1.6 Tijdsbesteding in uren per week, bevolking 20–74, 1998–2003

	Finland	Zweden	Noorwegen	Duitsland	VK	België	Frankrijk	Hongarije	Estland	Slovenië	Nederland	VS
Betaald werk	22,1	24,7	23,5	18,1	22,9	17,9	21,1	21,7	20,8	23,0	19,8	27,2
Onderwijs	1,8	1,9	1,6	1,6	1,0	1,7	1,8	1,6	0,7	1,8	1,7	1,3
Huishouden/zorg	21,9	21,8	21,5	23,0	23,1	25,2	24,3	27,0	28,1	27,2	23,7	23,4
Totaal verplichtingen	45,7	48,4	46,6	42,7	47,0	44,8	47,1	50,3	49,6	51,9	45,2	51,9
Slaap	59,3	56,7	56,4	57,8	58,6	58,6	62,0	60,2	60,0	58,1	58,0	59,0
Eten en drinken	14,4	16,3	14,6	18,4	15,2	18,8	21,1	16,8	15,3	15,2	15,9	12,9
Vrije tijd	40,6	36,6	41,7	39,5	37,0	35,7	31,0	34,1	34,9	35,1	41,3	34,9
Mobiliteit	8,1	10,1	8,9	9,7	10,2	10,1	6,8	6,6	8,3	7,7	7,6	9,3
Totaal	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0

Bron: Eurostat 2004a, SCP bewerking; TBO 2000, ATUS 2003

Tijd besteed aan betaald werk en aan huishouden/zorg is in de onderzochte Europese landen steeds min of meer aan elkaar gelijk. Voor de werkende bevolking nemen huishouden en zorg ongeveer 2/3 van de tijd in beslag die wordt besteed aan betaalde arbeid (in VS: 50%¹; tabel 1.7). Aan onderwijs wordt beduidend minder tijd besteed (vgl. tabel 1.2). Nederland wijkt hierin niet af van andere landen.

De tijd besteed aan slapen varieert tussen de diverse landen niet veel en ligt – met Frankrijk als de grootste «outlier» – tussen de 58 en 62 uur voor de gehele 20–74 jarige bevolking (en een uur daaronder voor de werkende bevolking). Ook de tijd besteed aan eten en drinken varieert niet heel sterk, al valt op dat meeste uren hieraan besteed worden door de Fransen, gevolgd door de Belgen en de Duitsers en het minste tijd door inwoners in de VS. Werkenden nemen wat minder tijd om te eten en te drinken.

De optelsom van relatief veel verplichtingen, meer slaap en meer tijd voor eten en drinken impliceert dat het vrijetijdsbudget voor de Fransen het minste is van de gepresenteerde landen. Verder blijft er vooral minder vrije tijd over in de VS en in de Midden Europese landen. Dat geldt zowel voor de bevolking in zijn geheel als voor de werkende bevolking. Het Nederlandse aantal vrije uren onder de bevolking van 20–74 jaar, begeeft zich op het gemiddelde van de meeste Noordwest Europese landen.

Kijken we alleen naar de werkende bevolking, dan zien we dat het aantal uren arbeid beduidend hoger ligt dan bij de bevolking als geheel.² Het aantal uren besteed aan huishouden en zorg ligt weliswaar wat lager, maar niet voldoende om de toename in het aantal uren betaald werk volledig te compenseren. Per saldo kent de werkzame bevolking meer verplichtingen dan de bevolking als geheel (tabel 1.7). De situatie van de Nederlandse werkende bevolking laat zich goed vergelijken met die van de werkende bevolking in de meeste andere Noord- en West Europese landen, met name Noorwegen en Duitsland.

¹ Freeman en Schettkat (2005) komen in hun analyse van begin jaren negentig voor 25–54 jarige werkenden tot de conclusie dat Europese en Amerikaanse vrouwen vooral van elkaar verschillen in zoverre Amerikaanse vrouwen meer tijd besteden aan betaald werk en Europese vrouwen meer aan huishoudelijk werk. Bij mannen zijn de verschillen kleiner. Freeman en Schettkats analyses verschillen van de hier verrichte analyses in de zin dat hun analyses betrekking hadden op een andere periode, met een andere leeftijdsgroep, en andere activiteitenindelingen. Een (hier niet afgedrukte) analyse met de in dit rapport gebruikte recentere data, voor Nederland en de VS, met dezelfde leeftijdsgroep maar met een afwijkende activiteitenindeling, bevestigt grotendeels Freeman en Schettkats eerdere analyse. Zowel in de analyses in dit rapport als in die van Freeman en Schettkat komt naar voren dat Amerikanen meer tijd besteden aan arbeid dan Europeanen, en dat die tijd ten koste gaat van andere activiteiten, waaronder herstel- en zorgtijd en tijd voor sociale contacten.

² In de tijdsbestedingsonderzoeken worden minder uren betaald werk gerapporteerd dan in reguliere onderzoeken zoals de Eurobarometer (verg. tabel 1.3). Dit komt door schattingsfouten. In algemene onderzoeken, zoals de Eurobarometer, schatten respondenten de tijd besteed aan arbeid doorgaans te hoog in. Enerzijds heeft dit te maken met de maatschappelijke waarde die aan arbeid wordt gehecht (hard werken is goed), anderzijds met het feit dat men vergeet om zaken als adv- en verlofdagen, vakanties en ziektes in de schattingen mee te nemen. De dagboek techniek van de tijdsbestedingsonderzoek minimaliseert dit soort schattingsfouten.

Tabel 1.7 Tijdsbesteding in uren per week, werkende bevolking 20+, 1998–2003

	Finland	Zweden	Noorwegen	Duitsland	VK	België	Frankrijk	Hongarije	Estland	Slovenië	Nederland	VS
Betaald werk	33,4	31,9	29,1	30,1	33,5	31,2	36,2	35,0	31,7	32,9	30,1	37,5
Onderwijs	1,3	1,0	1,6	1,7	1,2	0,6	0,2	0,7	0,6	1,3	1,7	1,0
Huishouden/zorg	18,6	20,6	19,5	17,2	18,4	20,7	18,8	20,6	22,3	23,5	19,1	19,4
Totaal verplichtingen	53,2	53,5	50,2	49,0	53,1	52,5	55,2	56,3	54,6	57,6	50,9	57,8
Slaap	58,0	55,8	56,0	56,6	58,1	56,9	59,5	57,5	58,6	57,1	56,7	57,5
Eten en drinken	13,9	15,6	14,0	16,9	14,1	18,1	20,7	17,0	14,9	14,6	15,7	12,9
Vrije tijd	34,1	32,6	38,5	35,2	31,7	29,1	24,7	29,4	30,8	30,5	36,5	29,9
Mobiliteit	8,9	10,5	9,3	10,4	11,1	11,4	7,9	7,7	9,1	8,3	8,3	9,9
Totaal	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0

Bron: Eurostat 2004a, SCP bewerking; TBO 2000, ATUS 2003

Verschillen tussen mannen en vrouwen

Verschillen tussen mannen en vrouwen openbaren zich langs verschillende wegen. Vrouwen besteden in alle landen, inclusief de VS, wat meer tijd aan slapen, aan eten en aan drinken en wat minder aan onderwijs. De grootste verschillen doen zich echter voor bij het betaalde werk en bij huishouden/zorg (zie tabel 1.8/1.9 op blz. 57).

Kijken we eerst naar de bevolking als geheel (tabel 1.8), dan valt op dat mannen 8 tot 15 uur meer besteden aan betaalde arbeid en 9 tot 16 uur minder aan huishouden en zorg. De VS wijkt hier niet in af. De seksverschillen wat betreft betaald werk zijn in Nederland het grootste van de hier gepresenteerde landen, vooral omdat Nederlandse vrouwen zoveel minder uren werken dan vrouwen in andere Europese landen. Alleen in Duitsland en België werken vrouwen een aantal uren dat in de buurt komt van de Nederlandse vrouwen. Nederlandse mannen werken niet duidelijk minder uren dan andere Europese mannen.

Verschillen in de tijd besteed aan huishouden en zorg tussen beide seksen zijn vooral groot in de Middeneuropese landen en het kleinst in Zweden en Noorwegen. Nederland neemt hier een gemiddelde positie in.

In Nederland hebben mannen het iets drukker met arbeid én zorg dan vrouwen. De landen die daar het dichtst bij in de buurt komen zijn Zweden en Noorwegen, waar mannen en vrouwen ongeveer evenveel tijd besteden aan verplichte bezigheden. In alle andere landen besteden vrouwen meer tijd aan verplichtingen, vooral in Midden-Europa.

Voor de werkende bevolking is de situatie niet heel veel anders (tabel 1.9). Nederlandse werkende mannen verrichten ongeveer evenveel werk als werkende mannen in andere Europese landen, Nederlandse werkende vrouwen beduidend minder dan werkende vrouwen in andere Europese landen. Ook voor de werkende bevolking geldt dat mannen het in Nederland wat drukker hebben dan vrouwen (cnf. tabel 1.2). In landen als Zweden, Noorwegen, maar ook Duitsland, het VK, Finland en de VS ontlopen werkende mannen en vrouwen elkaar wat betreft verplichtingen niet veel. In België en Frankrijk en met name de diverse Middeneuropese landen, houden werkende vrouwen echter minder tijd over dan werkende mannen (cnf. tabel 1.2).

Tabel 1.8 Tijdsbesteding in uren per week, naar geslacht, bevolking 20–74 jaar, 1998–2003

	Finland	Zweden	Noor- wegen	Duits- land	VK	België	Frankrijk	Hon- garije	Estland	Slovenië	Neder- land	VS
<i>Mannen en vrouwen</i>												
Betaald werk/onderwijs	23,8	26,6	25,1	19,7	23,9	19,6	22,9	23,3	21,5	24,7	21,5	28,5
Huishouden/zorg	21,9	21,8	21,5	23,0	23,1	25,2	24,3	27,0	28,1	27,2	23,7	23,4
Totaal verplichtingen	45,7	48,4	46,6	42,7	47,0	44,8	47,1	50,3	49,6	51,9	45,2	51,9
<i>Mannen</i>												
Betaald werk/onderwijs	28,1	30,9	29,9	25,1	30,2	24,6	28,4	28,1	25,7	28,8	29,2	34,3
Huishouden/zorg	15,9	17,4	16,6	16,4	16,1	18,4	16,6	18,6	19,6	18,6	16,7	17,1
Totaal verplichtingen	44,0	48,3	46,4	41,5	46,4	43,0	44,9	46,7	45,3	47,4	45,9	51,4
<i>Vrouwen</i>												
Betaald werk/onderwijs	19,7	22,5	20,2	14,6	17,8	14,8	17,6	18,9	17,9	20,9	13,9	22,9
Huishouden/zorg	27,5	25,9	26,5	29,3	29,7	31,8	31,5	34,6	35,2	34,7	30,5	29,3
Totaal verplichtingen	47,3	48,4	46,7	43,8	47,5	46,6	49,1	53,5	53,1	55,5	44,5	52,2
<i>Sekse verschil</i>												
Betaald werk/onderwijs	8,4	8,5	9,7	10,5	12,4	9,8	10,7	9,3	7,8	7,9	15,3	11,4
Huishouden/zorg	- 11,7	- 8,5	- 9,9	- 12,9	- 13,6	- 13,3	- 14,9	- 16,1	- 15,6	- 16,1	- 13,8	- 12,2
Totaal verplichtingen	- 3,3	- 0,1	- 0,2	- 2,3	- 1,2	- 3,6	- 4,2	- 6,8	- 7,8	- 8,2	1,4	- 0,8

Bron: Eurostat 2004a, SCP bewerking; TBO 2000, ATUS 2003

Tabel 1.9 Tijdsbesteding in uren per week, naar geslacht, werkende bevolking 20+, 1998–2003

	Finland	Zweden	Noor- wegen	Duitsland	VK	België	Frankrijk	Hon- garije	Estland	Slovenië	Neder- land	VS
<i>Mannen en vrouwen</i>												
Betaald werk/onderwijs	34,7	32,9	30,7	31,8	34,7	31,9	36,4	35,7	32,3	34,2	31,8	38,4
Huishouden/zorg	18,6	20,6	19,5	17,2	18,4	20,7	18,8	20,6	22,3	23,5	19,1	19,4
Totaal verplichtingen	53,2	53,5	50,2	49,0	53,1	52,5	55,2	56,3	54,6	57,6	50,9	57,8
<i>Mannen</i>												
Betaald werk/onderwijs	38,7	36,9	34,5	35,6	39,9	35,4	40,1	38,0	35,0	37,3	37,8	42,4
Huishouden/zorg	13,9	16,6	15,4	13,1	13,4	15,8	13,2	15,1	16,3	16,8	13,8	15,2
Totaal verplichtingen	52,6	53,6	49,9	48,7	53,2	51,1	53,3	53,1	51,3	54,1	51,6	57,6
<i>Vrouwen</i>												
Betaald werk/onderwijs	30,3	28,6	26,4	27,0	28,7	27,2	31,7	33,0	29,5	30,7	23,9	33,8
Huishouden/zorg	23,5	24,8	24,0	22,2	24,3	27,0	25,7	27,2	28,5	30,8	26,1	24,2
Totaal verplichtingen	53,8	53,4	50,4	49,3	53,0	54,3	57,4	60,3	58,0	61,5	50,0	58,0
<i>Sekse verschil</i>												
Betaald werk/onderwijs	8,4	8,3	8,2	8,6	11,2	8,1	8,4	5,0	5,5	6,7	13,9	8,6
Huishouden/zorg	- 9,6	- 8,1	- 8,6	- 9,1	- 10,9	- 11,3	- 12,5	- 12,2	- 12,1	- 14,0	- 12,3	- 9,0
Totaal verplichtingen	- 1,2	0,2	- 0,5	- 0,5	0,2	- 3,1	- 4,1	- 7,2	- 6,7	- 7,3	1,6	- 0,4

Bron: Eurostat 2004a, SCP bewerking; TBO 2000, ATUS 2003

Verschillen naar sekse en gezinssituatie

In bijlagetabel B1.1 zijn verdere uitsplitsingen gemaakt van de tijd besteed aan betaald werk/onderwijs, aan huishouden/zorg en aan de optelsom van deze activiteiten, voor mannen en vrouwen in verschillende gezinssituaties¹. De analyses zijn verricht voor de bevolking als geheel en voor de werkzame bevolking. In de tabel zijn alleen de gegevens over de werkzame bevolking vermeld.²

De uitkomsten maken duidelijk dat de arbeidstijd voor mannen in verschillende gezinssituaties niet veel verschilt. De gemiddelde Europese werkende man werkt doorgaans 35 tot 40 uur per week, ongeacht zijn gezinssituatie en waar hij woont. Voor de Amerikaanse man ligt dat niveau iets hoger, rond de 42–43 uur per week, maar ook voor hem geldt dat de gezinssituatie daar weinig tot geen invloed op heeft.

Voor vrouwen ligt dat anders. De meeste uren worden gewerkt door alleenstaande werkende vrouwen, op de voet gevolgd door werkende vrouwen die samenwonen, maar zonder thuiswonende kinderen. Met de komst van kinderen daalt het aantal gewerkte uren echter vrij fors, in vrijwel alle landen (het minste in Finland, Slovenië, Estland en de VS, het meeste in Zweden, Noorwegen, Duitsland en Nederland). In Duitsland, het VK, België, Frankrijk en de VS werken vrouwen met oudere kinderen (blijvend) minder dan vrouwen zonder kinderen, in de andere landen (incl. Nederland) is er weinig verschil in arbeidstijd tussen vrouwen met oudere kinderen en vrouwen zonder kinderen.

Voor beide seksen geldt dat de tijd besteed aan huishouden en zorg het kleinst is als men alleen woont, wat groter als men met een partner woont³ (en eventueel een volwassen thuiswonend kind), nog iets groter als er ook een jong kind in het gezin is en weer iets kleiner als dat kind al wat ouder is. Die fluctuaties in de tijd besteed aan huishouden en zorg zijn echter bij vrouwen groter dan bij mannen (in absolute aantallen uren gemeten; verhoudingsgewijs betreft het vaak verschuivingen die vrijwel even groot zijn). Bij het totaal aan verplichtingen zien we een vergelijkbaar beeld als bij huishouden/zorg: de verplichtingen zijn het kleinst als men alleen woont, zijn groter als men samenwoont met een of meer volwassenen, pieken als er kleine kinderen zijn en zijn weer iets lager (maar niet zo laag als in situaties waarin er geen kinderen zijn) als het jongste kind wat ouder is. Die lijn is terug te vinden in vrijwel alle landen.

Arbeidstijd en vrije tijd

Een dag telt 24 uur. Uit de eerdere analyses komt naar voren dat Amerikanen meer tijd besteden aan betaald werk, hetgeen vooral ten koste gaat van de hoeveelheid tijd die Amerikanen inruimen om te eten en te drinken en voor «vrije tijd». In deze slotparagraaf van dit hoofdstuk kijken we meer direct naar de relatie tussen arbeidstijd en andere vormen van vrijetijdsbesteding⁴. We doen dit voor de twee landen waar we de meeste gegevens over hebben, Nederland en de VS⁵.

Analyses over de gegevens uit het Nederlandse Tijdsbestedingsonderzoek laten vrijwel lineaire verbanden zien tussen het aantal uren dat er wordt gewerkt en de tijd die overblijft voor en besteed wordt aan andere activiteiten (tabel 1.10). Mannen die meer werken houden minder tijd over voor en besteden minder tijd aan onderwijs, aan huishouden en zorg, aan herstel (slapen, eten, verzorging) en aan vrije tijd. Binnen de vrije tijd zien we lagere aantallen uren tijdsbesteding bij vrijwel alle vormen van

¹ Alleenstaand; samenwonend met een paar maar zonder thuiswonende kinderen van 0–17 jaar; volwassene in een gezin met kinderen waarvan het jongste kind 0–6 jaar oud is; en volwassene in een gezin met thuiswonende kinderen waarvan het jongste kind 7–17 jaar oud is.

² Om analyse technische redenen (veelal te weinig alleenstaande vaders in de onderzoeken om analyses op te kunnen verrichten) exclusief alleenstaande ouders.

³ Dat samenwonende volwassenen per persoon meer tijd besteden aan huishouden en zorg dan alleenstaande volwassenen, geeft vermoedelijk aan dat het samenwonen ertoe leidt dat men meer in het huishouden gaat doen (vaker opruimen, vaker of langer koken, bijvoorbeeld). De evidente schaalvoordelen van het samenwonen worden dus niet zozeer uitbetaald in een tijdsbesparing als wel in een grotere huishoudelijke productie.

⁴ De analyses wijken op een aantal punten af van de analyses zoals die eerder zijn gepresenteerd in de tabellen 1.6 t/m 1.9. De belangrijkste wijzigingen zijn dat in de navolgende tabellen de tijd besteed aan verplaatsingen in de cijfers over Nederland zijn geïncorporeerd in de tijd die aan diverse activiteiten is besteed. Voor de VS geldt dat overigens niet en dat maakt de cijfers tussen tabellen 1.10 en 1.11 niet 100% vergelijkbaar (de gegevens zijn wel consistent binnen de tabel). Verder geldt voor zowel Nederland als de VS dat scholieren/studenten uit de analyses zijn gelaten en dat de tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp hier tot de vrije tijd is gerekend en niet zoals in de tabellen 1.9 t/m 1.10 tot «zorgactiviteiten».

⁵ Voor de andere Europese landen beschikten we niet over de ruwe data van de tijdsbestedingsonderzoeken zelf, alleen over tabellen van Eurostat, zodat geen vergelijkbare analyses konden plaatsvinden. Analyses op de Eurobarometer-gegevens wijzen echter op vergelijkbare uitruilpatronen: meer arbeid gaat gepaard met minder tijd besteed aan huishouden en zorg, vrijwilligerswerk en onderwijs. De verbanden zijn wel zwakker dan bij de analyses op de tijdsbestedingsgegevens uit Nederland en de VS, maar dat kan te maken hebben met de meer algemene wijze van bevraging in de Eurobarometer.

vrijtijdsbesteding: tijd besteed aan media, aan sociale contacten –
waaronder vrijwilligerswerk – aan sport en bewegen en aan hobby's.

Tabel 1.10 Tijdsbesteding, naar sekse en arbeidstijd¹, Nederlandse bevolking 15–64 excl. scholieren, 1995/2000, in uren per week

	Mannen					Vrouwen				
	Niet werkend	4–23 uur	24–35 uur	36–43 uur	44+ uur	Niet werkend	4–11 uur	12–23 uur	24–35 uur	36+ uur
Arbeid	0,2	17,5	34,6	44,5	54,6	0,2	8,6	19,9	32,8	45,4
Onderwijs	2,2	6,6	1,6	1,2	0,9	1,2	2,5	1,3	1,9	1,3
Huishouden/zorg	19,9	13,6	11,5	9,7	7,8	34,7	31,8	27,9	19,0	11,9
Slapen, eten, verzorging	82,4	81,3	75,1	72,7	70,2	80,4	80,6	77,5	76,6	75,3
Vrije tijd	63,3	49,0	45,1	40,0	34,6	51,5	44,6	41,5	37,8	34,1
Vrije tijd:										
Media	25,6	17,4	17,6	16,9	13,8	18,4	15,8	14,7	13,0	11,3
w.v. televisie	16,9	12,3	11,5	11,7	9,9	12,7	10,6	10,2	8,8	8,1
Sociaal verkeer	22,4	19,6	17,9	15,6	13,8	22,0	20,7	18,9	18,0	16,7
w.v. met huisgenoten	2,7	2,0	2,2	2,0	1,4	2,4	2,1	2,1	1,9	1,4
w.v. met anderen	7,6	6,5	6,1	5,5	4,9	10,1	9,1	8,1	8,0	7,2
w.v. uitgaan, dagtochtjes	7,4	7,5	7,1	6,2	5,7	5,6	6,1	6,4	6,8	7,1
w.v. kerkbezoek	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,5	0,4	0,2	0,2	0,1
w.v. vrijwilligerswerk, informele hulp	4,3	3,4	2,3	1,7	1,6	3,4	3,0	2,0	1,2	0,9
Sport, bewegen	2,7	2,1	2,1	1,9	1,8	1,7	1,3	1,3	1,6	1,5
Solitaire hobby's	12,6	9,9	7,5	5,5	5,1	9,4	6,9	6,6	5,1	4,5
Gejaagd (% in functie van arbeidstijd)	8	21	18	19	18	14	25	22	26	21
Gejaagd (% in functie van totale verplichtingen)	7	13	15	16	23	14	17	16	20	29
Verdeling over groepen (%)	18	8	22	29	24	48	10	15	16	11

¹ Indeling arbeidstijd excl. tijd besteed aan verplaatsingen, gevolgen voor tijdsbesteding inclusief tijd besteed aan verplaatsingen;
Bron: SCP (TBO 1995, 2000)

Per saldo voelen de mannen die meer uren werken zich niet drukker dan mannen die minder uren werken, maar dat komt vooral doordat mannen die meer werken beduidend minder tijd steken in onderwijs en – vooral – huishouden en zorg. Vergeten we even het aantal arbeidsuren en kijken we naar wie zich druk voelt met het totaal aan verplichtingen (arbeid, onderwijs en huishouden/zorg), dan zien we daar een vrijwel lineaire relatie tussen de optelsom van arbeid, onderwijs en huishouden/zorg, en de mate waarin men aangeeft zich wel eens gejaagd¹ te voelen (zie laatste regel in tabel 1.10).

Bij de Nederlandse vrouwen doen zich vrijwel dezelfde relaties voor, zij het dat de relaties soms wat vlakker, minder pregnant zijn dan bij de mannen: vrouwen die meer uren werken, besteden minder tijd aan herstel (slapen, eten, verzorging) en aan vrije tijd. Binnen de vrije tijd besteden ze minder tijd aan mediagedrag, sociale contacten en hobby's. Alleen voor sport en voor uitgaan geldt dat niet. Vrouwen die meer uren werken, sporten ongeveer evenveel en gaan zelfs meer uit dan vrouwen die minder uren werken. Of hier een inkomenseffect aan ten grondslag ligt, dan wel een leeftijds- c.q. levensfase effect is niet nader onderzocht. Evenals bij mannen zien we dat vrouwen zich gejaagder voelen naarmate ze het drukker krijgen.

¹ Cijfer in de tabel geeft weer hoe groot het aandeel mensen is dat zich op tenminste één dag van de week gejaagd voelt (in het algemeen, niet per se als gevolg van de arbeidstijd).

Een vergelijkbare analyse kan ook gemaakt worden met de gegevens uit het Amerikaanse tijdsbestedingsonderzoek (tabel 1.11). Opgemerkt zij dat deze analyse om meerdere redenen niet helemaal vergelijkbaar is met de analyse voor Nederland.

In het Amerikaanse onderzoek wordt slechts gedurende één dag een dagboek bijgehouden en niet – zoals in het Nederlandse onderzoek – een week. Dat maakt het onderzoek minder geschikt om groepen te selecteren, als die groepen gedefinieerd worden op basis van de tijdsbesteding (zoals dat hier gebeurde ten aanzien van het aantal uren arbeid). Om die reden vindt de selectie van de groepen plaats op basis van een algemene vraag in de vragenlijst.

Tabel 1.11 Tijdsbesteding, naar sekse en arbeidstijd, Amerikaanse bevolking 15–64 excl. scholieren, 2003, in uren per week

	Mannen				Vrouwen			
	Niet werkend	1–35 uur	36–43 uur	45+ uur	Niet werkend	1–35 uur	36–43 uur	45+ uur
Arbeid	11,2	29,7	38,4	48,4	4,4	21,6	35,3	43,4
Onderwijs	0,6	0,9	0,1	0,1	0,4	0,2	0,2	0,1
Huishouden/zorg	19,4	13,0	13,7	13,4	35,5	28,2	21,1	19,1
Slapen, eten	76,3	72,5	71,5	67,2	76,7	75,1	72,7	70,4
Vrije tijd	51,9	40,8	34,6	28,9	43,1	33,6	29,0	25,3
Verplaatsingen	8,6	11,0	9,8	10,1	8,0	9,4	9,8	9,7
Vrije tijd:								
Media	31,6	24,0	20,4	16,1	24,1	17,2	16,1	12,7
w.v. televisie	27,4	20,1	17,4	13,7	20,4	14,2	13,4	10,3
Sociaal verkeer	11,8	10,1	8,2	8,0	13,7	12,1	9,0	9,4
w.v. met huisgenoten/anderen	6,8	5,4	5,1	4,6	8,1	7,3	5,5	5,4
w.v. uitgaan, dagtochtjes	0,8	0,6	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9
w.v. kerkbezoek	1,0	1,0	0,8	0,7	1,2	1,3	1,0	0,8
w.v. vrijwilligerswerk, informele hulp	3,2	3,1	1,4	1,7	3,5	2,6	1,6	2,3
Sport, bewegen	2,5	3,3	2,2	2,3	1,4	1,6	1,2	1,5
Solitaire hobby's	6,1	3,4	3,7	2,5	3,9	2,6	2,6	1,7
Verdeling over groepen (%)	20	8	36	36	34	19	33	14

¹ Indeling arbeidstijd excl. tijd besteed aan verplaatsingen, maar anders dan in TBO gebaseerd op algemene vraagstelling en niet op uitkomst dagboek; gevolgen voor tijdsbesteding zijn excl. tijd besteed aan verplaatsingen
Bron: SCP (ATUS 2003)

Met deze kanttekening in het achterhoofd zien we bij het Amerikaanse onderzoek patronen die vergelijkbaar zijn met het Nederlandse onderzoek. Amerikaanse mannen die meer werken besteden minder tijd aan de meeste andere activiteiten, waaronder onderwijs (met uitzondering van mannen die 4–23 uur per week aangeven te werken in de vragenlijst), herstel (slapen, eten, verzorging) en vrije tijd. Alleen de tijd besteed aan verplaatsingen (hier, anders dan bij het Nederlandse onderzoek, als aparte categorie opgenomen) fluctueert niet duidelijk met de arbeidstijd. Binnen de hoeveelheid vrije tijd zien we minder uren mediagebruik, waaronder televisie. Ook de sociale contacten nemen af, zij het niet zo sterk als in de Nederlandse situatie het geval was. Wel is er een duidelijke neerwaartse lijn te zien bij het vrijwilligerswerk, met uitzondering van de groep die de meeste arbeidsuren maakt. Ook voor hobby's geldt dat mensen die meer uren werken, daar minder tijd aan besteden dan mensen die minder of niet werken. Sport en bewegen blijft echter wel op een constant niveau. Bij de Amerikaanse vrouwen zien we dezelfde patronen.

Het lijkt er alles bij elkaar op dat een toename van de arbeidstijd niet zonder consequenties blijft voor andere vormen van tijdsbesteding, waaronder tijd voor herstel en voor sociale contacten. Die situatie is in Nederland niet veel anders dan in de VS.

B2 PREFERENTIES VOOR TIJDSBESTEDING

Met het beschrijven van verschillen in de feitelijke tijdsbesteding is nog weinig gezegd over de achtergronden van die verschillen. In dit hoofdstuk wordt hiertoe een aanzet gegeven. Gekeken wordt in welke mate verschillen bestaan tussen Europeanen onderling en tussen Europeanen en Amerikanen in de voorkeuren voor arbeid en vrije tijd en de in opinies die men er op dit vlak op nahoudt. In het hierna volgende hoofdstuk wordt gekeken naar institutionele factoren die mogelijk een verklaring kunnen vormen voor de geconstateerde verschillen in tijdsbesteding.

De opbouw van het hoofdstuk is als volgt. Eerst gaan we nader in op wat uit de literatuur bekend is over achtergronden die van invloed zijn op de tijdsbesteding, opinies daarover en de onderlinge samenhang daartussen. Vervolgens beschrijven we het empirische materiaal, dat – evenals in het vorige hoofdstuk – primair gestructureerd is aan de hand van het beschikbare datamateriaal: eerst beschrijven we het zuiver Europese onderzoeksmateriaal (paragraaf 2.2), vervolgens het materiaal waarin ook de vergelijking met de VS wordt meegenomen (paragraaf 2.3). In paragraaf 2.4 gaan we dieper in op verschillen naar levensfase en in paragraaf 2.5 op de relatie tussen preferenties en feitelijke tijdsbesteding.

2.1 Beschouwing van relevante literatuur

Voor de meeste werkenden, voor hoger opgeleiden en mannen meer dan voor lager opgeleiden en vrouwen¹, geldt dat zij enige invloed kunnen uitoefenen op hun eigen arbeidsproces (Breedveld en Van den Broek 2003). De laatste decennia/jaren is die invloed, in Nederland althans, toegenomen. Werknemers ervaren, deels als gevolg van specifieke wetgeving, meer autonomie in het vormgeven van hun arbeid(stijd) (Houtman et al. 2004). De toegenomen diversiteit in arbeidstijden en -patronen biedt daarbij meer variatiemogelijkheden dan de 40-urige 9 tot 5 uniformiteit van voorheen. Er valt simpelweg meer te kiezen, in een tijd van toenemende variatie in leefpatronen waarin niet iedereen meer dezelfde keuzes maakt.

Er is dus alle reden om te bezien in hoeverre verschillen in de tijdsbesteding te relateren zijn aan verschillen in preferenties. Studies van geuite preferenties vormen echter nooit een afdoende verklaring van verschillen in gedrag.

Ten eerste is wat wordt geuit in surveys lang niet altijd een afspiegeling van de diepere verlangens en drijfveren van de betreffende individuen. Sociale wenselijkheid, politieke correctheid en/of een imperfect inzicht in zowel de eigen motivatie als de consequenties van het handelen maken dat het antwoord op een mondeling of telefonisch gestelde vraag lang niet altijd datgene is wat de betreffende persoon echt wil (en zal gaan doen). Daarnaast kunnen praktische bezwaren de realisatie van preferenties in de weg staan. Mensen geven in onderzoeken aan dat ze minder willen werken, maar deinzen in de praktijk terug om die stap ook te zetten omdat ze vrezen voor hun loopbaan of voor het bijbehorende verlies aan inkomen. Andersom gesteld zijn er personen die aangeven meer uren te willen werken, maar om andere redenen (meer belang hechten aan zorg voor kinderen, gebrek aan arbeid-zorgvoorzieningen) er niet toe komen om die stap te zetten.

Ten tweede blijft met het constateren van preferenties en verschillen daartussen, de vraag onbeantwoord waar die preferenties vandaan komen:

¹ Sekse gerelateerde verschillen in de mate van invloed op het arbeidsproces zijn grotendeels terug te brengen tot verschillen in type functies en functieniveaus tussen mannen en vrouwen: mannen zijn doorgaans werkzaam in functies met meer zeggenschap dan vrouwen.

wat stuurt de preferenties en in hoeverre zijn dat zaken waar het individu zelf invloed op kan uitoefenen? Met de bestudering van preferenties doet men feitelijk weinig anders dan het vraagstuk verschuiven: niet het gedrag dient te worden verklaard door de preferenties, maar de vraag dient te zijn wat de preferenties verklaart. Waarom hechten burgers aan het zelf opvangen van kinderen, aan hun inkomensniveaus of aan een bepaald beroepsprestige? Waarom worden die zaken in sommige landen meer gewaardeerd dan in andere landen, en wat steekt er achter veranderingen in preferenties?

Verschillende auteurs hebben gewezen op factoren die medebepalend zijn voor de preferenties van burgers ten aanzien van zaken als werk en inkomen (Schor 1991, 1998, Cross 1993, in Nederland: Peters 2000). In de kern van dat denken staat de vaststelling dat een vrije markteconomie draait op een systeem van consumeren. Zoals Ford zich al realiseerde toen hij zijn «5-dollar day» instelde, vormt het (financiële, psychische) vermogen om te consumeren de drijvende kracht achter de vrije markteconomie. Zonder inkomen/werk geen consumptie, zonder consumptie geen omzet, zonder omzet geen werk/inkomen.

Consumptie vindt niet slechts plaats omwille van de consumptie. Ook consumptie moet een doel dienen. In navolging van sociologen als Bourdieu en Goffman stelt Schor dat de drijvende kracht achter het consumptieproces het proces van sociale status wedijver is. In een maatschappij waarin er geen vaste posities zijn – wie voor een dubbeltje wordt geboren kan althans dromen dat hij ooit wel eens een kwartje wordt – vindt positiebepaling niet langer plaats op basis van zaken als afkomst en beroep, maar op basis van verworven bezit, geëtaleerde smaak, tentoongespreide leefstijl, kortom: consumptiepatronen. En omdat er aan die wedijver geen logisch einde is (iedere positie is een relatieve positie, buurmans gras is altijd groener) stuwden burgers elkaar in hun consumptiedrang op tot steeds grotere hoogtes.

Om de consumptierace te kunnen volhouden, «keeping up with the Joneses», dient er echter steeds meer verdiend te worden en dus ook harder gewerkt te worden. De industrie voedt dat theoretisch onverzadigbare verlangen naar distinctie door steeds nieuwe producten op de markt te brengen waarmee mensen zich van elkaar kunnen onderscheiden.

Op deze wijze zitten mensen gevangen in wat Schor een «cycle of work-and-spend» noemt: we willen steeds meer uitgeven, daarvoor moeten we steeds meer verdienen en steeds harder werken. Het is volgens Schor dit sociaal-economische systeem dat maakt dat we de productiviteitsrevenue van de technische vooruitgang nooit alleen hebben benut voor vermindering van het aantal gewerkte uren, maar vooral ook voor materiële vooruitgang.

Daarnaast schetst Schor een aantal factoren die leiden tot druk om langer te gaan of blijven werken (zie ook Echtelt 2004). Allereerst is daar het systeem van «wages» in plaats van «salaried workers»: werknemers die een vast loon ontvangen en niet per uur worden betaald, maken het voor werkgevers aantrekkelijk om werknemers zo lang mogelijk te laten werken. Daarnaast verandert de inhoud van functies, waardoor werknemersprestaties minder gemakkelijk te koppelen zijn aan verricht werk. De onzekerheid die dat tot gevolg heeft, leidt tot interne competitie om banen met arbeidsinzet – het aantal klokuren – als een van de weinige te beïnvloeden variabelen. Tot slot zou ook de opmars van ICT leiden tot vervaging van de grens tussen arbeid en vrije tijd en zo bijdragen aan een langere werkweek.

Langs verschillende kanalen is zo geschetst hoe preferenties voor werk en inkomen gestuurd worden door bredere maatschappelijke processen. Daarnaast spelen allerlei financiële overwegingen een rol. Overwegingen, die deels ook gestructureerd worden door zaken als de inrichting van de sociale zekerheid, het fiscale stelsel, alsmede de relatieve machtspositie van werknemers en de groepen die hun belangen behartigen (zoals vakbonden). In meer recente jaren kunnen daar voorzieningen om arbeid en zorg te combineren, alsmede de betaalbaarheid daarvan, bij worden opgeteld. Tezamen betekent dit dat een schets van de opinies en voorkeuren van werkenden ten aanzien van werk en inkomen, niet meer dan een schot voor de boeg kan zijn voor een verklaring van verschillen in de tijd besteed aan betaalde arbeid.

2.2 Opinies in Europa (European Foundation/Eurobarometer)

Tevredenheid

Uitkomsten uit de eerder geanalyseerde Eurobarometer maken duidelijk dat Europese werkenden tevreden zijn over hun leven, gezondheid en hun werk in het algemeen (tabel 2.1). Beduidend minder tevreden is men over de hoeveelheid beschikbare vrije tijd en over de financiële positie. Eenderde van de Europese werkenden is daar niet tevreden over. Voor Nederland liggen deze cijfers op vrijwel alle fronten een of enkele procentpunten boven de Europese gemiddeldes (cijfers niet in de tabel).

Tabel 2.1 Tevredenheid met diverse zaken van het leven en met werk, % redelijk tevreden, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Totaal	Mannen	Vrouwen
Leven in het algemeen	91	92	90
Gezondheid	90	91	89
Het werk	85	85	85
Hulp van familie en vrienden bij de zorg voor kinderen	84	87	80
Verdeling van taken met de partner	81	89	70
Hoeveelheid tijd met familie en vrienden	75	76	74
Hoeveelheid arbeidstijd	74	73	76
Hoeveelheid tijd besteed aan huishouden/zorg	74	81	67
Hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk	72	73	71
Hoeveelheid tijd besteed aan opleiding/onderwijs	67	67	68
De vrije tijd	67	71	62
De financiële situatie	65	65	64

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Arbeidstijdreductie

Ruim een kwart van de Europese werkenden geeft in de Eurobarometer aan met plannen rond te lopen om het aantal arbeidsuren terug te brengen (tabel 2.2). In Nederland geldt dat voor een iets groter aandeel van de werkenden. Dit is opmerkelijk, omdat in hoofdstuk 1, in hetzelfde onderzoek, was geconstateerd dat de Nederlanders doorgaans minder uren werken dan andere Europeanen.

Tabel 2.2 Plannen voor arbeidstijdreductie, % van werkende bevolking, EU-15, 2003

	Totaal	Mannen	Vrouwen
EU Totaal	24	23	24
Finland	25	27	24
Zweden	26	30	23
Denemarken	13	13	13
Duitsland (West)	9	7	10
Duitsland (Oost)	8	8	8
Nederland	31	34	28
Verenigd Koninkrijk	30	31	29
Ierland	32	31	34
België	19	19	18
Luxemburg	24	27	21
Oostenrijk	14	15	13
Frankrijk	25	22	29
Portugal	26	23	30
Spanje	32	34	28
Italië	31	27	36
Griekenland	28	29	26

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Uit ander Europees onderzoek, van de *European Foundation for Working and Living Conditions*, komt naar voren dat werkende mannen in Europa een werkweek van 37 uur prefereren en werkende vrouwen een werkweek van 30 uur. Voor mannen betekent dat een reductie van ruim 6 uur en voor vrouwen van ruim 3 uur (tabel 2.3). Naar verhouding zijn er dan ook meer vrouwen dan mannen die juist niet uit zijn op een vermindering van het aantal gewerkte uren, maar op een vermeerdering (geldt voor 16% van de Europese werkende vrouwen, tegen 9% van de mannen, tegenover 44% van de vrouwen en 57% van de mannen die hun arbeidstijd juist wel willen terugbrengen; Fagan 2001).

Tabel 2.3 Werkelijke en gewenste aantal arbeidsuren, werkende bevolking EU-15 + Noorwegen, 1998

	Mannen			Vrouwen		
	Werkelijk ^a	Gewenst	Vershil	Werkelijk ^a	Gewenst	Vershil
Europe (EU-15+Noorwegen)	43,0	36,5	- 6,5	33,5	30,1	- 3,4
Nederland	41,1	35,5	- 5,6	26,0	24,9	- 1,1

^a De cijfers over de werkelijke aantallen arbeidsuren zoals gepresenteerd in deze tabel wijken licht af van de uren arbeidstijd zoals gepresenteerd in hoofdstuk B1, tabel 1.2 (uit Eurobarometer) en, voor Nederland, tabel 1.7 (uit Tijdsbestedingsonderzoek). Voor de verschillen tussen tabel 1.2 en tabel 1.7, zie hoofdstuk B1. Dat de hier gepresenteerde uren arbeid afwijken van de uitkomsten uit de Eurobarometer heeft waarschijnlijk een methodologische achtergrond (andere wijze van bevraging; bij de Eurobarometer wordt meer nadrukkelijk gevraagd naar de tijd die men aan arbeid besteedt en niet zozeer naar de lengte van de werkweek, hetgeen bij mannen tot lagere uitkomsten leidt en bij vrouwen tot iets hogere uitkomsten).
Bron: Fagan 2001

2.3 Europa en de VS

Bovengenoemde onderzoeken bieden nog geen inzicht in de verschillen tussen Europa en de VS wat betreft opinies over en voorkeuren voor arbeid en vrije tijd. Dergelijke informatie is wel opgenomen in een tweetal andere onderzoeken, te weten het ISSP 1997 en de *World Values Survey (WVS) 1999/2000*. In de bijlage bij dit hoofdstuk zijn de uitkomsten van de analyse op deze twee bestanden voor alle Europese landen individueel vermeld (alsmede de complete vraagstelling bij de diverse vragen). Voor de overzichtelijkheid zijn in tabel 2.4 de diverse Europese landen, met

uitzondering van Nederland, samengenomen in vijf groepen van landen. De landen zijn als volgt over de groepen verdeeld:

- Scandinavië: Finland, Zweden, Denemarken en Noorwegen;
- Angelsaksisch: Verenigd Koninkrijk en Ierland;
- Rijnland: Frankrijk, Duitsland, België, Luxemburg, Oostenrijk en Zwitserland;
- Zuid-Europa: Italië, Griekenland, Spanje en Portugal;
- Midden-Europa: Estland, Letland, Litouwen, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië, Malta en Cyprus¹

Tabel 2.4 Preferenties voor tijdsbesteding in procenten

	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
	% dat meer uren wil werken ^a		% werk zeer belangrijk – % vrije tijd zeer belangrijk ^b		% dat een goed salaris belangrijk vindt ^c		% dat niet teveel druk belangrijk vindt ^c	
Nederland	20	18	3	-13	78	67	28	37
Scandinavië	14	16	2	2	63	54	26	30
Angelsaksisch	28	18	-5	-12	86	78	31	27
Rijnland	24	18	25	18	76	69	20	19
Zuid-Europa	36	29	29	28	85	84	48	50
Midden-Europa	50	47	45	41	90	88	50	53
Europa	30	24	23	19	82	76	35	35
USA	38	28	17	6	90	88	35	41

Vervolg tabel 2.4 Preferenties voor tijdsbesteding in procenten

	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
	% dat een ruim aantal vakantiedagen belangrijk vindt ^c		% dat het belangrijk vindt om iets te bereiken in het werk ^c		% dat een hoog arbeidsethos heeft ^d		% dat vindt dat werk altijd voor vrij tijd moet gaan ^e	
Nederland	26	29	44	36	12	9	25	21
Scandinavië	21	17	62	64	23	18	40	34
Angelsaksisch	42	37	59	59	17	11	28	26
Rijnland	24	22	53	50	33	25	45	38
Zuid-Europa	37	34	63	62	40	35	50	46
Midden-Europa	32	29	62	58	49	47	63	61
Europa	31	29	58	56	34	29	46	42
USA	36	37	81	86	21	17	40	32

^a ISSP 1997, gewogen resultaten

^b For each of the following, indicate how important it is in your life: work and leisure time', 4 antwoordcategorieën variërend van zeer belangrijk tot zeer onbelangrijk (in cellen: % werk zeer belangrijk minus % vrije tijd zeer belangrijk) (WVS 1999/2000, gewogen resultaten)

^c WVS 1999/2000, gewogen resultaten

^d WVS 1999/2000, gewogen resultaten (toelichting arbeidsethosschaal, zie bijlagetabel 2.1)

^e WVS 1999/2000, gewogen resultaten (Voor de complete vraagstellingen, zie bijlagetabel B2.1)

In vergelijking met Europeanen geeft een groter aandeel Amerikanen aan meer uren te willen werken en meer te willen verdienen. Ook vindt een groter deel van de Amerikanen dan van de Europeanen dat een goed salaris belangrijk is en dat het belangrijk is om iets te bereiken in het werk. In dit opzicht geven de onderzoeken alle aanleiding om te veronderstellen dat de langere arbeidsduur in de VS ook gekoppeld is aan een andere kijk op werk, inkomen en vrije tijd dan in Europa.

¹ Helaas zijn in de verschillende databestanden niet voor alle landen data beschikbaar. In de bijlage tabel B2.1 is te zien voor welke landen bij welke vragen data ontbreken.

Een groter aandeel Amerikanen dan Europeanen geeft aan belang te hechten aan een ruim aantal vakantiedagen. Dit lijkt in tegenspraak met het belang dat Amerikanen aan werk en inkomen hechten, maar weerspiegelt

vermoedelijk veeleer het geringe aantal vakantiedagen waar Amerikanen over kunnen beschikken.

Anders dan verwacht overstijgt het aandeel personen met een hoog arbeidsethos in Europa dat in de VS. Ook op de stelling dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan, scoren Europeanen iets meer pro-werk dan Amerikanen. Waarom dit zo is, is niet geheel duidelijk. De uitkomsten lijken enigszins in tegenspraak met drie van de vier eerdere uitkomsten, die er juist op lijken te wijzen dat Amerikanen zich wel degelijk meer pro-werk uitspreken dan Europeanen. Een verklaring zou gelegen kunnen zijn in verschillen in de legitimatie van een pro-werk/inkomen houding. In het geval van de Amerikanen zou die legitimatie vooral voortkomen uit het nastreven van het eigen persoonlijke succes. In Europa zou die legitimatie meer geworteld zijn in een maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef. De hogere Europese scores op de arbeidsethosschaal zouden vooral dit maatschappelijke verantwoordelijkheidsbesef weerspiegelen, de hogere Amerikaanse scores op de drie overige vragen (meer uren werken, belang van een goed salaris, iets willen bereiken in het werk), een meer individualistische legitimatie van een pro-werk/inkomen houding.

Naast deze inhoudelijke verklaring moet ook gewezen worden op het feit dat het hoge arbeidsethos in Europa met name veroorzaakt wordt door de hoge scores van Zuid- en Midden-Europa. Deze hoge scores weerspiegelen, evenals voor sommige groepen in de VS aan de onderkant van de arbeidsmarkt, waarschijnlijk ook de economische noodzaak van hard werken.

Nederland scoort onder het Europese niveau wat betreft het meer uren willen werken, het belang van werk vis-à-vis vrije tijd, het belang van een goed salaris, het belang om iets te bereiken in het werk en wat betreft het arbeidsethos (zoals dat hier gemeten is). Overigens bevinden Nederlanders zich voor een aantal van die vragen in het goede gezelschap van inwoners van de Scandinavische en van de Rijnlandse landen. Een duidelijke pro-werk/inkomen houding is het meest nadrukkelijk terug te vinden bij de inwoners van Zuid- en Midden Europa.

Tot slot blijkt bij vrijwel alle variabelen dat mannen meer pro-werk en inkomen scoren dan vrouwen. Nederlandse mannen en vrouwen verschillen hier niet wezenlijk van andere Europese mannen en vrouwen, en Europese mannen en vrouwen niet wezenlijk van Amerikaanse mannen en vrouwen.

2.4 Preferenties naar geslacht en levensfase

Uit hoofdstuk B1 blijkt dat de werkelijke tijdsbesteding verschilt voor mensen uit verschillende levensfasen. In hoeverre geldt dit ook voor de preferenties voor tijdsbesteding?

Uit het eerder geciteerde Europese onderzoek van Fagan (2001) blijkt dat de voorkeur om meer/minder uren te werken een samenhang vertoont met leeftijd en het hebben van kinderen, althans voor mannen. De wens om minder uren te werken is het grootst bij mannen tussen de 30 en de 59 en is groter voor mannen met kinderen dan voor mannen zonder kinderen (tabel 2.5). Bij vrouwen is die samenhang minder evident.

Tabel 2.5 Preferenties voor uren werken naar geslacht, leeftijd en het hebben van kinderen, werkende EU15 bevolking + Noorwegen, 1998

	Mannen				Vrouwen			
	Wil minder uren werken	Wil evenveel uren werken	Wil meer uren werken	Totaal	Wil minder uren werken	Wil evenveel uren werken	Wil meer uren werken	Totaal
16-19 jaar	37	36	27	100	29	42	29	100
20-29 jaar	49	39	12	100	48	36	16	100
30-39 jaar	61	32	7	100	46	39	15	100
40-49 jaar	60	34	6	100	44	42	14	100
50-59 jaar	57	36	7	100	44	42	14	100
60-64 jaar	51	38	11	100	26	66	8	100
Geen kinderen	51	37	12	100	47	38	15	100
Jongste kind 0-2	62	31	7	100	43	40	17	100
Jongste kind 3-5	63	31	6	100	38	46	16	100
Jongste kind 6-9	62	32	6	100	39	42	19	100
Jongste kind 10-14	63	30	7	100	45	39	16	100

Bron: Fagan (2001: 48)

In tabel 2.6 is voor de eerder gebruikte variabelen uit de WVS 1999/2000 een meer uitgebreide uitsplitsing gemaakt naar geslacht en levensfase. Deze tabel betreft Europa, Nederland en de VS. De gezinsfasen zijn als volgt gedefinieerd: alleenstaanden zonder kinderen, samenwonende stellen zonder kinderen en mensen met (al dan niet thuiswonende) kinderen. Helaas is het op basis van de Amerikaanse data niet mogelijk om een uitgebreidere levensfase-indeling te maken (informatie over de leeftijd en woonsituatie van evt. kinderen ontbreekt). In de bijlage bij dit hoofdstuk is een tabel opgenomen waarbij een scherpere levensfase-indeling is gehanteerd¹. De resultaten uit deze bijlagentabel B2.2 worden hier alleen in de tekst besproken².

Opvallend is dat in zowel Europa als in de VS mensen met kinderen, in vergelijking met samenwonenden en alleenstaanden zonder kinderen, het grootste belang aan werk hechten. Waarschijnlijk valt dit te verklaren vanuit de grotere economische noodzaak van werk voor mensen die een gezin moeten onderhouden. Wanneer we voor Europa de uitgebreidere levensfase-indeling bekijken (zie bijlagentabel B2.2), blijkt dat het belang van werk zowel bij mannen als vrouwen het grootst is voor samenwonende stellen zonder kinderen, op de voet gevolgd door mensen met thuiswonende kinderen. Over het algemeen geldt dat het belang van werk groot is onder samenwonende stellen en mensen met gezinsverantwoordelijkheden. Binnen alle landengroepen geldt dat alleenstaanden een relatief klein(er) belang hechten aan werk³.

Kinderlozen in Europa, Nederland en de VS vinden een goed salaris wat belangrijker dan hun landgenoten met kinderen. Wanneer we echter gebruik maken van de uitgebreidere levensfase-indeling, blijkt dat voor zowel Europese mannen als vrouwen geldt dat mensen met thuiswonende kinderen tussen de 0 en de 17 jaar een goed salaris het belangrijkste vinden. Dit patroon zien we in (bijna) alle groepen van landen terug. Waarschijnlijk heeft dit te maken met economische noodzaak: voor mensen die een gezin moeten onderhouden is een goed salaris van groter belang. In Scandinavië zijn de verschillen tussen de mensen met en zonder (thuiswonende) kinderen het grootst, in Zuid- en Midden-Europa zijn de verschillen het kleinst.

¹ Alleenstaand; samenwonend maar zonder thuiswonende kinderen van 0-17 jaar; volwassene in een gezin met kinderen waarvan het jongste kind 0-5 jaar oud is; en volwassene in een gezin met thuiswonende kinderen waarvan het jongste kind 5-17 jaar oud is. Met deze variabele wordt meer duidelijkheid verkregen over de leeftijd en de woonsituatie van de kinderen en daarmee over de bijbehorende zorgverplichtingen.

² Hierbij dient wel rekening gehouden te worden met het feit dat het aantal waarnemingen voor Nederland een stuk kleiner is dan voor de VS en m.n. Europa als geheel. Bij deze verdere uitsplitsing naar gezinsfasen én geslacht is de celvulling voor Nederland soms wel erg klein. De resultaten dienen dus met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

³ Vermoedelijk omdat (jonge) alleenstaanden minder financiële verplichtingen kennen en om die reden een «relaxtere» houding kunnen aannemen ten aanzien van hun inkomen.

Tabel 2.6 Preferenties naar geslacht en levensfase

	% werk zeer belangrijk – % vrije tijd zeer belangrijk	% dat een goed salaris belangrijk vindt	% dat niet te veel druk belangrijk vindt	% dat een ruim aantal vakantiedagen belangrijk vindt	% dat het belangrijk vindt om iets te bereiken in het werk	% dat een hoog arbeidsethos heeft	% dat vindt dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan
<i>Nederland (mannen)</i>							
alleenstaand	- 1	81	30	27	53	9	17
samenwonend	8	96	27	35	50	15	15
Kinderen	6	74	27	24	38	13	31
<i>Nederland (vrouwen)</i>							
alleenstaand	- 14	78	29	32	45	6	6
samenwonend	- 19	75	38	25	33	4	20
Kinderen	- 13	62	41	28	32	10	27
<i>Europa (mannen)</i>							
alleenstaand	8	82	39	35	61	21	33
samenwonend	20	81	35	31	60	29	41
Kinderen	31	82	32	29	56	40	52
<i>Europa (vrouwen)</i>							
alleenstaand	11	77	37	29	60	22	32
samenwonend	14	80	41	36	62	27	36
Kinderen	21	76	34	28	54	31	45
<i>Ver. Staten (mannen)</i>							
alleenstaand	18	96	41	41	77	17	31
samenwonend	1	95	30	37	90	19	48
Kinderen	18	86	32	34	82	24	43
<i>Ver. Staten (vrouwen)</i>							
alleenstaand	3	91	35	41	86	15	23
samenwonend	0	88	48	47	86	30	36
Kinderen	8	87	41	35	86	17	33

Bron: SCP (WVS 1999/200)

Voor mannen in Europa, Nederland en de VS geldt dat alleenstaanden zonder kinderen het het belangrijkste vinden dat het werk niet te veel druk met zich meebrengt. Bij vrouwen zijn dit de samenwonenden en, in Nederland, de vrouwen met kinderen. Wanneer we de uitgebreidere levensfase-indeling bekijken, zien we dat het vaak vrouwen met kinderen zijn die relatief veel belang hechten aan een lage werkdruk. Voor vakantiedagen geldt hetzelfde patroon.

In Europa vinden alleenstaande mannen het belangrijker om iets te bereiken in hun werk dan samenwonende mannen en mannen met kinderen. In de VS scoren de samenwonende mannen zonder kinderen het hoogst op deze stelling. Voor Amerikaanse vrouwen wordt geen verschil tussen de levensfasen gevonden. In Europa zijn het de samenwonende vrouwen die het meest aangeven het belangrijk te vinden om iets te bereiken. In Nederland valt op dat zowel mannen als vrouwen met kinderen het niet erg belangrijk vinden om iets te bereiken in hun werk. Wanneer we de verdere levensfase-indeling bekijken, blijkt dat Europese mannen en vrouwen met kinderen het erg belangrijk vinden om iets in hun werk te bereiken, over het algemeen nog belangrijker dan hun landgenoten zonder kinderen. Vrouwen (al dan niet met kinderen) doen hierbij zeker niet onder voor mannen.

Het arbeidsethos is in zowel Europa als de VS vooral hoog onder mannen met kinderen, in vergelijking met mannen zonder kinderen. Ditzelfde zien we bij de Europese en Nederlandse vrouwen. Wanneer we echter de uitgebreidere levensfase-indeling bekijken, blijkt dat in Europa het arbeidsethos het hoogst is onder de samenwonende mannen en vrouwen zonder kinderen, in vergelijking met mensen in andere levensfasen.

Blijkbaar is het arbeidsethos vooral hoog onder mensen die geen thuiswonende kinderen (meer) hebben. Dit patroon zien we in alle landengroepen terug. In het zogenaamde spitsuur van het leven concurreert werk met zorgtaken, waardoor het relatieve belang van werk en daarmee het arbeidsethos, in de meeste gevallen lager zal zijn dan bij mensen zonder aanvullende zorgtaken.

In Europa en Nederland scoren mannen en vrouwen met kinderen, in vergelijking met mensen zonder kinderen, het hoogst op de stelling dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan. In de VS zijn het de samenwonende mannen en vrouwen zonder kinderen die het hoogst op deze stelling scoren. De uitgebreidere levensfase-indeling wijst echter uit dat ook in Europa de mannen en vrouwen zonder thuiswonende kinderen hoger scoren op deze stelling dan mensen met thuiswonende kinderen (net als bij de vraag over arbeidsethos).

2.5 Preferenties en feitelijke tijdsbesteding

De tot zover gepresenteerde gegevens maken duidelijk dat mannen en vrouwen deels verschillen wat betreft hun preferenties ten aanzien van arbeid en inkomen, en dat er op het terrein van de preferenties ook verschillen bestaan tussen Europa en de VS. Die preferenties zijn echter niet altijd even duidelijk. Mannen met kinderen geven enerzijds vaker aan minder uren te willen werken dan mannen zonder kinderen, maar blijken anderzijds meer betekenis te hechten aan werk en aan een goed salaris dan mannen zonder kinderen. De cijfers over feitelijke tijdsbesteding geven daarnaast aan dat de arbeidsduur van mannen nauwelijks varieert met de thuissituatie. Schijnbaar zijn preferenties meer maakbaar dan de werkelijkheid, hetgeen soms te denken geeft over de betekenis van de geuite preferenties (zie ook paragraaf 2.1).

Analyse van gegevens uit de Eurobarometer laat zien dat de lengte van de arbeidstijd niet samenhangt met algemene tevredenheid met het leven, het werk, de gezondheid of de financiën, maar wel met een aantal meer specifieke tijdsgelateerde kwesties. Naarmate mensen meer uren werken, uit een groter deel van hen ontevredenheid met de tijd die overblijft voor andere zaken alsmede met de stress van het werk in het algemeen (tabel 2.7). Voor vrouwen geldt dat wat sterker dan voor mannen.

Tabel 2.7 Tevredenheid met en opinie over verschillende kwesties, naar gezinssituatie en arbeidsduur, werkende bevolking, EU-15, 2003

	Tevredenheid (% tevreden)					Opinie (% mee eens)				
	Hoeveelheid arbeidstijd	Hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk	Hoeveelheid tijd besteed aan opleiding/onderwijs	Hoeveelheid tijd besteed aan huishouden/zorg	Hoeveelheid tijd met familie en vrienden	De vrije tijd	Verdeling van taken met de partner	Hulp van familie en vrienden bij de zorg voor kinderen	Het werk brengt te veel stress mee	Ik werk te veel met strakke deadlines
Mannen										
Werkt 0-23 uur	81	86	76	76	82	83	92	95	36	41
Werkt 24-35 uur	81	84	75	83	79	80	92	87	38	49
Werkt 36-43 uur	81	71	70	81	82	77	89	87	47	54
Werkt meer dan 44 uur	61	70	58	80	69	60	87	88	63	64
Vrouwen										
Werkt 0-23 uur	87	90	73	70	85	69	73	84	29	34
Werkt 24-35 uur	83	69	72	65	76	64	69	81	39	44
Werkt 36-43 uur	75	66	66	70	74	63	71	82	50	47
Werkt meer dan 44 uur	58	62	61	59	60	47	68	70	68	58

Bron: Breedveld en De Groot 2004

Ook met preferenties ten aanzien van de arbeidsduur zien we duidelijke relaties met de feitelijke arbeidssituatie. Naarmate mannen en vrouwen meer uren werken, uiten ze minder vaak een voorkeur om nog meer te werken en te verdienen (met als uitzondering soms de groep die al veel uren maakt; tabel 2.8)¹.

Tabel 2.8 Voorkeur om langer te werken en meer te verdienen naar geslacht en aantal gewerkte uren per week, in percentages

	<20 uur	21-30 uur	31-35 uur	36-40 uur	>40 uur
Mannen					
Nederland	35	29	9	18	17
Scandinavië	12	42	19	12	13
Angelsaksisch	23	.	19	22	30
Rijnland	23	53	15	26	19
Zuid-Europa	55	49	42	34	33
Midden-Europa	69	63	25	48	51
Europa	40	48	22	29	30
VS	50	48	43	39	34
Vrouwen					
Nederland	22	17	13	13	7
Scandinavië	36	20	14	10	11
Angelsaksisch	22	18	27	13	15
Rijnland	27	27	20	13	10
Zuid-Europa	42	25	20	28	29
Midden-Europa	67	58	50	42	48
Europa	29	27	22	20	28
VS	35	21	22	22	39

Bron: ISSP 1997, gewogen resultaten

¹ Een soortgelijke conclusie kan worden getrokken op basis van de gegevens uit de Eurobarometer, alsmede uit het eerder geanalyseerde WVS onderzoek. Uit het WVS onderzoek komt naar voren dat voltijd werkenden zich meer pro-werk en inkomen uiten dan deeltijd werkenden (cijfers niet in tabel).

Zoals echter gesteld in paragraaf 2.1, hoeven geuite preferenties nog niet te betekenen dat men ook daadwerkelijk tot handelen over gaat. Concurrerende preferenties of praktische bezwaren kunnen zwaarwegende redenen zijn om geuite voorkeuren niet tot uitvoering te brengen. Gegevens uit de

Eurobarometer 60.3 geven iets aan van de dilemma's waarmee Europese werkenden soms worstelen. Hoewel zoals gezegd een aanzienlijk deel van de Europese werkenden aangeeft minder uren te willen werken (zie paragraaf 2.2), geeft de overgrote meerderheid van de Europese werkenden aan niet met minder geld toe te kunnen (tabel 2.9). Twee derde geeft aan wel de arbeidstijd te willen terugbrengen, maar het geld niet te kunnen missen. De helft van de werkenden is van mening dat minder uren werken de loopbaan zal schaden, dat arbeidstijdverkorting simpelweg betekent dat er in minder tijd meer werk moet worden verzet, of dat minder werken in hun baan niet mogelijk is. Mannen tonen zich pessimistischer over de mogelijkheden om minder uren te gaan werken dan vrouwen.

Tabel 2.9 Houding ten aanzien van arbeid/arbeidstijdreductie, % werkende bevolking, EU-15, 2003

	Totaal	Mannen	Vrouwen
Mijn werk is een belangrijk onderdeel van mijn leven	89	90	89
Ik zou gemakkelijk met minder geld toe kunnen	19	18	19
Ik zou blijven werken, ook als ik het geld niet nodig zou hebben	55	52	58
Ik zou wel minder willen werken maar ik kan het geld niet missen	69	72	65
Ik zou minder willen werken ook als dat betekent dat ik minder verdien	18	17	20
Ik zou meer uren willen werken als dat betekent dat ik ook meer ga verdienen	47	51	43
Minder gaan werken geeft aan dat iemand minder betrokken is bij het werk	26	30	21
Minder gaan werken is slecht voor je carrière perspectief	51	54	46
Minder gaan werken betekent meer doen in minder tijd	51	50	52
Minder gaan werken betekent dat je minder interessant werk krijgt	39	42	35
Minder gaan werken is in mijn baan niet mogelijk	47	37	60

Bron: De Groot en Breedveld 2004

Er zijn, kortom, afdoende redenen om te veronderstellen dat niet iedere geuite wens tot verandering van arbeidstijden, ook daadwerkelijk tot een verandering van arbeidstijden zal leiden. Aan de andere kant moet ook worden geconstateerd dat de aangetroffen verschillen in aantallen gewerkte uren tussen enerzijds mannen en vrouwen en anderzijds tussen Europa en de VS, een duidelijke samenhang vertonen met geuite preferenties. Klaarblijkelijk mag de invloed van preferenties onder- noch overschat worden.

B₃ INSTITUTIONELE ARRANGEMENTEN

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rol van de overheid bij de keuzes die gezinnen maken in hun tijdsbesteding. Via onder meer kinderopvang-subsidies en (gesubsidieerde) verlofregelingen oefent de overheid directe invloed uit op deze keuzes, terwijl van het belasting- en sociale zekerheidsstelsel nog eens een indirecte invloed uitgaat. Uit de economische theorie blijkt dat de rol die de overheid speelt in deze keuzes groot is. Deze rol blijft niet beperkt tot het niveau van gezinnen – i.e. de *verdeling* van welvaart tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen, resp. tussen rijke en arme gezinnen – maar kan ook vergaande gevolgen hebben voor de maatschappelijke welvaart. Subsidies voor kinderopvang kunnen bijvoorbeeld leiden tot een verhoging van de maatschappelijke welvaart, omdat de schaarse productiefactor arbeid (van met name vrouwen) dan op een meer efficiënte wijze wordt aangewend.

In paragraaf 3.1 behandelen we aan de hand van de economische theorie eerst enkele doelmatigheids- en gelijkheidsredenen die de overheid ertoe kunnen brengen in te grijpen in de afwegingen van burgers wat betreft (het combineren van) arbeid en zorg. Paragraaf 3.2 behandelt vervolgens studies naar de effecten van verschillende van die interventies op de verdeling van de beschikbare tijd. Achtereenvolgens wordt ingegaan op verlofregelingen, de kinderopvang en op het belastingstelsel. Paragraaf 3.3 geeft ten slotte een overzicht van deze instituties in verschillende landen. De landen zijn hierbij gerangschikt naar type verzorgingsstaat. Aan het eind van deze paragraaf wordt globaal ingegaan op de relatie tussen deze typen verzorgingsstaten en de arbeidsparticipatie.

3.1 Nut en noodzaak van overheidsingrijpen: theorie

Welke redenen heeft de overheid om in te grijpen in de afweging van gezinnen tussen arbeid en zorg? Een eerste cluster van redenen hangt samen met *doelmatigheid*: kan door beleid de afweging tussen arbeid en zorg zodanig worden verbeterd dat gezinnen er beter van worden zonder dat de maatschappij hiervoor hoge kosten moet dragen? Een tweede cluster van redenen voor overheidsbeleid valt onder de paraplu van *gelijkheid*.

Belastingen verstoren de afweging van gezinnen bij het kiezen van het aantal gewerkte uren. Door belastingen wordt formele arbeid minder lonend, zodat informele (niet-belaste) arbeid juist relatief aantrekkelijk wordt gemaakt. Verder zorgt belastingheffing op arbeid voor een prijsopdrijvend effect in arbeidsintensieve sectoren, waardoor formele (betaalde) zorg ook nog eens duurder wordt. In het volgende beschouwen we de huidige belastingdruk op arbeid als gegeven. Wel bekijken we de effecten van een *verschuiving* van de belastingdruk, zoals via kinderopvangsubsidies, gesubsidieerde verlofregelingen en gerichte belastingkortingen.

Welk beleid kan ervoor zorgen dat mensen geprikkeld worden om keuzes te maken in hun tijdsbesteding die het maatschappelijk belang beter dienen? Ten eerste kan de overheid trachten het effect van verstorende belastingen te mitigeren met gerichte subsidies. Ten tweede kan de overheid het gemakkelijker maken om te lenen dan wel te sparen over de levensloop. Ten derde kan de overheid restricties zoals inflexibele werk-, school- en openingstijden opheffen, zodat gezinnen meer keuzevrijheid krijgen en betere keuzes kunnen maken.

Tot slot kan naast doelmatigheid ook herverdeling een reden voor overheidsbeleid zijn. Hierbij valt te denken aan een gelijke verdeling van arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen en tussen lager en hoger opgeleiden. In de beschouwing van de effecten van bepaalde vormen van beleid bekijken we dus niet alleen de gevolgen voor de doelmatigheid, maar ook voor de verdeling van arbeid en zorg tussen verschillende groepen.

3.1.1 Mitigeren van verstorende belastingen

De afweging van gezinnen tussen arbeid, zorg en vrije tijd wordt verstoord door belastingheffing. Onder arbeid verstaan we hier formele arbeid en onder zorg verstaan we informele (niet-belaste) arbeid zoals zorg voor de eigen kinderen, familie en andere naaste verwanten. Door belastingen op arbeid verrichten gezinnen over het algemeen minder formele arbeid. Lagere belastingen leiden tot meer formele arbeid. Overigens betekent meer formele arbeid niet automatisch minder zorg voor kinderen, familie en andere naaste verwanten: het extra inkomen uit formele arbeid kan gebruikt worden om deze zorg in te kopen.

Belastingheffing heeft op twee manieren een negatief effect op de omvang van formele arbeid. Ten eerste, de netto beloning van formele arbeid wordt verlaagd. Dit maakt formele arbeid relatief onaantrekkelijk tegenover informele arbeid, omdat deze laatste niet wordt belast. Een tweede negatief effect van belastingheffing op arbeid ontstaat doordat productie in arbeidsintensieve sectoren duurder wordt. Omdat zorg zeer arbeidsintensief is wordt de prijs van «het product zorg» dan ook opgedreven. Dat maakt minder formele arbeid en meer eigen zorg relatief aantrekkelijk tegenover het inkopen van zorg, zodat ook hier een drukkend effect op het aantal formeel gewerkte uren optreedt.

Wat betekent de verstorende werking van de belastingen voor formele zorg zoals kinderopvang en thuiszorg? Belastingheffing leidt tot een prijsverhoging van officieel erkende kinderopvang. De vraag naar officieel erkende kinderopvang lijkt relatief prijsgevoelig, zie beneden. Waar de prijsgevoeligheid het resultaat is van een hoge mate van substitutie tussen erkende (officiële) en niet-erkende (zwarte) kinderopvang, gaat formele kinderopvang verloren terwijl de «zwarte» kinderopvang juist in omvang toeneemt. Het effect op het arbeidsaanbod van gezinnen is dan gering.

Als de vormen van kinderopvang niet gemakkelijk gesubstitueerd kunnen worden dan leidt belastingheffing tot een daling van de totale hoeveelheid diensten in kinderopvang en gaan ouders meer voor hun eigen kinderen zorgen. Voor thuis- en mantelzorg voor familie en andere naaste verwanten gelden soortgelijke effecten, waarbij we echter wel minder weten over de prijsgevoeligheid van de thuiszorg. Mocht de vraag naar thuiszorg net zoals de vraag naar officieel erkende kinderopvang prijsgevoelig zijn, dan leidt belastingheffing tot een daling van de hoeveelheid thuishulp. Omdat substitutie met niet-erkende (zwarte) zorg wellicht moeilijk zal zijn, zal formele arbeid afnemen om zo meer tijd vrij te maken voor eigen zorg voor familie en naaste verwanten.

Hoe kunnen de negatieve effecten van belastingheffing gemitigeerd worden? Volgens de theorie van optimale belastingheffing (zie bijvoorbeeld Corlett en Hague, 1953) kan een subsidie of belastingkorting gegeven worden op diensten die een goed substituuut zijn voor de onbelaste activiteiten. Subsidies en belastingkorting op kinderopvang, thuiszorg en andere arbeidsintensieve diensten kunnen dus leiden tot een betere

maatschappelijke allocatie. Gezinnen gaan dan meer formele arbeid verrichten en er ontstaat meer vraag naar officiële zorg. Een belangrijke voorwaarde voor een gunstig totaaleffect is dat het arbeidsaanbod in voldoende mate reageert op de prijsprikkel, i.e. de verstrekte subsidies en belastingkortingen leiden ertoe dat de hoeveelheid formele arbeid daadwerkelijk in belangrijke mate toeneemt. Een gunstige voorwaarde voor dit laatste is dat onbelaste zorgactiviteiten in de praktijk vaak door vrouwen worden verricht en juist hun arbeidsaanbod is relatief elastisch (Evers et al., 2005). De subsidies en belastingkortingen zullen dan door de overige aanbieders van arbeid gefinancierd moeten worden. Mannen zijn relatief ongevoelig voor hun netto loon, ofwel hun arbeidsaanbod is relatief inelastisch. Vanuit de theorie van optimale belastingheffing is een subsidie of een belastingkorting voor formele zorgdiensten dan ook doelmatig.

Een kanttekening bij de negatieve effecten van belastingheffing is dat informele zorg ook positieve externe effecten kan opleveren: er kunnen opbrengsten van de kant van formele zorg zijn die aan de maatschappij ten deel vallen en niet aan de persoon die de informele zorg verleent. Die persoon zou deze opbrengst niet in de afweging meenemen. Daardoor zou er zonder belastingheffing juist te weinig informele zorg verleend kunnen worden en belastingheffing kan dit effect teniet doen. Een mogelijk voorbeeld hiervan is informele zorg van de ouders voor hun eigen kinderen, wat op langere termijn positieve effecten kan hebben voor de maatschappij. Ondanks de grote interesse van pedagogen en economen voor dergelijke effecten, bestaat hier echter nog weinig hard bewijs voor.¹

3.1.2 Kapitaalmarktimperfecties en levensloopbeleid

Gezinnen met kinderen staan vaak voor aanzienlijke financiële uitgaven terwijl het gezinsinkomen in die fase van de levensloop relatief laag kan zijn. De Nederlandse Gezinsraad (2001, pp. 66–67) meldt zelfs dat Nederland in Europa koploper is in het verschil in koopkracht tussen gezinnen met en zonder kinderen. Dit wordt ook wel het «gezinsdal» genoemd. Gerichte subsidies en belastingkorting – zoals in de vorige paragraaf beschreven – kunnen het probleem verzachten. Toch is het de vraag of zulke subsidies wel altijd goed gericht zijn: vanuit het oogpunt van herverdeling is een subsidie aan gezinnen met een hoog levensinkomen niet erg zinvol. De tijdelijk lage koopkracht kan bij zulke gezinnen ook worden opgelost met spaar- en leengedrag op een goed werkende kapitaalmarkt.

Levensloopbeleid is erop gericht huishoudens beter in staat te stellen hun financiële middelen uit arbeid beter te kunnen spreiden over het leven. Vanuit theoretisch oogpunt is de zin van dergelijk beleid goed te beredeneren: banken kunnen terughoudend zijn bij het verstrekken van kredieten aan jonge gezinnen omdat er geen activa (onderpand) is en omdat de bereidheid tot terugbetaling onzeker kan zijn. Levensloopbeleid zou ervoor kunnen zorgen dat jongeren al sparen voordat ze een gezin beginnen en zou ervoor kunnen zorgen dat gezinnen in een levensloopregeling kunnen lenen van de overheid. Zulk beleid kan dus kapitaalmarktimperfecties opheffen. Over het algemeen kan de overheid tegen een gunstiger tarief lenen dan gezinnen. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat door het aanbieden van bijvoorbeeld kredieten de overheid zich wel bloot stelt aan dezelfde gevaren die er wellicht voor gezorgd hebben dat de private markt geen kredieten aanbiedt (zoals het niet terugbetalen van de lening).

¹ Zie bijvoorbeeld het overzichtsartikel van Blau (2000).

Het opheffen van beperkingen op de kapitaalmarkt kan ertoe leiden dat jonge gezinnen meer financiële mogelijkheden hebben om hun voorkeuren

qua tijdsbesteding te realiseren. In plaats van formele arbeid te verrichten en zorg in te kopen kunnen gezinnen met jonge kinderen er dan toe besluiten hun arbeidsaanbod te verschuiven naar later in hun leven om dan de kredieten af te lossen. Hierdoor zouden gezinnen dan zelf meer voor de eigen kinderen kunnen zorgen. Levensloopbeleid is echter duidelijk nog onontgonnen gebied: de effectiviteit en nevenwerkingen zullen in de toekomst nader onderzocht moeten worden.

3.1.3 Meer keuzevrijheid

Inflexibele werk-, school- en openingstijden beperken de keuze in combinaties van arbeid en zorg. Het vergroten van de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren leidt tot meer keuzemogelijkheden wat betreft concurrerende tijdsbestedingen. De verbeterde indeling van de tijd leidt daarmee tot meer welvaart.

Wat werktijden betreft behoort Nederland waarschijnlijk tot de meest flexibele landen ter wereld. Deeltijd wordt al enkele decennia redelijk geaccepteerd door werkgevers en de mate van deeltijdwerk is dan ook hoog in Nederland. In de jaren negentig zijn enkele wetten aangenomen om deeltijd verder te ondersteunen, met als voorlopig sluitstuk de Wet Aanpassing Arbeidsduur (WAA) van 2000. Deze wetten gaan aanzienlijk verder dan de Europese richtlijn die in 1997 is aangenomen ter voorkoming van discriminatie van deeltijdarbeid (EC, 1997). Naast de mogelijkheid tot het werken in deeltijd is het ook gemakkelijker geworden om tijdelijk minder te werken, via bijvoorbeeld ouderschapsverlof en het kortdurend zorgverlof. Een studie van de OESO (2001a) stelt dat de mogelijkheid om in deeltijd te werken een belangrijke reden is waarom Nederland relatief veel mogelijkheden kent om arbeid en zorg te combineren. Naast de hoge mate van deeltijd, is het opvallend dat de groei in deeltijdwerk in Nederland nog steeds vrij sterk is (Euwals et al., 2005). Het is echter een open vraag of deze groei zo sterk is omdat Nederlanders gewoonweg graag in deeltijd werken, of dat andere vormen van inflexibiliteit zoals schooltijden, openingstijden en het aantal kinderopvangplaatsen hen geen andere keuze laten. In het laatste geval kan de overheid een corrigerende en/of coördinerende rol spelen bijvoorbeeld door het afstemmen van werk-, school- en openingstijden.

3.1.4 Herverdeling

Naast het streven naar doelmatigheid kan ook het streven naar een «rechtvaardige» verdeling van arbeid en zorg een rol spelen. Zo kan de maatschappij een voorkeur hebben voor een meer gelijke verdeling tussen mannen en vrouwen, om zo bijvoorbeeld de financiële zelfstandigheid van vrouwen te bevorderen. En de maatschappij kan bijvoorbeeld ook een voorkeur hebben voor een meer gelijke verdeling van formele en informele zorg over hoger en lager opgeleiden. De overheid kan trachten de herverdeling te sturen met kinderopvangsubsidies, maar ook met verplichte of gesubsidieerde verlofregelingen.

Kinderopvangsubsidies kunnen de doelmatigheid van de keuzes van gezinnen verbeteren (paragraaf 3.1.1), maar daarnaast kunnen ze ook gewenste herverdelingseffecten hebben. De subsidies bevorderen namelijk de formele arbeidsparticipatie van vrouwen. In de praktijk zou dit kunnen betekenen dat veel vrouwen formeel beloond worden voor arbeid die ze in de oude situatie zonder subsidies op informele wijze deden, maar de

bijbehorende financiële onafhankelijkheid kan echter toch meerwaarde genereren (zie bijvoorbeeld Rosen (1996, 1997) over Zweden).

Verplichte of gesubsidieerde verlofregelingen kunnen de doelmatigheid bevorderen, maar de herverdelingseffecten zijn in vergelijking met de kinderopvangsubsidies waarschijnlijk minder goed. Hiervoor zijn drie redenen. Ten eerste, betaalde verlofregelingen kunnen de arbeidsparticipatie van vrouwen in personen verhogen, maar door het gebruik van het verlof kan het totale arbeidsaanbod in uren lager uitvallen. Ten tweede, de herverdeling tussen hoger en lager opgeleiden kan minder goed uitpakken omdat vooral hoger opgeleiden gebruik maken van gesubsidieerde verlofregelingen (Jongen et al., 2002). Dit is gunstig voor de herverdeling van eigen zorg tussen hoger en lager opgeleiden, maar daarnaast leidt de subsidie aan hoger opgeleiden tot een inkomensherverdeling naar de hoger opgeleiden. Ten derde, het verlof zal collectief geregeld moeten worden en dat kan leiden tot een gebruik dat hoger is dan maatschappelijk gewenst. Bij de verplichte of gesubsidieerde verlofregelingen is dus een afweging tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid noodzakelijk.

3.2 Empirische effecten van arrangementen op tijdsbesteding

Uit het bovenstaande blijkt dat goede theoretische argumenten te geven zijn voor overheidsingrijpen in de urenbeslissing. Middels allerhande institutionele arrangementen, zoals verlofregelingen heeft de overheid dit idee in de praktijk vorm gegeven. In deze paragraaf beschouwen we welke directe en indirecte effecten dit overheidsbeleid heeft op de verdeling van de beschikbare tijd. Daartoe bespreken we een groot aantal empirische studies naar deze effecten.

Bij de bespreking maken we een onderscheid naar micro- en macro-studies. Micro-economische studies zijn studies die op basis van gegevens voor individuele actoren (individuen of huishoudens) kijken naar het effect van beleidsmaatregelen (zoals belastingen, kinderopvang, etc.) op het al dan niet participeren op de arbeidsmarkt en het aantal uren dat men wil werken. Deze studies maken veelal gebruik van variatie over de tijd van de verklarende variabelen en blijven vaak de situatie in één bepaald land. Macro-economische studies kijken naar verschillen in geaggregeerde maatstaven voor economisch presteren voor grote groepen landen en proberen die verschillen tussen landen (en eventueel over de tijd) te verklaren uit verschillen in onder andere de institutionele context.

Beide benaderingen hebben hun voor- en nadelen. Het grote voordeel van micro-economische studies ten opzichte van macro-economische studies is dat ze relatief sterk zijn in het controleren voor een groot aantal relevante factoren die verschillen in gedrag kunnen verklaren. Bovendien zijn ze veelal gebaseerd op een groot aantal observaties, wat aantrekkelijk is voor het uitvoeren van econometrisch onderzoek. Anderzijds zijn de micro-studies in tegenstelling tot macro-economische studies bijna per definitie partieel van aard, in die zin dat ze kijken naar effecten voor individuen en huishoudens en geen rekening houden met algemeen-evenwichtseffecten. Ook bestaat bij micro-economische studies het gevaar dat de onderzochte populatie door bijvoorbeeld de manier van selecteren een vertekening geeft in de resultaten («selection bias»). Beide benaderingen kunnen elkaar dan ook aanvullen.

3.2.1 Verlofregelingen

Micro studies

Het aantal studies naar het effect van (betaalde) verlofregelingen op de arbeidsparticipatie is zeer beperkt. Eén van de sporadische studies (Del Boca et al., 2003) vindt zwakke aanwijzingen dat langer optioneel zwangerschapsverlof de participatie vermindert.¹ Klerman en Leibowitz (1999) vinden voor de VS geen substantieel effect van de introductie van betaald zwangerschapsverlof op de arbeidsparticipatie van vrouwen.

De meeste micro studies naar verlofregelingen beperken zich tot deelname aan betaald verlof. CBS en SCP (2002) en Research voor Beleid (2000) geven informatie over de relatie tussen de deelname aan ouderschapsverlof en de vergoedingshoogte. In 2001 maakte 24% van het aantal rechthebbenden gebruik van betaald verlof. Bij de overheid was de deelname hoger, 49%, dan in de marktsector, 12%. Een belangrijke rol speelt hierbij vermoedelijk het verschil in vergoeding, van 0–30% in de marktsector tot 70–75% bij de overheid. Een enquête van Research voor Beleid (2000) suggereert dezelfde relatie tussen vergoedingshoogte en deelname aan ouderschapsverlof, zodat de hogere deelname aan het verlof bij de overheid slechts ten dele toe te schrijven lijkt aan autonome verschillen in werkenden bij de overheid en de marktsector. Een studie van SCP (2001) suggereert verder dat bij het invoeren van langdurend zorgverlof van 6 weken ongeveer 60 procent van het aantal rechthebbenden (ongeveer 1 miljoen personen bij de regeling geanalyseerd door SCP (2001)) deel zal nemen. De vergoedingshoogte speelt daarbij volgens de studie geen rol. Bij dit laatste kunnen evenwel vraagtekens worden gezet. Uit meer recent onderzoek van Van Luijn en Keuzenkamp (2004, p. 93) blijkt dat het overgrote deel van verlofgangers dat verlof neemt voor een langdurend zieke naaste, betaald verlof genoot (meestal vakantiedagen of buitengewoon verlof).

Macro studies

Er bestaan slechts enkele macro studies naar de effecten van verlofregelingen. Enkele meer verfijnde studies zijn Ruhm en Teague (1997), Ruhm (1998) en Jaumotte (2003). Deze studies proberen het effect van verlofregelingen op de werkgelegenheid (en loonvoet) van vrouwen te schatten met behulp van paneldata op landenniveau. De effecten op de werkgelegenheid lijken in deze studies gunstig. Ruhm (1998) vindt bijvoorbeeld in de geprefereerde specificatie dat de werkgelegenheid van vrouwen door verlofregelingen met 3 tot 4 procent stijgt (en de loonvoet met 2 tot 3 procent daalt). Dit is een opmerkelijk groot effect van een toch vrij bescheiden maatregel. Jaumotte (2003) vindt dat betaald verlof van minder dan 20 weken leidt tot een stijging in de arbeidsparticipatie van vrouwen in personen, terwijl een betaald verlof van meer dan 20 weken leidt tot een daling. Betaald verlof is bij haar de som van betaald zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof en ander verlof voor kinderen.

De sporadische empirische studies naar de relatie tussen betaald verlof en arbeidsparticipatie geven geen eenduidig beeld. Deels kan dit verklaard worden door resterende beperkingen van de analyses. Zo wordt bijvoorbeeld alle verlof op één hoop gegooid; dienen mannen soms als «controlegroep» maar worden wellicht ook door het verlof beïnvloed (direct dan wel indirect door bijvoorbeeld de financiering van het verlof) en blijft het onduidelijk welke kant de causaliteit op gaat (veroorzaken verlofregelingen meer arbeidsparticipatie of omgekeerd?). Verder wordt in de studies alleen gekeken naar het effect op de werkgelegenheid in personen en niet in uren. Zelfs als de participatie van vrouwen in personen toeneemt door betaald

¹ De parameterwaarde is zeer klein en verschilt slechts «borderline» significant van nul (bij een significantieniveau van 10%).

verlof, is het maar de vraag of ook de participatie in uren omhoog gaat, omdat reeds werkende vrouwen ook gebruik maken van deze regelingen. Om het effect op de arbeidsparticipatie in personen en in uren te bepalen ontwikkelen Jongen et al. (2002) een simulatiemodel. Het model houdt rekening met de belangrijkste macro-economische doorwerkingen en is gekalibreerd op Nederlandse data. De simulaties met (beter) betaald ouderschapsverlof suggereren dat het verhogen van de vergoeding gedurende ouderschapsverlof leidt tot een hogere arbeidsparticipatie van de doelgroep in personen. De arbeidsparticipatie in uren daalt, zowel voor de beroepsbevolking als geheel als voor de doelgroep. Jongen et al. (2002) vinden verder dat de introductie van betaald langdurend zorgverlof (maximaal 6 weken per jaar) leidt tot een daling van arbeidsparticipatie in uren en bovendien vrijwel geen effect heeft op de arbeidsparticipatie in personen.

3.2.2 Kinderopvang

Micro studies

Er zijn veel empirische studies verricht naar de relatie tussen de prijs van kinderopvang en het arbeidsaanbodgedrag van met name vrouwen. De latere Nobelprijswinnaar Heckman (1974) wees er al op dat hoge kosten voor kinderopvang leiden tot een lagere participatie van vrouwen, zowel in personen als in uren gemeten. Vergelijkend landenonderzoek wijst uit dat landen met gebrekkige publieke voorzieningen voor kinderopvang eveneens de laagste participatiegraden voor vrouwen kennen (Gornick et al., 1997). Dit is echter nog geen bewijs voor causaliteit en dus maken veel studies gebruik van microdata om de precieze relatie tussen de twee variabelen te kunnen bepalen. Helaas richten de meeste studies zich op het participatie-effect in personen en niet in uren, waardoor het effect op het aantal gewerkte uren van reeds werkende vrouwen niet wordt meegenomen. Verder betreft het vooral buitenlandse studies en wordt het effect op de participatie van de man zelden mee geschat.

De relatie tussen kinderopvang en arbeidsparticipatie wordt meestal gekarakteriseerd door de participatie-elasticiteit, welke aangeeft met welk percentage de arbeidsparticipatie afneemt als gevolg van een verhoging van de prijs van kinderopvang met 1%. In de praktijk gaat men daarbij overigens bijna altijd uit van de netto arbeidsparticipatie. Het gebruik van empirisch geschatte elasticiteiten bij de (kwantitatieve) evaluatie van beleid is noodzakelijk, maar kent ook de nodige beperkingen. Blau (2000) wijst erop dat de identificatie van empirische elasticiteiten vaak afhankelijk is van de gebruikte data en specifieke modelveronderstellingen en dat de geschatte elasticiteiten zelden precies aansluiten bij het beleid dat men wil evalueren. De interpretatie en toepassing van de elasticiteiten dient dan ook met de nodige voorzichtigheid te gebeuren.

In een overzicht van de empirische literatuur voor de VS concludeert Blau (2000) dat subsidies die de effectieve prijs van kinderopvang verlagen een positief effect hebben op de arbeidsparticipatie, zij het dat dit effect niet heel groot is. De range van schattingen voor de participatie-elasticiteit die hij vindt is -1.26 tot 0.06 , d.w.z. in het ene uiterste geval leidt een vermindering van de kosten van kinderopvang met 1% tot een verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen met 1,26% en in het andere uiterste geval is er (vrijwel) geen effect. De auteur concludeert echter dat de meest betrouwbare studies een elasticiteit tussen de $-0,2$ en $-0,1$ vinden. Het betreft de studies van Ribar (1995) en Blau en Hagy (1998). De reden waarom Blau deze studies de meest betrouwbare acht is dat zij rekening houden met

informele zorg, in tegenstelling tot de andere studies. In theorie zou het negeren van informele zorg kunnen leiden tot onzuivere schattingen, omdat dit een substituuut is voor formele kinderopvang. Choné et al. (2003) geven evenals Blau een opsomming van eerdere studies en concluderen dat de meeste geschatte elasticiteiten tussen de $-0,4$ en $-0,2$ liggen. Kimmel (1998) vindt dat getrouwde vrouwen meer gevoelig zijn voor de prijs van kinderopvang dan alleenstaande moeders.

In de Amerikaanse literatuur wordt vaak het effect van kinderopvangsubsidies op de arbeidsparticipatie van vrouwen geschat. Het gaat daarbij om inkomensafhankelijke subsidies die zijn gerelateerd aan de arbeidsparticipatie van de ouder(s). Berger en Black (1992) vinden dat een subsidie van \$ 46 per week leidde tot een toename van de arbeidsparticipatie van ongetrouwde moeders met 8,4 à 25,3%-punten. Op grond van model-simulaties vinden Meyers et al. (2002) eveneens forse effecten van kinderopvangsubsidies op de arbeidsparticipatie van moeders. Hun model voorspelt een toename van 21% bij geen subsidies naar 73% wanneer de helft van de moeders subsidie krijgt. Deze laatste studie wordt echter wel bekritiseerd omdat zij geen gebruik maakt van een controlegroep. Gelbach (2002) schat het effect van gratis kinderopvang voor 5-jarige kinderen en vindt een stijging in de arbeidsparticipatie van vrouwen met 4 à 5%-punten. Ook vindt hij een positief effect op het aantal gewerkte uren. Blau en Tekin (2003)¹ schatten dat de Amerikaanse kinderopvangsubsidie leidt tot een hogere arbeidsparticipatie van 32%-punt. De algemene conclusie op basis van deze literatuur is dat kinderopvangsubsidies een behoorlijk groot effect hebben op de arbeidsparticipatie van moeders.

Voor Europese landen in het algemeen en Nederland in het bijzonder, bestaat relatief weinig empirisch bewijs voor de prijsgevoeligheid van vrouwen voor kinderopvang met betrekking tot hun arbeidsaanbodbeslissing. Recentelijk zijn enige studies verricht voor achtereenvolgens Italië, Frankrijk en Duitsland. Del Boca (2002) suggereert dat de toename in arbeidsparticipatie van vrouwen als gevolg van kinderopvangsubsidies (of meer algemeen, publieke voorzieningen voor kinderopvang) vooral deeltijdwerk betreft. In landen waar deeltijdwerk niet ongebruikelijk is, zal het effect van kinderopvangsubsidies groter zijn dan in landen waar afwijkende werktijden ongebruikelijk zijn. Zelf vindt zij een elasticiteit voor Italiaanse moeders van $-0,3$. Choné et al. (2003) vinden slechts een klein effect van de prijs van kinderopvang op de participatiebeslissing van moeders in Frankrijk. Wrohlich (2004) vindt eveneens een klein effect voor Duitsland, zij het dat dit wel significant kleiner is dan 0. De door haar geschatte elasticiteit is gelijk aan $-0,03$. Haar verklaring voor deze relatief lage elasticiteit is dat in Duitsland reeds sprake is van een hoge vergoeding voor kinderopvang, zodat een 1% verandering in de prijs van kinderopvang niet meer veel effect heeft.

De eerder genoemde beperkingen in acht nemende suggereren de studies over het algemeen dat een stijging van de subsidie voor kinderopvang leidt tot een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen. Eén van de sporadische onderzoeken voor Nederland, Groot en Maassen van den Brink (1992), suggereert echter géén effect op de participatie van vrouwen. Dit kan echter voor een deel verklaard kan worden door rantsoenering van gesubsidieerde kinderopvangplaatsen ten tijde van de studie.

¹ Bij hun schatting van het effect van kinderopvangsubsidies op de arbeidsparticipatie van alleenstaande moeders in de VS, zien zij zich geconfronteerd met het probleem dat de beslissing om subsidie aan te vragen niet als onafhankelijk kan worden beschouwd van de arbeidsparticipatiebeslissing. Het causale effect kan dus niet worden geïdentificeerd via een eenvoudige lineaire regressie. De auteurs omzeilen dit probleem door gebruik te maken van variatie in kinderopvangsubsidies in verschillende «counties» in de VS.

Tabel 3.1 Effect van formele kinderopvangkosten op arbeidsaanbod van getrouwde vrouwen en vraag naar formele opvang

Nederland		Internationaal	
Gewerkte uren ^a			
Groot en Maassen van den Brink (1992)	+/- 0 ^c	Berger en Black (1992)	+/-0
Tijdens et al. (1994) GPD-data	0,9 ^d	Blau en Robbins (1988)	- 0,38 ^d
Tijdens et al. (1994) A&Z data	+/-0 ^d	Connely (1992)	- 0,20 ^d
		Ribar (1992)	- 0,74 ^d
		Michalopoulos et al. (1992)	0,00 ^e
		Ribar (1995)	- 0,09 ^f
		Powell (1997)	- 0,32
		Anderson en Levine (2000)	- 0,2 ^g
		Blau (2000)	<0 ^h
Vraag naar formele kinderopvang ^b			
Groot en Maassen van den Brink (1992)	- 0,33	Blau en Robbins (1988)	- 0,34
		Gustaffson en Stafford (1992)	- 1,88
		Ribar (1992)	- 1,86
		Ribar (1995)	- 0,32

- ^a Het effect van kinderopvangkosten op het aantal gewerkte uren geeft de procentuele mutatie in het aantal gewerkte uren als gevolg van een stijging in de kinderopvangkosten met een procent.
- ^b Het vraageffect van kinderopvangkosten geeft de procentuele mutatie in de vraag naar formele kinderopvang als gevolg van een stijging in de kinderopvangkosten met 1 procent.
- ^d Het betreft hier het effect op het aantal werkzame personen en niet het aantal gewerkte uren. Het betreft een simulatie.
- ^e Het betreft hier de elasticiteit van het aantal gewerkte uren van getrouwde werkende vrouwen die al gebruik maken van formele kinderopvang.
- ^f Het betreft hier het zogenaamde «ongecompenseerde» gewerkte uren-effect, de gesimuleerde inkomenselasticiteit is - 0,11.
- ^c Naar aanleiding van hun studie concluderen Groot en Maassen van den Brink (1992, p. 733) dat «het arbeidsaanbod niet of nauwelijks reageert op veranderingen in de prijs van kinderopvang.»
- ^g De auteurs noemen een range tussen - 0,06 en - 0,36 en vinden bovendien dat laaggekwalficeerde vrouwen een hogere elasticiteit hebben dan hooggekwalficeerde vrouwen.
- ^h De auteur geeft een overzicht van de empirische literatuur en concludeert dat er een significant positief effect uitgaat van kinderopvangsubsidies (i.e. lagere kosten voor kinderopvang) op de arbeidsparticipatie van vrouwen.

Macro studies

Naast de micro studies bestaan er nog een paar studies die kijken naar de effecten van kinderopvang op de arbeidsparticipatie met behulp van macro-economische data voor verschillende landen. Jaumotte (2003) analyseert de relatie tussen de arbeidsparticipatie van vrouwen en kinderopvangsubsidies en betaald verlof (zie beneden) op landenniveau. Zij vindt dat 10 procent hogere uitgaven aan kinderopvangsubsidie leiden tot een stijging van het aantal werkende vrouwen met ongeveer 0,5 procent. De parameter die het effect van kinderopvangsubsidies meet is echter niet altijd significant.

Graafland et al. (2001, Hoofdstuk 13) geven een uitgebreide simulatie-analyse van de macro-economische gevolgen van het verhogen van kinderopvangsubsidies in Nederland. Niet alleen op microniveau, maar ook op macroniveau leiden hogere kinderopvangsubsidies in de simulaties tot een toename in de arbeidsparticipatie van vrouwen, zowel in personen als in uren. Omdat ten eerste de subsidies grotendeels terecht komen bij een groep die relatief gevoelig is voor de beloning per gewerkt uur (vrouwen) en ten tweede een deel van de subsidie wordt betaald door niet-werkenden, verdient de maatregel zich grotendeels terug door hogere belasting-inkomsten en lagere uitkeringsuitgaven. Hierdoor hoeft weinig compenserende belasting te worden geheven en blijven eventuele negatieve neveneffecten op de arbeidsdeelname grotendeels uit. De studie van Graafland et al. (2001) is echter enigszins gedateerd. Een meta-analyse van Evers et al. (2005) suggereert dat de arbeidsaanbodelasticiteit van vrouwen in het recente verleden wel eens significant kan zijn gedaald. Een gevoeligheidsanalyse in Graafland et al. (2001) suggereert dat een halvering van de arbeidsaanbodelasticiteit van vrouwen (in lijn met de recente inzichten van Evers et al., 2005) het totale arbeidsaanbodeffect van kinderopvangsubsidies met ongeveer een derde doet dalen.

3.2.3 Belastingstelsel

Micro studies

De lijst met micro studies naar de effecten van belastingen, premies en sociale zekerheid op het arbeidsaanbod is lang en bevat studies voor veel landen. Een recent overzicht wordt gegeven door Blundell en MaCurdy (1999). Ook Nederland kent relatief uitgebreide literatuur over de determinanten van het arbeidsaanbod.

Belastingen en premies verlagen de netto beloning voor arbeid en hebben daarmee een drukkend effect op het arbeidsaanbod, omdat het substitutie-effect het inkomenseffect overheerst. De empirische literatuur van micro studies laat echter zien dat voor alle landen het arbeidsaanbod van mannen relatief ongevoelig is voor de netto beloning. De meeste mannen werken voltijds en veranderingen in de marginale loonvoet brengt weinig verandering in het aantal gewerkte uren. Alleen mannen met een laag verwacht loon kunnen gehinderd worden door de armoedeval en daardoor besluiten in het geheel niet te werken.

De meeste micro studies concluderen dat het arbeidsaanbod van vrouwen relatief gevoelig is voor de netto beloning. Dit geldt met name voor de afweging tussen wel en niet werken, waarbij veel studies ook vinden dat de beslissing voor het aantal uren bij vrouwen gevoeliger is dan bij mannen (Evers et al., 2005). Een belangrijk aspect hierbij is in hoeverre het belastingsysteem is geïndividualiseerd: in landen waar de belastingen op basis van gezinsinkomen worden geheven wordt het arbeidsaanbod van

vrouwen ontmoedigd (Jaumotte, 2003). Van Soest en Das (2001) laten zien dat de invoering van een meer geïndividualiseerd belastingstelsel in Nederland het arbeidsaanbod van vrouwen met een partner inderdaad heeft bevorderd.

Verschillende landen trachten de arbeidsparticipatie te stimuleren met arbeidskortingen of programma's als de «Earned Income Tax Credit» en «Working Family Tax Credit». Verschillende evaluaties laten zien dat dergelijke programma's het arbeidsaanbod van alleenstaanden en families waar niemand werkt stimuleren. Als de inkomenstoets op basis van het gezinsinkomen plaats vindt, dan kunnen deze programma's echter ook het arbeidsaanbod van de tweede verdiener in het huishouden ontmoedigen (OESO, 2003a).

Macro studies

Nickell (2003a) geeft een interessant overzicht van studies die kijken naar de relatie tussen belastingen en arbeidsdeelname met behulp van macro-economische data. Nickell concludeert hieruit dat een stijging van de marginale belastingvoet met 10 procentpunten leidt tot een daling van de arbeidsdeelname van tussen de 1 en 3 procent. Recente voorbeelden van studies naar de invloed van belastingen zijn Davis en Henrekson (2004) en Alesina et al. (2005). Davis en Henrekson (2004) vinden dat een stijging van de marginale belastingvoet met 13 procent punten leidt tot een daling van de verhouding werkenden tot de populatie met 5 procentpunten. Alesina et al. (2005) vinden dat een stijging van de marginale belastingvoet met 10 procent leidt tot een daling van het aantal gewerkte uren met tussen de 1,8 procent (Nickell Nunziata Market Institutions Database) en 7,2 procent (OESO data). Wanneer controlevariabelen – zoals de organisatiegraad van de werknemers – worden toegevoegd, wordt de coëfficiënt van de belastingvariabele echter kleiner en niet significant.

Disney (2000) geeft een overzicht van macro-economische studies naar de effecten van de uitkeringshoogte op de arbeidsparticipatie. Daarbij wordt met name gekeken naar het effect op de werkloosheidsvoet. Scarpetta (1996) vindt bijvoorbeeld dat een stijging van het uitkeringsniveau ten opzichte van het loon met 1 procent leidt tot een stijging van de werkloosheidsvoet met 0,13 procent. Nickell en Layard (1999) vinden globaal hetzelfde effect van een uitkeringsverhoging.¹

3.3 Typen verzorgingsstaten

Uit de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat de institutionele arrangementen een belangrijke invloed kunnen hebben op de arbeidsparticipatie en het aantal gewerkte uren. In deze paragraaf wordt ingegaan op de vormgeving van voorzieningen voor verlof, (formele) kinderopvang en de rol van de inkomstenbelasting in de verschillende landen. De beschrijving van de voorzieningen in de landen volgt het stramien van de typologie van verzorgingsstaten, zoals dat in beginsel door Esping-Andersen (1990) is ontwikkeld en later mede in reactie op kritiek van feministische onderzoekers is bijgesteld (Esping-Andersen, 1999).

Esping-Andersen onderscheidt drie typen verzorgingsstaten, waarbij de relatie tussen arbeidsmarkt en het recht op inkomen van burgers (of eigenlijk vaak dat van huishoudens) een van de belangrijkste indicatoren is. Een eerste type is dat van de *liberale verzorgingsstaat* (Verenigd Koninkrijk en Ierland). Collectieve voorzieningen zijn hier beperkt en voor zover aanwezig alleen gericht op degenen die niet op andere wijze in hun behoeften kunnen

¹ Voor een uitgebreid overzicht van de macro-economische effecten van allerlei soorten generieke en specifieke belastingheffing en uitkeringen in Nederland zie Graafland et al. (2001) en De Mooij et al. (2005).

voorzien. Mensen moeten zelf hun risico's (met name voor het verlies van inkomen) verzekeren via private arrangementen of via hun werkgever. Een tweede type is de *sociaal-democratische verzorgingsstaat* met Zweden, Denemarken en Finland als meest kenmerkende voorbeelden. Deze landen kennen collectieve voorzieningen voor tal van risico's, die meestal voor alle inwoners toegankelijk zijn. Het bevorderen van een hoge arbeidsdeelname krijgt beleidsmatig veel aandacht. Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg, maar bijvoorbeeld ook arbeid en scholing, zijn relatief genereus. Deze landen kennen dan ook een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen. Het derde type ten slotte is de *corporatistische verzorgingsstaat* (waaronder Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk). Voorzieningen in het kader van de sociale zekerheid zijn hier gekoppeld aan arbeidsdeelname (huidig of in het verleden). De druk om betaald werk te (blijven) verrichten is beleidsmatig minder sterk ontwikkeld en vaak ook ligt het kostwinnersbeginsel ten grondslag aan de vormgeving van arrangementen. Nederland wordt vaak als een hybride tussenvorm gezien. Met de sociaal-democratische landen heeft het bijvoorbeeld gemeen dat er een basisvoorziening voor pensioen bestaat, maar regelingen voor verlof zijn vergeleken met deze landen beperkt en de arbeidsdeelname van vrouwen is laag. In deze Europese Verkenning wordt Nederland apart behandeld. Het laatste geldt overigens ook voor de VS, die door Esping-Andersen tot het liberale type wordt gerekend. In deze Verkenning nemen de VS als referentie echter een aparte positie in.

De mediterrane landen en de nieuwe lidstaten komen in de typologie van Esping-Andersen niet voor (met uitzondering van Italië, dat hij onder het corporatistische type schaaft). In deze Europese Verkenning worden deze landen in twee clusters behandeld (zie ook CPB/SCP, 2003). De *mediterrane landen* kennen doorgaans geen of een beperkt formeel sociaal vangnet (maar wel goede pensioenvoorzieningen). De *nieuwe lidstaten* (met Polen, Hongarije, Tsjechië en Slowakije als belangrijke representanten van deze groep) kenden in het verleden een streven naar volledige werkgelegenheid en gelijkheid. Vanwege de hoge kosten zijn de destijds gerealiseerde voorzieningen veelal sterk verminderd.

Van belang om te vermelden is overigens dat de typologie zoals hier weergegeven bepaald niet onomstreden is (zie bijvoorbeeld Sainsbury, 1996; Daly, 2000 en Knijn, 2003). Indien bijvoorbeeld meer rekening wordt gehouden met de wijze waarop voorzieningen voor zorg voor familie- en gezinsleden vorm krijgen, komt men uit op een andere type-indeling. Dat in deze Europese Verkenning toch de typologie van Esping-Andersen wordt gevolgd is ingegeven door het feit dat deze in beleidsdiscussies meer is ingeburgerd, de typologie empirisch onderbouwd kan worden (Wilboer Schut et al., 2000) en dat een algemeen geaccepteerd alternatief vooralsnog ontbreekt. Zoals hierna zal blijken bestaat binnen de typen – met uitzondering van het sociaal-democratische – echter nogal wat variatie in de behandelde arrangementen.

Aandacht voor verlof, kinderopvang en belastingen

De beschrijving van de situatie in de diverse landen richt zich op voorzieningen voor verlof, voor kinderopvang en op het belastingstelsel. Het is in dit bestek echter onmogelijk een volledig beeld te schetsen, daarvoor is de situatie in de landen te divers. De volgende keuzes zijn gemaakt.

De beschrijving van *verlofregelingen* betreft uitsluitend regelingen die door de centrale overheid zijn getroffen. Dit betekent dat variatie binnen een land, bijvoorbeeld als gevolg van het feit dat dit (ook) op regionaal niveau gestalte

krijgt, gedeels buiten beschouwing blijft. Ook wordt niet ingegaan op regelingen die zijn overeengekomen in cao-verband of op bedrijfsniveau. Bovendien beschrijven we alleen regelingen voor de meest voorkomende situaties. Zo blijven specifieke voorzieningen voor bijvoorbeeld adoptie en voor meerling-geboorten buiten beschouwing. Specifieke regelingen voor zelfstandigen krijgen evenmin aandacht.

Het presenteren van een overzicht van voorzieningen voor kinderopvang is zo mogelijk nog complexer (zie ook Plantenga en Siegel, 2004). De aandacht gaat in dit rapport alleen uit naar kinderopvang waarvoor een of andere vorm van overheidssteun is voorzien. In diverse landen, waaronder Nederland, speelt informele kinderopvang echter in de praktijk een grotere rol bij het faciliteren van de combinatie van arbeid en zorg. Om na te kunnen gaan wat het effect is van het aanbod van kinderopvang in een land op de arbeidsdeelname, zou eigenlijk het totale aanbod in de analyse meegenomen moeten worden. Vanwege het gebrek aan gegevens over met name de informele opvang is dat echter onmogelijk. Een belangrijke kwestie is bovendien dat in sommige landen een deel van de opvang in feite plaatsvindt in voorschoolse voorzieningen. Voor werkende ouders maakt het in beginsel geen verschil waar een kind onder werktijd wordt opgevangen, dus met dit aanbod dient eveneens rekening te worden gehouden. Tot slot kunnen openingstijden een belangrijke rol spelen in de mate waarin zij het combineren van arbeid en zorg mogelijk maken. Zo komen de openingstijden van voorschoolse voorzieningen vaak niet overeen met werktijden. Hoewel van belang, zullen die verschillen in het kader van dit overzicht noodgedwongen buiten beschouwing blijven.

De beschrijving van kinderopvang wordt beperkt tot een aantal algemene hoofdlijnen rond kinderopvang voor de leerplichtige leeftijd (vooral gebaseerd op Plantenga en Siegel, 2004, en de bijbehorende landenrapporten). Om een grove indicatie te bieden van de relatieve omvang van de (formele) kinderopvang zullen bovendien percentages worden gepresenteerd over de dekkingsgraad van de opvang voor 0–3-jarigen en voor kinderen van 3 tot de leerplichtige leeftijd (in de meeste gevallen is dit 6 of 7 jaar). Met name de percentages over de opvang van de oudere kinderen dienen echter met enige reserve te worden gezien, aangezien het hier veelal gaat om voorschoolse voorzieningen met beperkte openingstijden.¹

Het belastingstelsel is een complex geheel dat niet in één enkel cijfer te vangen is. Voor de participatiebeslissing is vooral de gemiddelde effectieve belastingdruk van belang. Hier presenteren we deze op basis van realisaties, namelijk door deling van de som van directe en indirecte belastingen die op arbeid drukken alsmede de sociale lasten van werkgevers en werknemers door het totale bruto-loon in een bepaald jaar (macro-maatstaf). De data zijn gehaald uit een publicatie van Eurostat (2004b).

Voor de urenkeuze is niet zozeer de gemiddelde belastingdruk van belang, maar vooral de marginale belastingdruk, de belasting op ieder extra gewerkt uur. Ook hier is het percentage afhankelijk van veel factoren. In het onderstaande presenteren wij de marginale belastingtarieven bij het verhogen van de arbeidsduur van een halve baan naar een voltijdsbaan voor verschillende typen huishoudens. De hier gebruikte gegevens met betrekking tot de belastingen zijn voor 2002 en afkomstig uit OESO (2004).

¹ In principe is steeds de informatie gebruikt uit de meest recente bron die beschikbaar was: Keuzenkamp (2004); Klammer (2004); Plantenga en Siegel (2004); Background Document for the Joint Employment Report 2004–2005 (EC, 2005b); OESO (2002, 2003b, 2004b).

Naast de belastingtarieven is ook de inrichting van het belastingstelsel van belang (ref blz. 83). Sinds het begin van de jaren 70 is het belastingbeleid in de OESO-landen steeds meer geïndividualiseerd. Bijna alle landen heffen nu

apart belasting per persoon, hoewel in veel gevallen beter gesproken kan worden van een hybride stelsel. Bij de bespreking maken we gebruik van gegevens van de OESO, zoals gerapporteerd in Jaumotte (2003).

3.3.1 Nederland

In de literatuur over de verschillende typen verzorgingsstaten wordt Nederland meestal ondergebracht bij de sociaal-democratische landen. In dit rapport is er echter voor gekozen om Nederland apart te bespreken.

Verlofregelingen

Vrouwen die moeder worden hebben in Nederland recht op 16 weken zwangerschaps- en bevallingsverlof. Tijdens het verlof ontvangen moeders een uitkering ter hoogte van het inkomen, tot een bepaald maximum (100% van het dagloon in de ziekte-uitkering). Vaders hebben recht op 2 dagen kraamverlof gedurende een tijdvak van 4 weken na de bevalling. Het loon van die dagen wordt doorbetaald. Dit recht geldt overigens ook voor vrouwelijke werknemers waarvan de partner een kind krijgt.

Nederland kent verder sinds 1 januari 1991 een wettelijk recht op ouderschapsverlof. De inhoud van dit verlofrecht is nadien overigens drie keer enigszins gewijzigd (betreft onder meer de flexibiliteit van opname, minimum omvang van de arbeidsduur en de leeftijd van de kinderen waarvoor men verlof kan opnemen). Beide ouders hebben op dit moment recht op in totaal 13 keer de arbeidsduur per week voor ieder kind onder de 8 jaar. Het verlof is in principe onbetaald, maar in een aantal sectoren (waaronder de overheid) is er een gedeeltelijke betaling.

Er bestaan voorts een aantal vormen van kort- en langdurend verlof. Het kortst is het zogenaamde calamiteitenverlof. In noodsituaties mag een werknemer een paar uur of een paar dagen betaald verlof opnemen (bijv. plotseling ziek kind of partner, inbraak, overlijden van een naast familielid). Het loon wordt in principe doorbetaald. Daarnaast is met de invoering van de Wet Arbeid en Zorg op 1 december 2001 een recht op kortdurend zorgverlof ingevoerd (max. 10 dagen per jaar) om te zorgen voor een ziek kind, een zieke partner of ouder. Een werknemer ontvangt in die periode 70% van het loon.

Alle werknemers hebben hier recht op (tenzij het belang van de organisatie hierdoor wordt geschaad).

Zeer recent (1 juni 2005) is een recht op langdurend zorgverlof ingevoerd. Werknemers kunnen verlof opnemen voor de zorg voor een partner, kind of ouder met een levensbedreigende ziekte. In een periode van 12 weken mag een werknemer tijdelijk 50% minder gaan werken. Het verlof kan echter ook over een langere periode worden uitgesmeerd (max. 18 weken). Per jaar mag iemand maximaal 6 keer de wekelijkse arbeidsduur langdurend zorgverlof opnemen (6 weken). Het verlof is onbetaald. Wel kan men gebruik maken van de deblokkeringsmogelijkheid in de spaarloonregeling en van de fiscale verlofspaarregeling.

Kinderopvang

Als gevolg van een aantal tijdelijke stimuleringsmaatregelen is in de jaren negentig een flinke impuls gegeven aan het aanbod van formele kinderopvang in Nederland. In 1990 was de capaciteit nog erg gering: 3 plaatsen voor 100 kinderen onder de 3 jaar. In 2002 was het aantal plaatsen per 100 kinderen gestegen tot 12,5. Voor kinderen van 4–12 jaar zijn de vergelijkbare

cijfers respectievelijk 0,2 en 3,3. Per 100 kinderen van 0–3 jaar maakten in 1990 ongeveer 6 gebruik van formele kinderopvang, in 2002 is dit gestegen tot ruim 22. Buitenschoolse opvang werd in 1990 slechts door 0,3% van de 0–4-jarigen gebruikt, in 2002 door ruim 5%.

Het kinderopvangstelsel is met ingang van dit jaar gewijzigd van een aanbodsubsidie naar een subsidiestelsel. De overheidssubsidies voor kinderopvang gaan niet langer naar de instellingen maar rechtstreeks naar de ouders. Het streven is erop gericht dat de werkgevers (van beide ouders) een derde deel van de kosten voor hun rekening nemen, ouders zelf een (inkomensafhankelijk) deel en de overheid een deel. Ouders moeten voortaan zelf een contract aangaan met een kindercentrum of gastouderinstelling en de rekening betalen. Vervolgens kunnen zij een deel van de kosten via overheids- en werkgeversbijdragen terugkrijgen.

Belastingstelsel

De gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid is in Nederland met 32% betrekkelijk laag, meer dan 4%-punt onder het Europese gemiddelde. Hiermee is de verstoring van de participatiebeslissing relatief gering, hoewel nog altijd aanmerkelijk hoger dan in de Angelsaksische landen. Het Nederlandse marginaal tarief is daarentegen hoog, zodat het relatief onaantrekkelijk is om het aantal gewerkte uren te verhogen. Een Nederlander die halve dagen werkt en voltijds wil gaan werken, moet er rekening mee houden dat hij of zij de helft van het additionele bruto-loon aan de fiscus kwijt is. Slechts in een paar andere EU-lidstaten is dit marginaal tarief nog hoger.

Sinds de introductie van het nieuwe Nederlandse belastingstelsel in 2001 kan het net zoals in de meeste OESO-landen als een geïndividualiseerd systeem gekarakteriseerd worden. Desondanks kunnen verschillende inkomsten en aftrekposten nog steeds over de partners verdeeld worden. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de aftrekposten van de eigen woning, de uitgaven voor kinderopvang en de bezittingen en schulden in box 3.

3.3.2 Sociaal-democratische landen

Van de verschillende typen verzorgingsstaten kennen de sociaal-democratische landen de meest uitgebreide voorzieningen voor verlof en kinderopvang. De overheid vervult daarin een belangrijke rol, maar sociale partners bewerkstelligen via cao's veelal nog aanvullingen op de wettelijke regelingen. In deze paragraaf wordt de situatie in Denemarken, Zweden en Finland belicht.

Verlofregelingen

Het zwangerschaps- en bevallingsverlof is in deze landen altijd betaald en duurt 18 weken (in Finland 17,5 week). In Zweden bestaat overigens geen aparte regeling voor verlof voor en na de bevalling, maar maakt dit deel uit van het ouderschapsverlof. Zweedse moeders kunnen 60 dagen voor de bevalling verlof opnemen (80% betaald).

Zweden heeft de meest uitgebreide ouderschapsverlofregeling. Ouders kunnen hier gedeeltelijk betaald verlof krijgen (afhankelijk van de hoogte van het inkomen) voor in totaal 480 dagen. Daarbovenop kan elke ouder onbetaald verlof nemen tot het kind 18 maanden oud is. Het verlof mag ook in deeltijd worden opgenomen. Deense ouders hebben per gezin recht op 32 weken betaald verlof (met een maximum van €86 per dag), tot het kind 48

weken oud is. Finland kent een recht op gedeeltelijk betaald ouderschapsverlof van 26 weken per gezin. Daarna mag men onbetaald verlof nemen tot het kind 3 jaar oud is. Als men in die periode geen gebruik maakt van kinderopvang kan men een uitkering krijgen (in 2001 bedroeg deze ongeveer € 252 per maand).

Een bijzonderheid bij de Scandinavische landen is bovendien dat vaders worden gestimuleerd verlof te nemen om voor hun kind te zorgen. Dit krijgt soms vorm via het reserveren van een deel van het ouderschapsverlof voor de vader (zoals in Zweden) en daarnaast door specifiek vaderschapsverlof. In Finland is dat bijvoorbeeld 3 weken (tegen betaling van 80% van het loon, tot een bepaald maximum).

De Scandinavische landen – met uitzondering van Denemarken kennen regelingen voor zorgverlof, in elk geval voor kinderen (Finland) en soms ook voor andere naasten (Zweden). De regeling in Zweden is wederom het meest royaal. Per gezin heeft men recht op 60 dagen gedeeltelijk betaald verlof per kind per jaar indien er een doktersverklaring is. Daarnaast hebben werknemers nog recht op onbetaald verlof in geval van dringende familieomstandigheden. Finse ouders hebben recht op 4 dagen betaald verlof per jaar voor een ziek kind onder de 10 jaar; daarnaast mag men onbetaald verlof opnemen als iemand in het gezin plotseling ziek wordt.

Tabel 3.2 Verlofrechten^a en dekkingsgraad kinderopvang in Zweden, Denemarken en Finland

	zwangerschaps- en bevallingsverlof		ouderschapsverlof		zorgverlof		kinderopvang	
	duur	betaling	duur	betaling	duur	betaling	0-3 jarigen	3-leerplicht
Zweden	60 dagen	80%	420 dagen	80% ^b	60 dagen per kind per jaar	80%	74% ^c	96%
Denemarken	18 weken	100% ^d	32 weken	100% ^d	–	68%	94%	
Finland	17,5 week	80% ^e	26 weken	80% ^e	4 dagen per jaar	(100%) ^f	29%	62%

^a Vaderschapsverlof is hier buiten beschouwing gelaten en bij zorgverlof is alleen verlof voor ziekte van kinderen vermeld.

^b Compensatie van 80% gedurende 390 dagen tot bepaald maximum.

^c Het gaat hier om 1-3 jarigen.

^d Met een maximum.

^e Hoogte hangt af van het inkomen.

^f Geen verplichte loonbetaling, maar veelal via cao geregeld.

Bron: EC (2005a, 2005b); Klammer (2004); Keuzenkamp (2004).

Kinderopvang

Voorzieningen voor kinderopvang zijn in Scandinavische landen tamelijk uitgebreid. In feite is kinderopvang hier echt een basisvoorziening.

In Denemarken beoogt men kinderopvang beschikbaar te hebben voor alle kinderen vanaf 6 maanden. De capaciteit is echter niet overal toereikend, bijvoorbeeld niet in Kopenhagen (OESO, 2002). Ouders betalen ongeveer 20% van de kosten, de rest komt uit publieke middelen. Zweden kent evenals Denemarken een streven naar een dekkend aanbod aan formele kinderopvang, zij het hier vanaf 1 jaar. Voordien worden kinderen immers verzorgd door de ouders via het stelsel van verlofregelingen. De publieke financiering van kinderopvang varieert tussen de 75% en 84%. In Finland hebben alle kinderen onder de 6 recht op kinderopvang. De ouderbijdrage is inkomensafhankelijk en dekt gemiddeld 15% van de kosten van kinderopvang.

Zoals uit tabel 3.2 valt af te lezen is het gebruik van formele kinderopvang vooral hoog bij kinderen boven de 3 jaar. In Zweden en Denemarken gaan echter ook de meeste jongere kinderen naar de kinderopvang, in Finland geldt dit voor een derde.

Belastingstelsel

De belastingen zijn relatief hoog in de sociaal-democratische landen. Zowel de gemiddelde als de marginale druk bevindt zich aan de bovenkant van het Europese spectrum. De gemiddelde belastingdruk in Zweden is zelfs het allerhoogste in de Europese Unie. Daarentegen neemt het Zweedse marginale belastingtarief een middenpositie in in de EU en is daarmee duidelijk lager dan in Finland en Denemarken. In alle Scandinavische landen is het belastingstelsel geïndividualiseerd.

Tabel 3.3 Gemiddelde en marginale belasting op arbeid in Zweden, Denemarken en Finland

	Gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid (%) ^a	Marginaal effectief belastingtarief (%) voor deeltijdwerkers bij verhogen arbeidsduur van een halve naar een volledige baan ^b			
		Geen kinderen		Twee kinderen (4 en 6 jaar)	
		Alleenstaande	Gehuwde tweeverdieners	Alleenstaande ouder	Gehuwde tweeverdieners
Zweden	46,6	35	35	55	35
Denemarken	39,9	48	48	57	48
Finland	43,9	50	42	64	42

^a De gemiddelde belastingdruk wordt achteraf berekend op basis van gerealiseerde belastingopbrengsten in relatie tot het totale bruto-loon. Bron: Eurostat (2004b), blz. 89.

^b Er wordt geen rekening gehouden met vergoedingen voor kinderopvang. Bij de gehuwden is uitgegaan van een voltijds werkende kostwinner en een part-time werkende partner die bij volledig werken 67% van het gemiddelde bruto-loon in dat land verdient. Bron: OESO(2004c), blz. 112.

3.3.3 Liberale landen

Van de verschillende EU-lidstaten worden gewoonlijk alleen het VK en Ierland tot dit cluster gerekend. Vergeleken met de landen van het sociaal-democratische type zijn de voorzieningen in de liberale landen mager. De duur van verlofregelingen is korter, met uitzondering van het zwangerschaps- en bevallingsverlof en ze zijn bovendien meestal onbetaald. Sociale partners spelen vergeleken met de sociaal-democratische landen een geringe rol waar het gaat om verbetering van voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg. Wel zijn er soms binnen de overheid uitbreidingen op de regelingen (zowel qua duur als betaling) en kennen met name grote bedrijven betere arrangementen.

Verlofregelingen

In het VK hebben moeders recht op 52 weken verlof rond de bevalling, maar alleen gedurende de eerste 6 weken is de financiële compensatie substantieel (90% van het salaris). Daarna hebben zij 20 weken recht op 100 pond per week en de overige 26 weken is het verlof onbetaald. In Ierland hebben moeders recht op 26 weken verlof. Gedurende 18 weken heeft men tegen 70% van het salaris, zij het met een maximum van € 232,40 per week, daarna is het verlof onbetaald. Het VK kent overigens ook een voorziening voor vaderschapsverlof: 2 weken met een betaling van 100 pond per week.

Ouderschapsverlof kent het VK pas sinds eind 1999 (onder druk van een EU-richtlijn uit 1996). De duur van het verlof is conform de genoemde richtlijn. Iedere ouder heeft recht op 13 weken per kind (tot het kind 5 jaar

oud is) en onbetaald. Een ouder mag maximaal 4 weken verlof opnemen in een kalenderjaar. Sinds april 2003 hebben ouders het recht om een verzoek te doen om verkorting van de arbeidsduur of om flexibele werktijden. Werkgevers moeten dit serieus in overweging nemen.

In Ierland is het verlof vergelijkbaar met dat in het VK: iedere ouder heeft recht op 14 weken onbetaald verlof tot het kind vijf is. Er is wel meer flexibiliteit mogelijk wat opname betreft; dit moet worden afgesproken met de werkgever.

Verlofrechten voor ziekte van een kind, voor afhankelijke naasten en voor calamiteiten zijn beperkt, zowel in duur als in betaling. In het VK geldt een recht op een «redelijke hoeveelheid» onbetaald verlof voor noodsituaties. In Ierland is de regeling wat duidelijker en beter. Werknemers hebben hier per jaar recht op 3 dagen betaald verlof voor zorg voor afhankelijke naasten (max. 5 dagen in 3 jaar). Daarnaast mag men max. 65 weken onbetaald verlof nemen om voor een afhankelijke naaste te zorgen.

Tabel 3.4 Verlofrechten^a en dekkingsgraad kinderopvang in het Verenigd Koninkrijk en Ierland

	zwangerschaps- en bevallingsverlof		ouderschapsverlof		zorgverlof		kinderopvang	
	duur	betaling	duur	betaling	duur	betaling	0-3 jarigen	3-leerplicht
Verenigd Koninkrijk	52 weken	6 weken 90%; 20 weken 100 pond; daarna onbetaald	13 weken	–	redelijke hoeveelheid	–	?	?
Ierland	26 weken	18 weken 70%; daarna onbetaald	14 weken	–	3 dagen	100%?	12%	74%

^a Vaderschapsverlof is hier buiten beschouwing gelaten en bij zorgverlof is alleen verlof bij ziekte van kinderen vermeld.

^b Met een maximum

Bron: Klammer (2004); Keuzenkamp (2004), EC (2005a), OESO (2003b).

Kinderopvang

Vergeleken met de sociaal-democratische landen kennen het VK en Ierland een veel geringer aanbod van formele kinderopvang. Overigens is de situatie in het VK overigens is nogal divers, omdat Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland verschillende stelsels kennen. Wij beperken ons hier tot de situatie in Engeland. Hier bestaan 5 verschillende vormen van kinderopvang, die worden gereguleerd via de Office for Standards in Education. Kinderopvang wordt volledig betaald door de ouders. Voor lage- en middeninkomens wordt via de belasting een financiële ondersteuning geboden. Hoeveel kinderen in de formele kinderopvang worden opgevangen is niet bekend.

Ook in Ierland komen de kosten van kinderopvang grotendeels ten laste van de ouders. Wel heeft de Ierse overheid in de jaren 90 – eerst in het kader van sociale cohesie en later vanwege tekorten op de arbeidsmarkt – diverse initiatieven genomen voor de ontwikkeling van kinderopvang (OESO, 2003b). Kinderopvang voor jonge kinderen wordt vooral aangeboden door private, commerciële instanties. Het gebruik is overigens beperkt. Oudere kinderen worden beduidend vaker opgevangen, veelal in voorschoolse voorzieningen. De kosten daarvan worden betaald uit publieke middelen.

Belastingstelsel

De belastingen in de liberale landen zijn over het algemeen de laagste in Europa. De gemiddelde belastingdruk van rond de 25% in het VK en Ierland is vergelijkbaar met het Amerikaanse percentage en beduidend lager dan in andere EU-lidstaten. Ook de marginale druk is er laag, hoewel bijvoorbeeld Griekenland nog veel lagere marginale tarieven kent. Opvallende uitschieter is het hoge marginale tarief voor alleenstaande ouders; voor hen is het nauwelijks lonend om meer uren te gaan werken. Net als in de meeste landen is ook het belastingsysteem in het VK geïndividualiseerd. De belastingaftrek voor getrouwde koppels is er in 2000 afgeschaft. Het Ierse systeem kan volgens Jaumotte (2003) daarentegen het beste als optioneel gezamenlijk gekarakteriseerd worden. Wat dit betreft lijkt het Ierse belastingsysteem van de Europese landen het meest op het Amerikaanse.

Tabel 3.5 Gemiddelde en marginale belasting op arbeid in het Verenigd Koninkrijk en Ierland

	Gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid (%) ^a	Marginaal effectief belastingtarief (%) voor deeltijdwerkers bij verhogen arbeidsduur van een halve naar een volledige baan ^b			
		Geen kinderen		Twee kinderen (4 en 6 jaar)	
		Alleenstaande	Gehuwde twee-verdieners	Alleenstaande ouder	Gehuwde twee-verdieners
Verenigd Koninkrijk	24,6	37	32	87	32
Ierland	25,9	30	30	75	30

^a De gemiddelde belastingdruk wordt achteraf berekend op basis van gerealiseerde belastingopbrengsten in relatie tot het totale bruto-loon. Bron: Eurostat (2004b), blz. 89.

^b Er wordt geen rekening gehouden met vergoedingen voor kinderopvang. Bij de gehuwden is uitgegaan van een voltijds werkende kostwinner en een part-time werkende partner die bij volledig werken 67% van het gemiddelde bruto-loon in dat land verdient. Bron: OESO(2004c), blz. 112.

3.3.4 Corporatistische landen

Hiertoe worden Duitsland, Frankrijk, België, Oostenrijk en Luxemburg gerekend. De omvang en kwaliteit van de voorzieningen zit gemiddeld genomen in tussen die in de sociaal-democratische (met name de Scandinavische) landen en de liberale landen. Sociale partners en werkgevers zijn ook actiever op dit vlak dan in de liberale landen, maar minder dan in Scandinavië.

Verlofregelingen

De lengte van zwangerschaps- en bevallingsverlof is in de corporatistische landen vrijwel gelijk aan dat in de liberale landen, soms een of twee weken langer. De betaling is echter beduidend beter (vaak 100%). Een aantal van deze landen kent een beperkt vaderschapsverlof van 2 weken (Frankrijk en België) of 2 dagen (Luxemburg).

Met name Duitsland en Oostenrijk kennen uitgebreide voorzieningen om ouders (in de praktijk meestal moeders) de gelegenheid te bieden gedurende langere tijd hun arbeidsduur te verminderen om voor hun kinderen te zorgen. In Duitsland mag men per gezin maximaal 3 jaar verlof nemen, eventueel op deeltijdbasis. Ter compensatie kan men aanspraak maken op een (inkomensafhankelijke) opvoedingsuitkering van maximaal € 300 per maand. Als het verlof korter duurt is de uitkering hoger (max. € 450 per maand). Voor het ontvangen van het «Erziehungsgeld» is overigens geen arbeidsrelatie vereist. Iedereen die niet meer dan 30 uur per week werkt kan het aanvragen. In Oostenrijk bestaat een vergelijkbare

voorziening voor ouders om verlof te nemen voor de verzorging van hun jonge kinderen. Beide landen kennen geen wettelijk recht op vaderschapsverlof.

De situatie in Frankrijk lijkt sterk op die in Duitsland en Oostenrijk, maar het verlof is in beginsel korter (1 jaar, met mogelijkheid van verlenging met twee jaar). Afhankelijk van de hoogte van het huishoudinkomen kunnen ouders een toeslag krijgen (Allocation Parentale d'Education). In 2004 bedroeg deze max. € 502 per maand. In Luxemburg heeft elke ouder recht op 6 maanden verlof voor opvoeding van een kind tot 5 jaar. Bij voltijdsverlof staat hier een financiële compensatie tegenover van € 1693 per maand.

Alle landen van het corporatistisch type kennen een recht op zorgverlof, in elk geval voor kinderen en soms (België en Oostenrijk) ook voor andere hulpbehoevende naasten. In Oostenrijk behelst het recht volledig betaald verlof van 2 weken voor verzorging van een ziek kind en 1 week voor een andere hulpbehoevende naaste. In Duitsland gaat het om gedeeltelijk betaald verlof van 10 dagen per kind en in België 10 dagen onbetaald verlof voor urgente zaken (zoals ziekte van een kind). In Frankrijk en Luxemburg is het zorgverlof voor een ziek kind het kortst: 3 dagen onbetaald verlof in Frankrijk en 2 dagen betaald verlof in Luxemburg.

Daarnaast kennen de landen (met uitzondering van Luxemburg) voorzieningen voor langerdurend verlof voor zorg, studie of andere doeleinden. De regelingen zijn echter nogal verschillend. In Duitsland is wettelijk vastgelegd dat men hierom mag vragen en werkgevers moeten dit serieus in overweging nemen. In de praktijk wordt dit vaak gekoppeld aan verlof dat men heeft opgespaard. Een zelfde situatie bestaat in Frankrijk. Daarnaast bestaat hier een recht op langdurend verlof (voltijd of deeltijd) in geval van ernstige ziekte of handicap van kinderen of terminale ziekte van een ouder. Belgische werknemers hebben recht op 1-3 maanden zorgverlof voor een ernstig ziek familielid, met mogelijkheid tot verlenging. Ook voor palliatieve zorg kan men verlof op nemen. Dit verlof is in België gekoppeld aan de zogenaamde Tijdskredietregeling, volgens welke men een «onderbrekingsuitkering» ontvang van maximaal € 535 per maand. De maximale periode om hierop aanspraak te maken is 5 jaar gedurende de hele loopbaan. In Oostenrijk mogen werknemers max. 6 maanden onbetaald palliatief verlof opnemen. En als de werkgever daarmee instemt mogen zij 6 tot 12 maanden onbetaald verlof nemen voor privéredenen (familie of educatie).

Tabel 3.6 Verlofrechten^a en dekkingsgraad kinderopvang in Duitsland, Frankrijk, België, Oostenrijk en Luxemburg

	zwangerschaps- en bevallingsverlof		ouderschapsverlof		zorgverlof		kinderopvang	
	duur	betaling	duur	betaling	duur	betaling	0-3 jarigen	3-leerplicht
Duitsland	14 weken	100%	3 jaar	1 jaar € 450 of 2 jaar € 300 euro, daarna onbetaald	10 dagen per kind	70%	9%	90%
Frankrijk	16 weken	100% ^b	3 jaar	–	3 dagen per jaar; bij ernstige ziekte 4 maanden verlof of parttime werk	–	43%	100%
België	15 weken	1e maand 82%, daarna 75%	13 weken	€ 548 per maand	1-3 maanden zorgverlof, verlenging mogelijk	€ 535 per maand	30%	100%
Oostenrijk	16 weken	100%	2 jaar	€ 436 per maand	2 weken	100%	11%	85%
Luxemburg	16 weken	100%	6 maanden	€ 1693 per maand	2 dagen per jaar	100%?	11%	7%

^a Vaderschapsverlof is hier buiten beschouwing gelaten en bij zorgverlof is alleen verlof voor ziekte van kinderen vermeld.

^b Met een maximum van ong € 2500 per maand

Bron: EC (2005a, 2005b); Klammer (2004); Keuzenkamp (2004); Plantenga en Siegel (2004).

Kinderopvang

De situatie wat betreft kinderopvang loopt nogal uiteen tussen de landen van het corporatistische type verzorgingsstaat. Frankrijk en België kennen de meeste formele kinderopvang, Luxemburg het minste. Overigens is er in Duitsland en België sprake van aanzienlijke regionale verschillen. Globaal gezien is in voormalig Oost-Duitsland formele kinderopvang couranter dan in het westen en in Vlaanderen meer dan in Wallonië.

Voor 0-3-jarigen is in Duitsland, Oostenrijk en Luxemburg nauwelijks formele kinderopvang beschikbaar. Jonge kinderen worden in het gezin verzorgd, of via informele opvang. Voor formele kinderopvang betalen ouders een inkomensafhankelijke bijdrage. Na hun derde jaar gaan de kinderen veelal naar voorschoolse voorzieningen. Opvallend is overigens het lage percentage kinderen ouder dan 3 in Luxemburg dat wordt opgevangen. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat in dit land vanaf 4 jaar de leerplicht ingaat (in de andere landen van dit type vanaf 6) en zij voordien geen kinderopvang bezoeken.

In Frankrijk gaan bijna alle kinderen vanaf hun 3e naar een voorschoolse voorziening, een groot deel (in 2001 ongeveer 35%) al op 2-jarige leeftijd. Kinderopvang wordt deels door de overheid gesubsidieerd. Ook kunnen ouders een belastingvoordeel genieten.

Belastingstelsel

Ook met betrekking tot het belastingstelsel zijn er belangrijke verschillen tussen de corporatistische landen. Aan de ene kant vinden we België en Duitsland, waar de marginale tarieven het hoogste in de EU zijn. Iemand die meer uren wil gaan werken, houdt uiteindelijk netto minder dan de helft van de bruto-inkomsten over. Ook de gemiddelde belastingdruk is hoog in deze landen. Dat laatste geldt ook voor Frankrijk en Oostenrijk, maar het marginale tarief is daar beduidend lager en daarmee meer «gemiddeld» in de EU. Luxemburg is een apart geval in dit cluster: zowel de gemiddelde druk als het marginale tarief zijn er laag, zodat de verstoring van het belastingstelsel voor de beslissing (meer) te gaan werken relatief gering is.

Zowel in Duitsland, Frankrijk en Luxemburg worden de inkomsten van partners gezamenlijk belast. Daarmee wijken ze af van het geïndividualiseerde systeem in de meeste EU-lidstaten.

Tabel 3.7 Gemiddelde en marginale belasting op arbeid in Duitsland, Frankrijk, België, Oostenrijk en Luxemburg

	Gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid (%) ^a	Mginaal effectief belastingtarief (%) voor deeltijdwerkers bij verhogen arbeidsduur van een halve naar een volledige baan ^b			
		Geen kinderen		Twee kinderen (4 en 6 jaar)	
		Alleenstaande	Gehuwde twee-verdieners	Alleenstaande ouder	Gehuwde twee-verdieners
Duitsland	39,9	54	51	66	52
Frankrijk	41,8	36	37	62	30
België	43,5	57	57	57	57
Oostenrijk	39,2	40	40	39	40
Luxemburg	28	30	26	34	16

^a De gemiddelde belastingdruk wordt achteraf berekend op basis van gerealiseerde belastingopbrengsten in relatie tot het totale bruto-loon. Bron: Eurostat (2004b), blz. 89.

^b Er wordt geen rekening gehouden met vergoedingen voor kinderopvang. Bij de gehuwden is uitgegaan van een voltijds werkende kostwinner en een part-time werkende partner die bij volledig werken 67% van het gemiddelde bruto-loon in dat land verdient. Bron: OESO(2004c), blz. 112.

3.3.5 Mediterrane landen

In literatuur over de verschillende typen verzorgingsstaten worden Spanje, Portugal, Griekenland en Italië samengevoegd in het cluster mediterrane landen.

Verlofregelingen

De duur van zwangerschaps- en bevallingsverlof in de mediterrane landen varieert tussen 16 of 17 weken (Spanje resp. Portugal en Griekenland) en 20 weken (Italië). De betaling is het hoogst in Portugal (100% van het loon), gevolgd door Spanje (100% tot een maximum van € 2 731 per maand), Italië (80% van het loon). Griekenland biedt moeders de geringste financiële compensatie tijdens dit verlof. De uitkering is inkomensgerelateerd, met een maximum dat gerelateerd is aan het aantal afhankelijke gezinsleden (€ 33 tot € 46 per dag). Een bijzonderheid in de mediterrane landen (m.u.v. Griekenland in dit geval) is dat het bevallingsverlof deels aan de vader kan worden overgedragen (Spanje) of dat het recht overgenomen mag worden door de vader in geval de moeder ernstig ziek is of is overleden na de geboorte van het kind. Specifiek vaderschapsverlof van enige noemenswaardige omvang kent alleen Portugal: 20 dagen; 5 dagen zijn daarvan verplicht en worden volledig doorbetaald. Spaanse en Griekse vaders mogen 2 dagen volledig betaald verlof opnemen.

Het recht op ouderschapsverlof in de mediterrane landen is onbetaald, met uitzondering van Italië. Zowel moeders als vaders hebben daar recht op 6 maanden verlof (waarbij het totaal niet meer dan 10 maanden mag bedragen). Indien het verlof wordt opgenomen voordat het kind 3 jaar oud is, is er een recht op betaling van 30% van het loon. De duur van het verlof is het kortst in Griekenland (13 weken); dit mag worden opgenomen tot het kind 2,5 jaar is. Spanje kent het langste verlof. Een ouder mag een jaar verlof nemen, met de mogelijkheid dit te verlengen tot 3 jaar na de geboorte van het kind. Na één jaar is echter terugkeer naar de oude functie niet meer gegarandeerd. Portugese ouders hebben recht op 3 maanden verlof, tot het

kind 6 jaar oud is. Portugal en Italië kennen nog een wettelijke regeling die ouders het recht geeft om 1 of 2 uur per dag verlof te nemen, met volledige doorbetaling van loon. In Portugal geldt dat gedurende het eerste jaar na de geboorte, in Italië tot het kind 12 is.

Een bijzondere – zij het in omvang bescheiden – voorziening voor ouders in enkele van de mediterrane landen is het recht op verlof om een paar keer per jaar de school van hun kinderen te bezoeken met doorbetaling van het loon. Dit bestaat in Portugal en Griekenland.

Kijken we naar het kortdurend zorgverlof dan kennen alleen Spanje en Portugal een betaalde verlofregeling, maar de regelingen zijn zeer uiteenlopend qua duur. In Spanje heeft een ouder recht op 2 dagen betaald verlof voor een ernstig ziek kind of voor ernstige ziekte of overlijden van een naaste tot in de 2e graad. In Portugal mogen de ouders samen 30 dagen zorgverlof nemen voor een ziek kind onder de 10 (betaling 65% van het minimumloon). Daarnaast kennen beide landen mogelijkheden voor onbetaald verlof: in Spanje een jaar (voltijd of deeltijd) voor een naaste tot in de 2e graad, in Portugal 15 dagen om te zorgen voor een ouder kind, de partner, een ouder of een andere inwonende oudere verwant. De rechten op zorgverlof in Griekenland en Italië zijn beperkt. In Griekenland hangt het aantal dagen af van het aantal kinderen (6 bij 1 kind, 8 bij 2 en 10 bij 3 of meer). In Italië mogen ouders voor een kind tot het 3e jaar 5 dagen onbetaald zorgverlof opnemen.

Tabel 3.8 Verlofrechten^a en dekkingsgraad kinderopvang in Spanje, Portugal, Griekenland en Italië

	zwangerschaps- en bevallingsverlof		ouderschapsverlof		zorgverlof		kinderopvang	
	duur	betaling	duur	betaling	duur	betaling	0-3 jarigen	3-leerplicht
Spanje	16 weken	100% ^b	3 jaar na geboorte	–	2 dagen 1 jaar	100% onbetaald	12%	98-100%
Portugal	17 weken	100%	3 maanden	–	30 dagen per gezin 15 dagen	65% van minimumloon onbetaald	22%	71-90% ^d
Griekenland	17 weken	afhankelijk van loon en aantal gezinsleden ^c	13 weken	–	6-10 dagen	–	7%	60%
Italië	20 weken	80%	6 maanden	30%	5 dagen	–	7%	98%

^a Vaderschapsverlof is hier buiten beschouwing gelaten en bij zorgverlof is alleen verlof voor ziekte van kinderen vermeld.

^b Tot een maximum van € 2.731 per maand.

^c Tot een maximum van € 33 tot € 46 per dag.

^d Voor 3-4-jarigen respectievelijk 5-jarigen.

Bron: EC (2005a, 2005b); Klammer (2004); Keuzenkamp (2004); Plantenga en Siegel (2004).

Kinderopvang

In de mediterrane landen nemen weinig jonge kinderen deel aan formele kinderopvang. Na het 3e jaar is het deelnamepercentage aan kinderopvang (incl. voorschoolse voorzieningen) net als in de meeste andere landen tamelijk hoog. De ouderbijdrage voor kinderopvang hangt in alle gevallen af van de hoogte van het inkomen en soms van het aantal kinderen.

Belastingstelsel

De meeste mediterrane landen kennen lage belastingen, zowel met betrekking tot het gemiddelde als de marginale druk. Vooral opvallend is het extreem lage marginale tarief van 20% in Griekenland; dit is een stuk lager dan in de VS. De uitzondering bij de zuidelijke landen is Italië. In Italië zijn de tarieven wat hoger dan het gemiddelde in de EU en vergelijkbaar met bijvoorbeeld Oostenrijk. Wat betreft de belastingdruk past Italië dan ook beter bij het corporatistische verzorgingsstaatype. Qua belastingsysteem is Portugal de uitzondering in dit cluster in de zin dat het het enige mediterrane land is waar partners gezamenlijk belast worden.

Tabel 3.9 Gemiddelde en marginale belasting op arbeid in Spanje, Portugal, Griekenland en Italië

	Gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid (%) ^a	Marginaal effectief belastingtarief (%) voor deeltijdwerkers bij verhogen arbeidsduur van een halve naar een volledige baan ^b			
		Geen kinderen		Twee kinderen (4 en 6 jaar)	
		Alleenstaande	Gehuwde twee-verdieners	Alleenstaande ouder	Gehuwde twee-verdieners
Spanje	30	29	29	25	28
Portugal	33,7	22	23	49	19
Griekenland	37,8	20	20	16	16
Italië	41,1	38	38	33	44

^a De gemiddelde belastingdruk wordt achteraf berekend op basis van gerealiseerde belastingopbrengsten in relatie tot het totale bruto-loon. Bron: Eurostat (2004b), blz. 89.

^b Er wordt geen rekening gehouden met vergoedingen voor kinderopvang. Bij de gehuwden is uitgegaan van een voltijds werkende kostwinner en een part-time werkende partner die bij volledig werken 67% van het gemiddelde bruto-loon in dat land verdient. Bron: OESO(2004c), blz. 112.

3.3.6 Nieuwe lidstaten

De beschrijving van de arrangementen in de nieuwe lidstaten is beperkt tot de volgende landen: Polen, Hongarije, Slovenië, Tsjechië en Slowakije.

Verlofregelingen

Het recht op zwangerschaps- en bevallingsverlof is het kortst in Slovenië en Polen. In Slovenië duurt dit verlof 15 weken, in Polen voor het 1e kind 16 weken en voor elk volgend kind 18 weken. In beide landen is dit verlof volledig betaald. Hongarije, Tsjechië en Slowakije kennen een langer verlof (24–28 weken), maar dit is niet volledig betaald (tussen de 55% en 70%).

Specifiek vaderschapsverlof bestaat alleen in Slovenië. Vaders hebben recht op 90 dagen verlof, waarvan er 15 moeten worden opgenomen tijdens de periode van het bevallingsverlof van de moeder. Deze dagen zijn volledig betaald. De overige dagen moeten worden opgenomen voordat het kind 8 jaar oud is, maar zijn onbetaald. Wel betaalt de staat dan de sociale premies (op basis van minimumloon).

In Polen mag overigens wel een deel (de laatste 2 weken) van het bevallingsverlof aan de vader worden overgedragen en in Slowakije mag de vader betaald verlof nemen indien de moeder langdurig ziek is (max. 22 weken). De betaling is in dat geval 90% van het loon, tot een bepaald maximum.

Alleen Slowakije kent geen recht op ouderschapsverlof (situatie mei 2004). Wel krijgt een ouder die voltijds zorgt voor ten minste één kind onder 3 jaar

en dat niet naar de kinderopvang gaat, een toelage (€ 94 per maand, of € 30 per maand als de ouder een inkomen heeft).

In de andere bestudeerde landen loopt de lengte van het verlof uiteen van 260 dagen (Slovenië) tot 180 weken (Tsjechië); er is altijd een betaling aan gekoppeld. Meestal betreft het een gedeeltelijke betaling. Alleen in Slovenië is het ouderschapsverlof volledig betaald. Het recht in deze landen geldt per huishouden. Alleen in Hongarije is een van de twee daar bestaande regelingen voor ouderschapsverlof (GYED, hetgeen een regeling is voor verzekerde ouders) specifiek bestemd voor moeders en alleenstaande vaders.

Recht op kort- of langdurend zorgverlof bestaat niet in Tsjechië. Wel kan iemand die voltijds zorgt voor een langdurig ernstig zieke naaste een toelage krijgen. Alle andere landen hebben een of andere voorziening voor kortdurende zorg. In Polen heeft een werknemer met ten minste 1 kind jonger dan 14 recht op 2 dagen betaald verlof per jaar en daarnaast op 60 dagen tegen betaling van 80% van het loon om te zorgen voor een ziek kind. Voor oudere kinderen en andere gezinsleden bestaat eveneens een recht op verlof, namelijk 14 dagen per jaar, eveneens met compensatie van 80% van het loon.

In Slowakije bestaat een recht op verlof van maximaal 7 dagen per ziekte per kind onder de 10. Gedurende de eerste 3 dagen van het verlof wordt 70% van het loon uitbetaald, daarna 90% (tot een maximum van ongeveer € 9 per dag).

Sloveense werknemers mogen 15 dagen verlof nemen om te zorgen voor een ziek kind of ander gezinslid (80% van het loon). Ook hebben zij recht op ten minste 1 extra vrije dag per jaar voor elk kind jonger dan 15.

Hongarije kent van de bestudeerde landen de meest langdurige zorgverlofregelingen. Het betreft een huishoudensrecht, dat afhangt van de leeftijd van het kind. Als een kind jonger is dan 1 jaar is de duur onbeperkt; van 1 tot 3 jaar maximaal 42 dagen per jaar; van 6 tot 12 jaar max. 14 dagen (betaling 70% van het loon). Daarnaast bestaat er een recht op 2 jaar verlof voor verzorging van een zieke of gehandicapte naaste, met een financiële compensatie van ongeveer € 70 per maand. Bovendien is er een voorziening voor grote gezinnen. Ouders met 3 of meer kinderen mogen verlof nemen als het jongste kind 3-8 jaar is (toelage van ongeveer € 90 per maand).

Tabel 3.10 Verlofrechten^a en dekkingsgraad kinderopvang in Polen, Hongarije, Slovenië, Tsjechië en Slowakije

	zwangerschaps- en bevallingsverlof		ouderschapsverlof		zorgverlof		kinderopvang	
	duur	betaling	duur	betaling	duur	betaling	0-3 jarigen	3-leerplicht
Polen	16-18 weken ^b	100%	36 maanden	inkomensafhankelijk ^c	2 dagen ^d 60 dagen ^d	100%? 80%	?	51%
Hongarije	24 weken	70%	2 jaar ^e aanvullend jaar	70% ^e € 90 per maand	tot te jaar onbeperkt, daarna aflopend van 84-14 dagen per jaar	70%	10%	88%
Slovenië	15 weken	100%	37 weken	100%	15 dagen	80%	?	?
Tsjechië	28 weken	69%	180 weken	€ 113 per maand	- ^f	8%	85%	
Slowakije	28 weken	55% ^g	-	7 dagen per ziekte per kind	3 dagen 70%, daarna 90% ^h	19% ⁱ	45%	

^a Vaderschapsverlof is hier buiten beschouwing gelaten en bij zorgverlof is alleen verlof voor ziekte van kinderen vermeld.

^b Voor het eerste resp. elk volgende kind.

^c Maximum van PLN 318 per maand (ongeveer € 66).

^d Geldt voor kinderen onder de 14; voor oudere kinderen recht op 14 dagen per jaar tegen 80% van het loon.

^e Betreft de regeling voor werkende ouders. Aan de uitkering is een maximum verbonden van € 330 per maand.

^f Er bestaat wel een toelage voor iemand die voltijds zorgt voor een langdurig ernstig zieke naaste.

^g Met een maximum van ong. € 335 per maand.

^h Tot een maximum van ongeveer € 8,70 per dag.

ⁱ Dit betreft 2-jarigen.

Bron: EC (2005a, 2005b); Klammer (2004); Keuzenkamp (2004); Plantenga en Siegel (2004).

Kinderopvang

De informatie over kinderopvang in de nieuwe lidstaten is beperkt, vooral wat betreft de 0-3-jarigen. Waar het wel bekend is (Hongarije, Tsjechië en Slowakije) is het gebruik gering bij de 0-3-jarigen. De oudere kinderen bezoeken vaker een vorm van kinderopvang/voorschoolse voorziening. Met name Hongarije en Tsjechië kennen een redelijk dekkend aanbod. In Hongarije is het voor kinderen van 5 jaar verplicht naar een voorschool te gaan (de echte leerplicht start op 6-jarige leeftijd). Kinderopvang is hier zwaar gesubsidieerd: ouders betaalden in 2000 ongeveer 20% van de kosten van formele opvang. In Polen betalen ouders 30-40% van de kosten. Over de situatie in de andere landen is geen informatie gevonden.

Belastingstelsel

Gegevens over de gemiddelde belastingdruk in de nieuwe lidstaten ontbreken helaas. De effectieve tarieven in de nieuwe lidstaten waar gegevens over bekend zijn zijn over het algemeen wat lager dan gemiddeld in de EU, met name in Slowakije. Het belastingstelsel is er geïndividualiseerd, behalve in Polen, waar men de keus heeft. Gezamenlijke belasting zal er meestal voordeliger zijn.

Tabel 3.11 Gemiddelde en marginale belasting op arbeid in Polen, Hongarije, Tsjechië en Slowakije

	Gemiddelde impliciete belastingdruk op arbeid (%) ^a	Marginaal effectief belastingtarief (%) voor deeltijdwerkers bij verhogen arbeidsduur van een halve naar een volledige baan ^b			
		Geen kinderen		Twee kinderen (4 en 6 jaar)	
		Alleenstaande	Gehuwde twee-verdieners	Alleenstaande ouder	Gehuwde twee-verdieners
Tsjechië	n.a.	27	27	40	31
Hongarije	n.a.	41	39	31	39
Polen	n.a.	34	34	57	34
Slowakije	n.a.	26	22	37	29

^a De gemiddelde belastingdruk wordt achteraf berekend op basis van gerealiseerde belastingopbrengsten in relatie tot het totale bruto-loon. Bron: Eurostat (2004b), blz. 89.

^b Er wordt geen rekening gehouden met vergoedingen voor kinderopvang. Bij de gehuwden is uitgegaan van een voltijds werkende kostwinner en een part-time werkende partner die bij volledig werken 67% van het gemiddelde bruto-loon in dat land verdient. Bron: OESO(2004c), blz. 112.

3.3.7 VS

Verlofregelingen

De VS kennen vrijwel geen wettelijke regelingen die het combineren van betaald werk met zorg of andere taken ondersteunen. Voor zover bekend is er alleen de federale Family and Medical Leave Act (FMLA), die voorziet in 12 weken verlof per jaar voor verschillende doelen. Daaronder vallen: de geboorte of verzorging van een baby tot 12 maanden en de zorg voor een ernstig ziek kind, partner of ouder. Dit verlof is echter onbetaald. Sommige staten (Californië, Hawaii, New Jersey, New York en Rhode Island) hebben programma's voor gedeeltelijke financiële compensatie. Californië kent wat dat betreft de beste aanvullende voorzieningen.

Kinderopvang

Net als in veel Europese landen participeren veel kinderen in de VS in kinderopvang- of voorschoolse voorzieningen. Het eerste type wordt vooral op de private markt aangeboden, het tweede vaak via overheidsfinanciering. Volgens schattingen van de National Research Council and Institute of Medicine uit 2003 (aangehaald in Blau en Currie 2004) wordt één derde van de kosten van kinderopvang voor kinderen onder de 6 betaald via overheidssubsidies.

Er zijn weinig gegevens beschikbaar over het gebruik van kinderopvang. Blau en Currie (2004) presenteren een overzicht dat is gebaseerd op cijfers die zijn verzameld in 1996. Daaruit blijkt dat 25% van de kinderen van 0-4 van werkende moeders worden opgevangen in een instelling voor kinderopvang (29% door een verwante naaste, 21% door een niet-verwant en 25% door de ouder). Van de jonge kinderen van niet-werkende moeders bezoekt 12% een of andere voorziening voor kinderopvang (68% neemt aan geen enkele vorm van kinderopvang deel). Het zal duidelijk zijn dat er grote verschillen bestaan in het gebruik van formele kinderopvang over het land, tussen etnische groepen en naar inkomen. Het voert te ver om daar hier op in te gaan. Gezien het belang van de kosten van kinderopvang zij volstaan met de opmerking dat vooral de arme en rijke gezinnen formele kinderopvang gebruiken, de middeninkomens relatief weinig.

Belastingstelsel

Vanuit een Europees perspectief zijn de belastingen in de VS erg laag. De gemiddelde effectieve belastingdruk is er nog geen 24% en het marginale tarief ligt er in de meeste gevallen onder de 30%. Deze percentages zijn binnen Europa het beste vergelijkbaar met de Ierse tarieven, die echter op alle fronten enkele procentpunten hoger liggen. Ook de manier waarop partners belast worden vertoont daarmee de meeste overeenkomsten en wordt door Jaumotte (2003) gekarakteriseerd als optioneel gezamenlijk.

3.3.8 Verzorgingsstaten en gewerkte uren

In deze paragraaf proberen we de koppeling te maken tussen de arrangementen en de gegevens over participatie en gewerkte uren in de onderscheiden verzorgingsstaattypen. We kijken daarbij door de oogharen heen en verontachtzamen verschillen tussen landen in de diverse typen.

In de sociaal-democratische landen is gedurende de hele levensloop (d.w.z. beperkt tot 15–65 jaar) sprake van een hoge arbeidsparticipatie, zowel bij mannen als van vrouwen. De participatiegraad is redelijk vergelijkbaar met die van de VS, maar het aantal gewerkte uren per werkende ligt lager. Hoewel deeltijdwerk in Zweden en Denemarken vrij vaak voorkomt gaat het daarbij vergeleken met andere landen om gemiddeld grotere deeltijdbanen. Deze praktijk van een hoge arbeidsdeelname wordt ondersteund door royale voorzieningen voor kinderopvang en verlof. De belastingdruk is gemiddeld hoog. Het marginale tarief is in Zweden vrijwel gelijk aan het gemiddelde van Europa, maar lager dan in Finland en Denemarken.

Nederland kent eveneens een hoge arbeidsparticipatie, maar het aantal gewerkte uren ligt beduidend lager dan in de Scandinavische landen en de VS. Men zou kunnen zeggen dat Nederland wat betreft het aanbod aan voorzieningen voor verlof en kinderopvang tussen de Scandinavische landen en de VS in zit. Dat geldt ook voor de gemiddelde belastingdruk (in de VS het laagst), maar wat betreft het marginale belastingtarief scoort Nederland het hoogst.

De landen van het liberale type verzorgingsstaten kennen een hoge participatiegraad van mannen, maar die van vrouwen is duidelijk lager dan in Zweden of Denemarken. In het VK werken vrouwen vergeleken met andere EU-landen vaak in deeltijd. Veelal gaat het daarbij om kleine deeltijdbanen. Voorzieningen voor kinderopvang en verlof zijn beperkt. De belastingdruk is het laagst van de EU en ook de marginale druk is laag.

De arbeidsparticipatie in corporatistische landen is lager dan in de sociaal-democratische landen en in het VK, met name onder vrouwen. Lange en financieel relatief aantrekkelijke verlofregelingen, gecombineerd met een beperkt aanbod aan formele kinderopvang, dragen er ongetwijfeld toe bij dat veel vrouwen zich geruime tijd terugtrekken van de arbeidsmarkt. Ook het stelsel van sociale zekerheid en het niet-geïndividualiseerde karakter van de inkomstenbelasting in Duitsland maken het voor gehuwde vrouwen relatief aantrekkelijk om zich terug te trekken van de arbeidsmarkt. Overigens is de marginale belastingdruk in Duitsland en in België het hoogst van de EU. In de corporatistische landen is bovendien de gemiddelde belastingdruk hoog.

De mediterrane landen kennen een lage arbeidsparticipatie, met name als gevolg van het feit dat vrouwen relatief vaak geen betaald werk verrichten. Het verschil in participatiegraad tussen mannen en vrouwen is hier van alle

typen het grootst. Het aanbod aan formele kinderopvang voor jonge kinderen en de publieke verlofvoorzieningen zijn beperkt. De gemiddelde belastingdruk en ook de marginale belastingdruk zijn laag.

In de nieuwe lidstaten (Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië) is de participatiegraad vergeleken met de landen van het sociaal-democratische type laag, maar het aantal gewerkte uren hoog. Hetzelfde geldt overigens ook vergeleken met de VS. De verlofrechten zijn vaak relatief goed. Voor zover bekend is er weinig formele kinderopvang voor jonge kinderen. Het marginale belastingtarief is meestal wat lager dan gemiddeld in de EU.

B4 TRENDS EN VERKLARINGEN

Eind jaren zestig werkten Europese werknemers ongeveer evenveel als hun Amerikaanse collega's. Daarna is in een groot aantal Europese landen het aantal gewerkte uren per jaar gestaag gedaald door kortere werkweken en een toename van het aantal vakantiedagen. In de VS is deze afname van gewerkte uren veel geringer geweest. Door de toegenomen achterstand in het aantal gewerkte uren heeft Europa de afgelopen decennia niets goedgeemaakt van zijn achterstand in inkomen per hoofd ten opzichte van de VS. Deze grote achterstand van Europa op de VS is de basis voor de in Lissabon overeengekomen doelstellingen om Europa om te vormen tot de meest competitieve economie in de wereld in 2010. Drastische hervorming is daarvoor essentieel. Het inmiddels algemeen geaccepteerde inzicht is dat gebrek aan concurrentie op goederen-, arbeids- en kapitaalmarkten ten gevolge van te ver doorgevoerde regulering de prikkel om te werken reduceert. De veranderde visie op het gewenste beleid in Europa is fraai verwoord door Nobelprijswinnaar Gary Becker (2002): «Until recent years, most continental European politicians and intellectuals dismissed what they derisively called the British and American «Anglo-Saxon» model of competition and price flexibility. Yet a quiet but enormous change may be taking place in European attitudes toward competition in labour and other markets.» Tegelijkertijd kan deze wijziging in beleid ook gevolgen hebben voor de sociale cohesie. Dezelfde instituties die beschouwd worden als inefficiënt en rigide, zijn immers ook de instituties die hebben geleid tot een zeer gelijkmatige verdeling van inkomen (zie ook Europese Verkenning 1, 2003, over Sociaal Europa).

In dit hoofdstuk stellen we ons ten doel nader inzicht te verschaffen in de drijvende krachten achter de verschillen in ontwikkeling van het aantal gewerkte uren over de tijd. De betekenis van arbeidsmarktinstuties als belastingen en uitkeringen krijgt daarbij speciale aandacht. We nemen een breed perspectief, door niet alleen naar het aantal gewerkte uren te kijken, maar ook participatiebeslissingen en deeltijdarbeid in de analyse te betrekken. Net als in het vorige hoofdstuk proberen we deze ontwikkeling primair te verklaren vanuit verschillen in preferenties en institutionele ontwikkelingen. Daarbij kijken we zowel naar verschillen over de tijd als naar verschillen tussen landen. De tijdsperiode die we analyseren is de periode 1960–2002.

Voor deze lange tijdsperiode is de beschikbaarheid van betrouwbare informatie een beperkende factor in de analyse. Goede, internationaal vergelijkbare informatie over een voldoende lange tijdsperiode is beschikbaar voor de tijd besteed aan betaalde arbeid, maar niet voor vrije tijd en huishoudelijke arbeid. Ook de in het vorige hoofdstuk besproken arrangementen om arbeid en zorg te combineren, zoals kinderopvang en verlof, zijn niet over een langere periode beschikbaar. Beide beperkingen impliceren dat de uitkomsten van dit hoofdstuk gelegd moeten worden naast de bevindingen in de vorige hoofdstukken en er zeker niet voor in de plaats komen.

De opzet van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 4.1 geven we een indruk van het belang van variatie in participatie en het aantal gewerkte uren voor het verklaren van verschillen in inkomen per hoofd van de bevolking (als een ruwe benadering voor materiële welvaart). Daarbij kijken we zowel naar ontwikkelingen over de tijd als naar verschillen tussen landen. Vervolgens staat in paragraaf 4.2 de ontwikkeling van het aantal gewerkte uren over de tijd centraal. Aan de hand van een decompositieanalyse duiden we de

determinanten van deze ontwikkeling in de verschillende lidstaten. Daarbij richten we ons op de consequenties van individuele participatiebeslissingen (in de breedste zin van het woord) voor de macro-economische benutting van het arbeidspotentieel van landen. Vervolgens worden in paragraaf 4.3 de verschillen in het aantal gewerkte uren tussen landen alsmede over de tijd gerelateerd aan verschillen in voorkeuren en institutionele vormgeving. Daarbij baseren we ons enerzijds op een bespreking van de economische literatuur over dit onderwerp en anderzijds trachten we met behulp van een eigen empirische analyse een aantal additionele inzichten te verschaffen. De aandacht wordt daarbij vooral gericht op de rol van arbeidsmarktinstituties, zoals belastingwetgeving en het sociaal zekerheidsstelsel.

4.1 Het belang van gewerkte uren: een macro-economisch perspectief

In hoofdstuk B1 is reeds uitgebreid de grote variatie in aantal gewerkte uren tussen Europa en de VS beschreven. Om het belang aan te geven van deze verschillen laten we in Tabel 4.1 de samenhang zien met het inkomen per hoofd van de bevolking als (ruwe) maatstaf voor materiële welvaart. De tabel herleidt de verschillen met de VS in BBP per hoofd van de bevolking voor de verschillende lidstaten van de EU tot de verschillen in productiviteit per gewerkt uur, verschillen in participatie (hier gedefinieerd als aantal werknemers per inwoner) en verschillen in gewerkte uren per werknemer. De gepresenteerde cijfers geven de data voor 2003.

Het inkomen per hoofd van de bevolking in de EU-15 is meer dan een kwart lager dan in de VS. Uit de tabel blijkt dat de productiviteit per gewerkt uur er desondanks niet veel lager is en in enkele lidstaten, waaronder Nederland, zelfs hoger uitkomt. Het verschil in de arbeidsparticipatie is wat groter, maar ook op dat vlak overtreffen verschillende lidstaten, waaronder wederom Nederland, de participatiegraad in de VS.¹ Het grootste verschil zit hem in de intensiteit waarmee gewerkt wordt: het aantal gewerkte uren per werknemer ligt in de EU-15 zo'n 15% lager dan in de VS. In Nederland is het verschil zelfs een kwart! Verdere analyse van dit grote verschil is dan ook gewenst om te kunnen oordelen over de noodzaak voor verhoging van de arbeidsduur.

Het beeld in de nieuwe lidstaten is radicaal anders: in de nieuwe lidstaten werken de werknemers bijna zonder uitzondering meer uren dan in de VS. Daarentegen is hun participatiegraad over de hele linie relatief laag. De totale arbeidsinzet is hierdoor in sommige landen relatief hoog, zoals Letland, maar blijft in de helft van de nieuwe lidstaten achter bij de VS. Het grootste deel van de inkomensachterstand wordt echter bepaald door de lagere arbeidsproductiviteit, die bijvoorbeeld in Polen slechts één derde is van het Amerikaanse niveau.

¹ Ederveen et al. (2005) gaan dieper in op de verschillen in arbeidsproductiviteit en participatiegraden tussen de Europese landen, en in vergelijking met de VS.

Tabel 4.1 Decompositie BBP per capita ten opzichte van de VS (2003)

Land	BBP per capita	BBP per gewerkt uur	Gewerkte uren per werkende	Participatie
Alle cijfers relatief ten opzichte van de VS (%)				
EU-15	73,1	93,3	85,4	91,7
EU-25	66,8	83,9	88,5	90,0
Nederland	79,7	103,8	73,7	104,3
Denemarken	81,3	95,5	81,5	104,4
Finland	76,6	91,6	87,4	95,7
Zweden	77,0	88,0	86,0	101,8
Ierland	91,3	107,9	88,7	95,3
Verenigd Koninkrijk	78,6	89,6	89,1	98,5
Oostenrijk	79,7	99,3	82,5	97,3
België	78,0	111,0	86,1	81,6
Frankrijk	76,5	116,6	76,9	85,3
Duitsland	72,0	99,0	79,6	91,3
Luxemburg	141,7	121,4	85,8	136,0
Griekenland	55,3	63,5	106,9	81,4
Italië	71,4	92,1	87,5	88,5
Portugal	50,8	52,5	93,5	103,6
Spanje	64,5	74,6	99,0	87,3
Tsjechië	43,5	42,8	104,9	96,9
Estland	29,1	29,0	112,0	89,7
Cyprus	51,9	51,5	116,9	86,2
Letland	27,6	23,9	117,3	98,4
Litouwen	29,5	29,5	118,4	84,6
Hongarije	40,4	50,7	97,8	81,5
Malta	48,5	62,3	107,3	72,5
Polen	31,1	38,8	107,6	74,5
Slovenië	53,0	57,8	107,3	85,5
Slowakije	35,1	41,7	99,8	84,4
VS	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: GGDC-database

In het vervolg van deze paragraaf gaan we in op de dynamiek van de ontwikkeling van inkomen per hoofd en haar determinanten zoals hiervoor besproken. Alvorens de relatieve ontwikkeling van de EU-lidstaten ten opzichte van de VS nader in kaart te brengen is het nuttig om de lange-termijn ontwikkeling van de VS te schetsen. Deze ontwikkeling is tot een aantal min of meer bekende «stylized facts» te reduceren.¹ Over een lange periode (1960–2002) is de groei van het inkomen per hoofd in de VS vrij stabiel en gelijk aan 2,2% (per jaar). Voor een belangrijk deel is die groei het gevolg van een toename van BBP per gewerkt uur (als maatstaf voor technologische ontwikkeling). Deze is over dezelfde periode met 1,8% gestegen. Een tweede belangrijke factor in de VS is een toename van het aantal mensen met een betaalde baan. Deze toename is met name in de jaren zeventig en tachtig tot stand gekomen en is over de periode 1960–2002 gelijk aan 0,6%. Voor een deel is deze toename van het aantal personen gepaard gegaan met een afname van het aantal gewerkte uren per werknemer in met name de jaren zeventig. Tezamen is de toename van het inkomen per hoofd van 0,4 procentpunt toe te schrijven aan een sterkere benutting van het arbeidspotentieel. In de volgende paragraaf zullen we nader op deze ontwikkeling van het aantal gewerkte uren per werknemer ingaan.

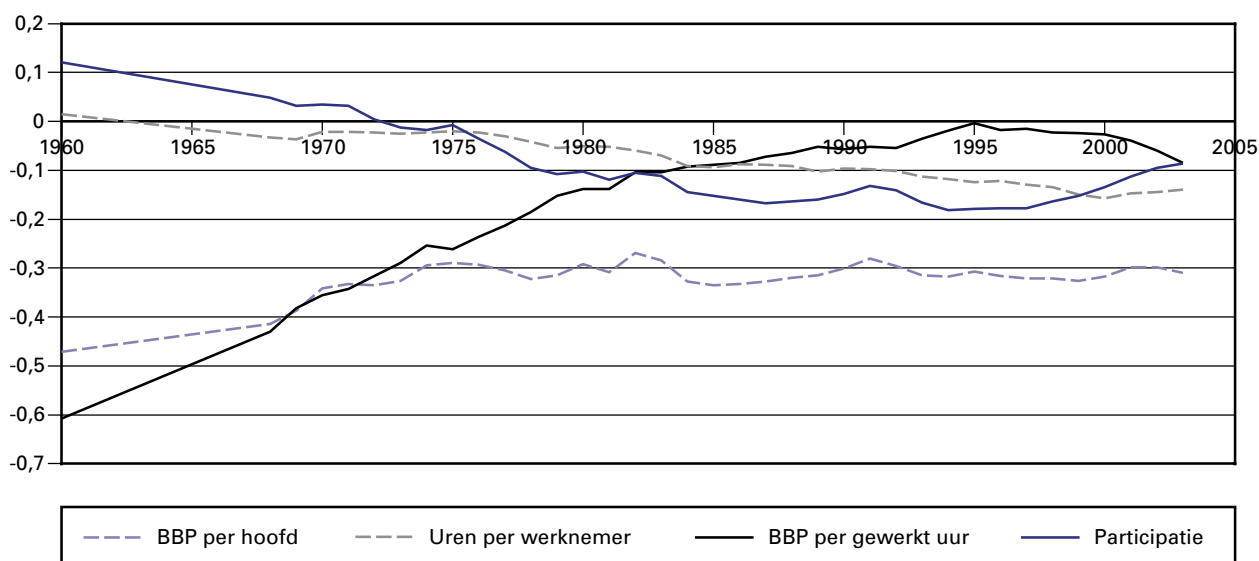
¹ De hier gepresenteerde informatie is gebaseerd op eigen berekeningen op basis van de GGDC-database. Zie de Bijlage bij dit hoofdstuk voor gedetailleerde informatie over de gebruikte databronnen.

² De EU-14 is gedefinieerd als de EU-15 minus Duitsland vanwege beperkte consistente informatie over een lange tijdsperiode ten gevolge van de eenwording. Het weglaten van Duitsland heeft – voor de periode 1989–2002 – geen substantieel effect op de hier gepresenteerde resultaten. Details zijn op verzoek beschikbaar.

Figuur 4.1 laat de ontwikkeling en de onderlinge samenhang over de tijd zien van het BBP per hoofd van de bevolking en het aantal gewerkte uren voor de EU-14² in vergelijking met de VS. Opvallend is allereerst dat voor de EU als geheel de achterstand ten opzichte van de VS voor wat betreft het BBP

per hoofd van de bevolking vanaf het midden van de jaren zeventig vrijwel onveranderd is gebleven. Vanaf dat moment is de naoorlogse inhaalgroei min of meer gestagneerd. Over de gehele periode 1975–2003 bedroeg de Europese achterstand ongeveer 30%. De verklaring voor deze achterstand is in de loop van de tijd echter drastisch veranderd. In 1960 was deze nog primair toe te schrijven aan een verschil in BBP per gewerkt uur. De arbeidsintensiteit was in die periode hoger dan in de VS (zowel in termen van aantal personen als in termen van aantal gewerkte uren). Door de inhaalgroei is deze achterstand in de jaren zestig verder gereduceerd. Tegelijkertijd is in die periode de participatie ten opzichte van de VS fors gedaald. In 1970 was de achterstand geheel toe te schrijven aan een verschil in productiviteit per gewerkt uur. Zowel de participatie als het aantal gewerkte uren waren toen vergelijkbaar aan beide kanten van de Atlantische oceaan. De inhaalgroei ten gevolge van verhoogde productiviteit zette zich in de jaren zeventig nog verder door. Tegelijkertijd nam de participatie in de EU-lidstaten echter sterk af, zodat het BBP per hoofd relatief slechts licht steeg.¹ Naast de teruggang van het aantal werknemers, loopt vanaf eind jaren zeventig ook het aantal gewerkte uren per werknemer gestaag terug. Terwijl de daling van de participatie eind jaren tachtig tot staan gebracht kon worden en de Europese arbeidsproductiviteit het Amerikaanse niveau rond 1995 dicht naderde om vervolgens weer substantieel te dalen, daalt het aantal gewerkte uren per werknemer continu. Vanaf 2000 is dit verschil dan ook de kwantitatief belangrijkste oorzaak voor de inkomensachterstand ten opzichte van de VS (zie ook tabel 4.1).²

Figuur 4.1 Ontwikkeling van gewerkte uren en BBP voor de EU ten opzichte van de VS

Bron: GGDC. Aggregaat voor de EU-14 (EU-15 minus Duitsland), weergegeven in afwijking (logaritmisch) ten opzichte van de VS.

¹ Deels kan er sprake zijn van een causaal verband tussen de lagere participatie en de hogere productiviteit wanneer het de minder productieve werknemers zijn die niet langer participeren. Er is in dat geval sprake van een samenstellingseffect. In hoofdstuk B5 gaan we daar nader op in.

² De Groot et al. (2004) en OESO (2004a) bevestigen de observatie dat verschillen in de intensiteit van werken de belangrijkste factor vormen in het verklaren van verschillen in inkomen per hoofd van de bevolking. Deze factor overstijgt het belang van verschillen in arbeidsproductiviteit.

Sinds 2000 wordt de Europese beleidsagenda in hoge mate bepaald door de Lissabon-strategie, die de ambitie behelst om in 2010 de meest competitieve economie ter wereld te zijn. Ook zijn expliciete doelstellingen opgenomen om meer mensen aan het werk te krijgen. Figuur 4.1 onderstreept het belang van werkgelegenheid: vooral het relatief lage aantal gewerkte uren en in mindere mate de lagere arbeidsparticipatie verklaren het grootste deel van de inkomensachterstand met de VS. In de volgende paragraaf zoomen we daarom voor een aantal lidstaten dieper in op de ontwikkelingen die verborgen liggen onder het aggregaat van gewerkte uren per inwoner.

4.2 Ontwikkeling van gewerkte uren en haar samenstellende componenten

De voorgaande paragraaf heeft duidelijk gemaakt dat verschillen in het aantal gewerkte uren per inwoner cruciaal zijn in het verklaren van verschillen in inkomen per hoofd. Met andere woorden: de verschillen in inkomen per hoofd zijn tegenwoordig in belangrijke mate te herleiden tot verschillen in de mate waarin landen succesvol zijn in het mobiliseren van het arbeidspotentieel van hun economie.

Evenals in de vorige paragraaf zullen we ook hier beginnen met een beschrijving van de ontwikkeling van de belangrijkste samenstellende componenten van – in dit geval – het aantal gewerkte uren per inwoner voor de VS (tabel 4.2). De periode die we beschouwen is wederom 1960–2002.

Tabel 4.2 Uren en werkgelegenheid in de VS

Jaar	Uren per inwoner per jaar	Uren per werknemer per jaar	Werkloosheid (%)	Participatie (%)	Demografie (%)
1960	741	2 033	5,5	64	60
1970	764	1991	4,9	65	62
1980	809	1 853	7,1	71	66
1990	875	1 840	5,6	77	66
2000	911	1 878	4,0	77	66
2002	872	1 835	5,8	76	66
Groeivoeten (in %)					
1960–1970	0,3	– 0,2		0,2	0,3
1970–1980	0,6	– 0,7		0,8	0,7
1980–1990	0,8	– 0,1		0,8	– 0,1
1990–2000	0,4	0,2		0,0	0,0
1960–2002	0,4	– 0,2		0,4	0,2

Bron: eigen berekeningen op basis van GGDC en OESO. De definitie van participatie is de beroepsbevolking als fractie van de beroepsgeschikte bevolking (waarbij de beroepsgeschikte bevolking hier is gedefinieerd als de bevolking tussen 15 en 65), en demografie is gedefinieerd als de beroepsgeschikte bevolking als fractie van de totale bevolking.

Voor de VS blijkt de toename van het aantal gewerkte uren per inwoner van 0,4% (ongeveer 3,1 uur per inwoner per jaar) over de periode 1960–2002 de resultante te zijn van enerzijds een daling van het aantal gewerkte uren per werknemer (4,7 uur per werknemer per jaar) en anderzijds een toename van het aantal werkenden. Deze laatste toename is deels het gevolg van een toegenomen participatie van 64% naar 76% (het aantal personen met werk als fractie van de bevolking tussen 15 en 65) en anderzijds van een toename van het aantal personen tussen 15 en 65 (de baby-boom generatie die nog steeds in de werkzame leeftijd is) van 60% naar 66% van de bevolking.

We zullen nu in meer detail de gegevens voor het aantal gewerkte uren analyseren, met name om een goed beeld te krijgen van verschillen in trends tussen de VS en Europa. Zoals in hoofdstuk B1 reeds is benadrukt zijn verschillen in intensiteit van werken uiteen te rafelen in een aantal componenten. Deze decomposities zijn op verschillende manieren uit te voeren. In de eerste paragraaf van hoofdstuk B1 zijn we dieper ingegaan op de internationale verschillen in aantallen verlofdagen, in de lengte van de voltijdswerkweek en het aantal deeltijdwerkers. Hier willen we vooral ingaan op de macro-economische aspecten van verschillen in gewerkte uren. Daarbij zullen we ook de ontwikkeling gedurende de laatste twee decennia in ogenschouw nemen.

Een belangrijke constatering uit het voorgaande hoofdstuk is dat veel arrangementen zowel invloed hebben op de beslissing om te gaan werken als op de beslissing hoeveel uren te werken. Bij de decompositie van de ontwikkelingen over de tijd voor een aantal landen willen we daarom een beeld geven van zowel (i) de verschillen in het aantal mensen dat werkt en (ii) de verschillen in de intensiteit waarmee mensen werken. Uit de voorgaande paragraaf is al gebleken dat zowel op het gebied van participatie als op het gebied van gewerkte uren per werknemer de afgelopen decennia belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden in de EU. Het aantal mensen dat werkt kan weer verder onderverdeeld worden naar het potentieel, het deel daarvan dat daadwerkelijk wil werken en het gedeelte dat ook nog eens een baan vindt. In de onderstaande analyse wordt het verschil in aantal gewerkte uren per inwoner ten opzichte van de VS daarom opgesplitst in de volgende vier samenstellende factoren¹:

- Gewerkte uren per werknemer.
- Aantal werknemers (personen met een betaalde baan) als fractie van de beroepsbevolking. De beroepsbevolking is hier gedefinieerd als het aantal personen dat werkt of wil werken. Deze fractie is gelijk aan τ minus de werkloosheidsvoet.
- Beroepsbevolking als fractie van de beroepsgeschikte bevolking (kortweg: participatie). De beroepsgeschikte bevolking is hier gedefinieerd als de bevolking tussen 15 en 65.
- Beroepsgeschikte bevolking als fractie van de totale bevolking. Het betreft hier dus een zuiver demografische variabele die in de volgende paragraaf geen expliciet onderdeel van de analyse zal zijn. We zullen hier kortweg spreken over «demografie».

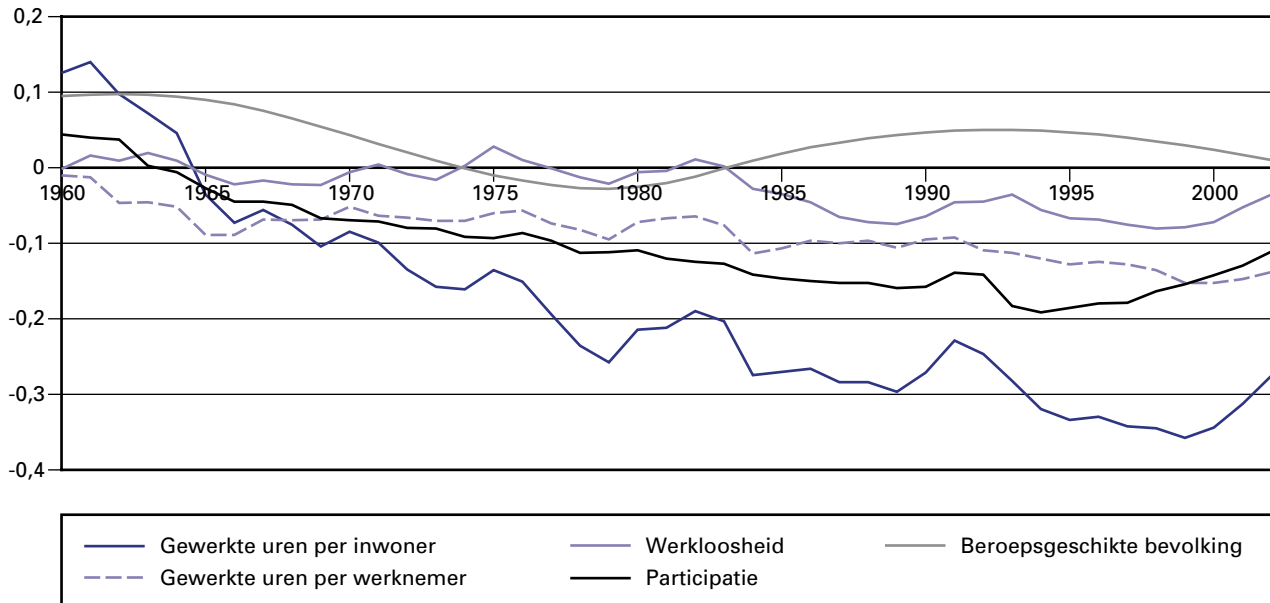
In de onderstaande figuren is het verschil in het aantal gewerkte uren per werknemer tussen een land en de VS opgesplitst in deze vier onderliggende componenten. Hierbij hebben we een selectie van landen gemaakt, die enigszins representatief is voor de ontwikkelingen in de Unie.²

In de meeste landen is het aantal gewerkte uren per inwoner de afgelopen vier decennia substantieel gedaald ten opzichte van de VS. De ontwikkeling van het aantal gewerkte uren per inwoner in Italië is waarschijnlijk het meest representatief voor de EU als geheel. In 1960 lag het aantal gewerkte uren per hoofd van de bevolking er in vergelijking met de VS nog zo'n 10% hoger, met name gedreven door een grote beroepsgeschikte bevolking. Midden jaren zestig heeft een omslag plaatsgevonden en begin jaren zeventig lag het aantal gewerkte uren per inwoner in Italië reeds zo'n 10% lager, vooral veroorzaakt door een sterk dalende participatie. Sinds begin jaren zeventig is de achterstand verder toegenomen en bedroeg rond de eeuwwisseling ruim 30%. Deze ontwikkeling kan vooral verklaard worden doordat Italiaanse werknemers minder uren zijn gaan werken. Het aantal gewerkte uren per inwoner is weliswaar ook belangrijk beïnvloed door de golfbeweging die participatie en in mindere mate werkloosheid hebben doorlopen, maar de tendens naar beneden wordt primair veroorzaakt door de ontwikkeling in aantallen gewerkte uren per werknemer. Tenslotte is er ook een relatief klein demografisch effect, waarbij begin jaren negentig het potentiële arbeidsaanbod ten opzichte van de VS het hoogst was.

¹ Wiskundig gezien is onze decompositie gebaseerd op de volgende definitievergelijking: $H/P = (H/W) * (W/F) * (F/PA) * (PA/P)$. Hierin staat H voor het totaal aantal gewerkte uren in een land, P voor de omvang van de bevolking (in aantal personen), W voor het aantal mensen met een baan, F voor de omvang van de beroepsbevolking (mensen met een baan plus mensen die daar actief naar op zoek zijn en als werkloos staan geregistreerd), en PA voor het aantal mensen tussen 15 en 65 jaar oud. Door in deze vergelijking links en rechts natuurlijke logaritmes te nemen en vervolgens verschillen met de VS te bepalen, komen we uit op een vergelijking die het procentuele verschil in het aantal gewerkte uren per inwoner uiteenrafelt in het procentuele verschil met de VS in termen van de vier samenstellende effecten.

² Informatie voor andere landen is beschikbaar op verzoek.

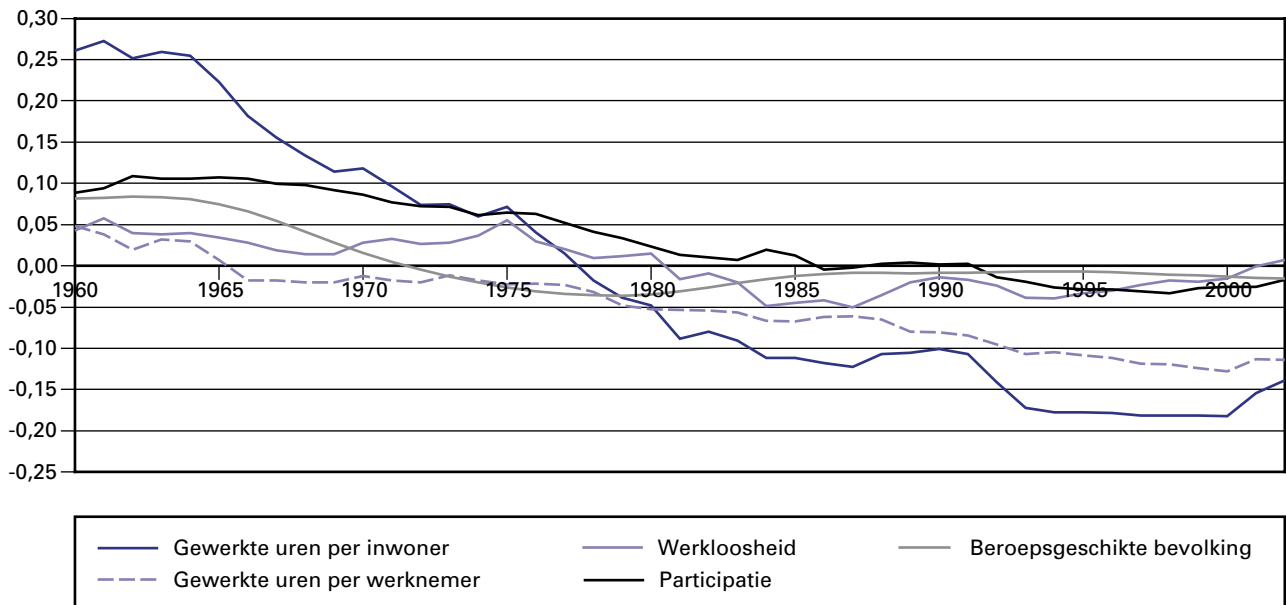
Figuur 4.2a Ontwikkeling (t.o.v. de VS) van gewerkte uren en de samenstellende componenten: Italië

De decompositie voor Italië is illustratief voor de ontwikkeling in een aantal andere landen. Zo is ook in de meeste corporatistische landen de achterstand ten opzichte van de VS de afgelopen jaren toegenomen als gevolg van een persistente achterstand in participatie en een groeiende achterstand in aantal gewerkte uren per werknemer. In Frankrijk heeft deze ontwikkeling er zelfs voor gezorgd dat de voorsprong van 10% in 1960 is omgebogen tot een achterstand van ruim 40%. Ook in België, Duitsland en Oostenrijk is de achterstand sterk toegenomen door een daling van het aantal gewerkte uren per werknemer gecombineerd met een relatief lage arbeidsparticipatie. Deze ontwikkeling is ook dominant voor de EU als geheel.

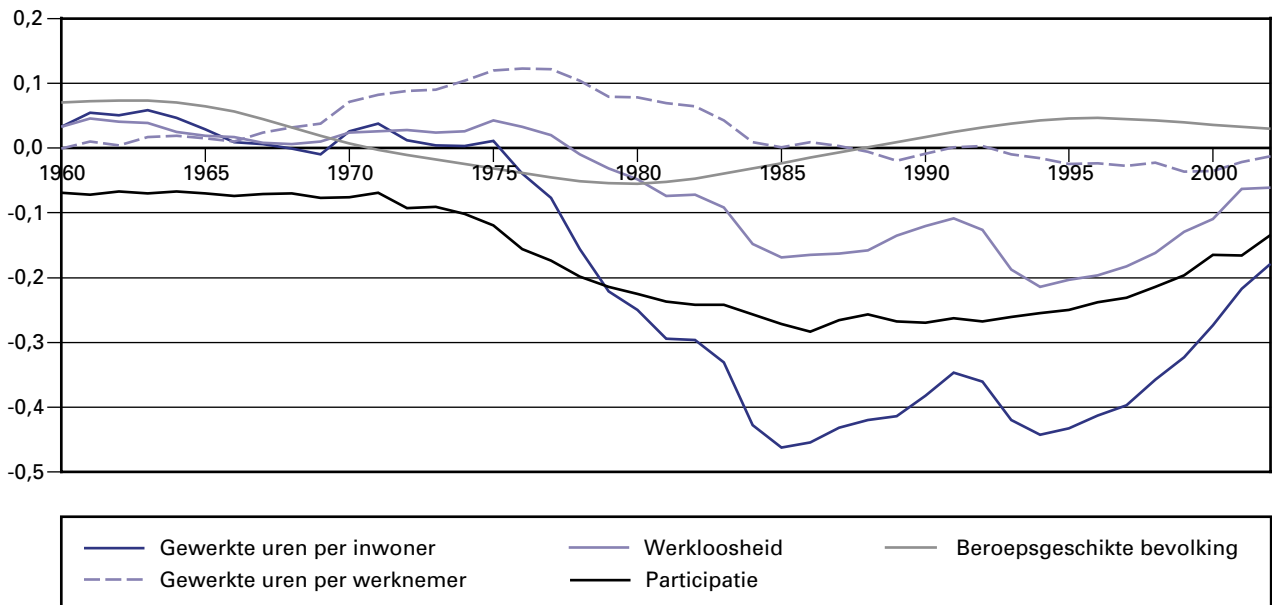
In een tweede groep van EU-lidstaten is het aantal gewerkte uren per werknemer eveneens de belangrijkste component voor de relatieve ontwikkeling van het aantal gewerkte uren per inwoner, maar is de arbeidsparticipatie en werkloosheid vergelijkbaar met de VS. Dit is bijvoorbeeld het geval in het VK, waar de achterstand in het aantal gewerkte uren ten opzichte van de VS in de afgelopen 20 jaar licht is toegenomen. Interessant is te zien dat het VK in 1960 nog een substantiële voorsprong had op de VS die met name in de jaren zestig en de tweede helft van de jaren zeventig als sneeuw voor de zon is verdwenen. Ook hier vormt de afnemende participatie en het geringere aantal gewerkte uren per werknemer de sleutel tot de verklaring voor de waargenomen ontwikkelingen. Ook Denemarken, waar de arbeidsparticipatie altijd relatief hoog is geweest, kan tot deze groep gerekend worden.

Figuur 4.2b Ontwikkeling (t.o.v. de VS) van gewerkte uren en de samenstellende componenten: Verenigd Koninkrijk

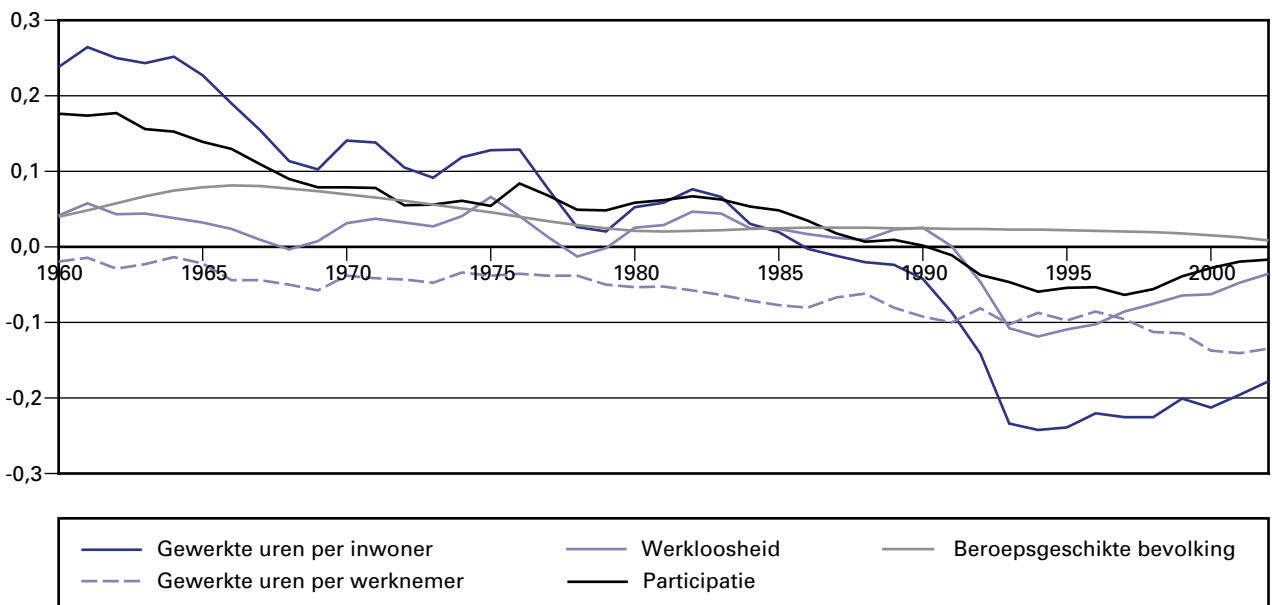
In veel opzichten lijkt de situatie in Nederland op die in het VK: de werkloosheid en de participatie zijn er vergelijkbaar met de VS, zodat de achterstand in gewerkte uren per hoofd volledig op het conto van het aantal gewerkte uren te schrijven is. Toch onderscheidt Nederland zich in positieve zin, doordat het begin jaren tachtig nog een belangrijke achterstand in participatie had die in de afgelopen twintig jaar volledig is weggewerkt. Daarmee bevindt Nederland zich in een select groepje EU-lidstaten dat door het verhogen van de participatie hun achterstand in gewerkte uren per inwoner heeft zien afnemen. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor Ierland, waar een initiële verslechtering van de relatieve positie ten opzichte van de VS is omgezet in een substantiële inhaalslag, met name gedreven door een afnemende werkloosheid en een stijgende participatie. In Luxemburg heeft het toegenomen arbeidsaanbod er zelfs toe geleid dat de VS is ingehaald. Maar het beste voorbeeld voor deze groep is Spanje, waar de stijgende arbeidsparticipatie er voor heeft gezorgd dat de grote achterstand van tien jaar geleden nu meer dan gehalveerd is (zie figuur 4.2c).

Figuur 4.2c Ontwikkeling (t.o.v. de VS) van gewerkte uren en de samenstellende componenten: Spanje

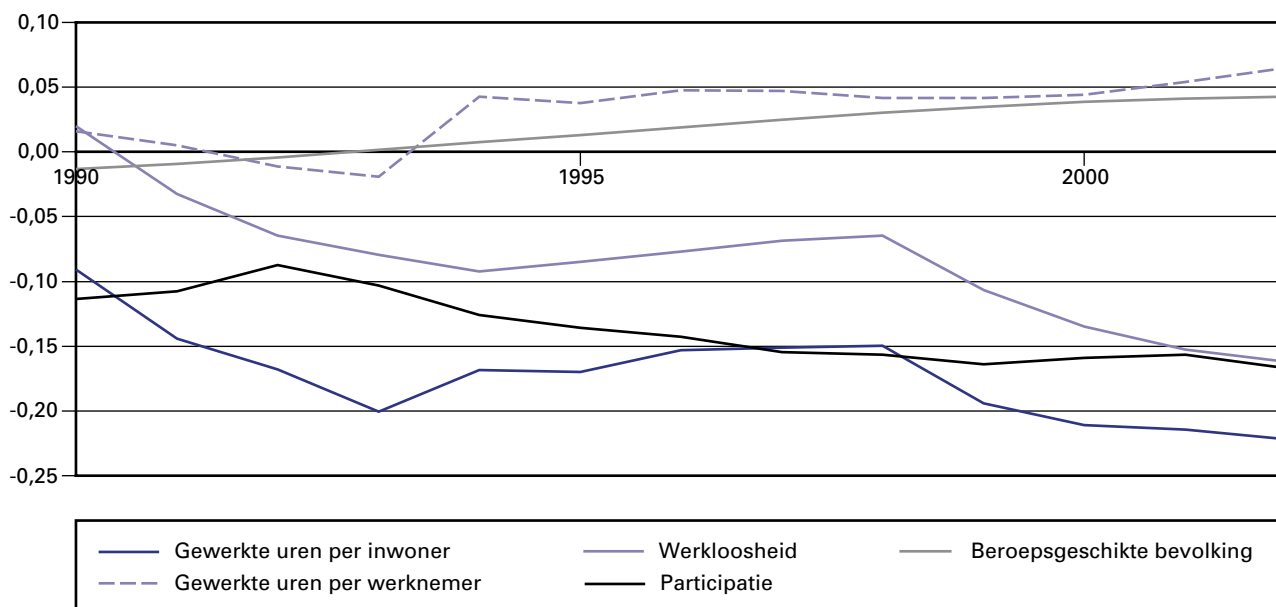
De invloed van de werkloosheid is met name zichtbaar bij twee sociaal-democratische landen: Finland en Zweden. Met name in Finland (zie figuur) heeft de toenemende werkloosheid, samen met een krimpende beroepsbevolking en een daling van het aantal uren per werknemer dramatische gevolgen gehad: het heeft ertoe geleid dat een initiële «voorsprong» ten opzichte van de VS is omgezet in een «achterstand» van ruim 20% in termen van gewerkte uren. Ook in Zweden verklaart de oplopende werkloosheid de relatieve daling van het aantal gewerkte uren per inwoner, maar de ontwikkeling is er gematigder dan in Finland.

Figuur 4.2d Ontwikkeling (t.o.v. de VS) van gewerkte uren en de samenstellende componenten: Finland

Resteert de groep van nieuwe lidstaten. Voor zover we data voor deze landen beschikbaar hebben, blijkt de achterstand in aantal gewerkte uren er vooral verklaard te worden door hoge werkloosheid en lage participatie. De figuur voor Polen (betrouwbare data beschikbaar vanaf 1990) illustreert dit. Ondanks het hoge en nog immer stijgende aantal uren dat Poolse werknemers ten opzichte van hun Amerikaanse collega's jaarlijks werken, is de achterstand per hoofd van de bevolking ten opzichte van de VS gestaag toegenomen.

Figuur 4.2e Ontwikkeling (t.o.v. de VS) van gewerkte uren en de samenstellende componenten: Polen

4.3 De determinanten van het aantal gewerkte uren

In deze paragraaf trachten we een beter inzicht te krijgen in de determinanten van de hiervoor beschreven variatie in het aantal gewerkte uren over de tijd en tussen landen. Daarbij zullen we de zoekers met name richten op preferenties en instituties als mogelijk relevante verklarende factoren. Alvorens in paragraaf 4.3.2 tot een beschrijving van een eigen empirische analyse over te gaan geven we in paragraaf 4.3.1 een overzicht van de relevante empirische literatuur.

4.3.1 Bespreking van de literatuur

Een aantal auteurs heeft recent geprobeerd om de grote verschillen in gewerkte uren tussen de VS en de EU-lidstaten te verklaren. Freeman en Schettkat (2005) benadrukken het onderscheid tussen formele en informele arbeid. In de VS wordt veel huishoudelijke productie uitbesteed, zoals koken, kinderopvang en schoonmaken, zie paragraaf B1.3. Daardoor verschijnen ze als formele arbeid in de statistieken. Deze activiteiten worden in de EU veel vaker binnen huishoudens verricht, waardoor zij niet in de statistieken verschijnen. Dit verschil in het aandeel van huishoudelijke productie dat uitbesteed wordt via de arbeidsmarkt verklaart vooral de grote verschillen in de uren die door vrouwen worden gewerkt. Om hier verandering in te brengen suggereren de auteurs het beleid erop te richten om de overstap voor vrouwen van huishoudproductie naar betaalde banen te vergemakkelijken. Ook volgens Olovsson (2004) levert huishoudproductie

een belangrijke bijdrage aan waargenomen verschillen in gewerkte uren. Het verschil in gewerkte uren tussen de VS en Zweden daalt volgens zijn berekeningen van 10% naar 1% als huishoudproductie meegerekend wordt.

Hogere belastingen, met name op arbeid, kunnen een belangrijke oorzaak zijn voor het verschil in huishoudproductie tussen Zweden en de VS. Olovsson onderzoekt dit met behulp van een algemeen evenwichtsmodel. Hieruit blijkt dat belastingen inderdaad een belangrijke factor kunnen zijn. Voor de periode tussen 1960 en 1975 is het door het model gesimuleerde aantal gewerkte uren echter beduidend hoger dan het werkelijke aantal. Dit suggereert dat andere aspecten ook van belang zijn. In een paper dat veel aandacht heeft getrokken, gebruikt ook Prescott (2004) een theoretisch model voor de afweging tussen arbeid en vrije tijd om de verschillen in arbeidsaanbod te verklaren. Onder enkele (cruciale) veronderstellingen omtrent de parameters in het model – resulterend in een relatief hoge arbeidsaanbodelasticiteit – is hij in staat de werkelijke uren relatief goed te voorspellen. Zijn conclusie is dan ook dat het lage arbeidsaanbod in Westeuropese landen te wijten is aan de hoge belastingdruk.

Deze conclusie van Prescott is echter niet onomstreden. Freeman en Schettkat kijken bijvoorbeeld ook naar de invloed van belastingen, maar vinden in tegenstelling tot Prescott nauwelijks aanwijzingen dat dit zo'n belangrijke factor is. Blanchard (2004) en Alesina et al. (2005) bekritisieren de parameterkeuze in het model van Prescott. Zij stellen dat de arbeidsaanbodelasticiteit die uit de veronderstellingen volgt, groter is dan nagenoeg alle bekende empirische schattingen. Met een waarde voor de arbeidsaanbodelasticiteit die meer binnen de reeks van gevonden waarden in de literatuur ligt, is de verklaringsgraad van belastingen een stuk minder.

Blanchard concludeert vervolgens dat de verschillen in gewerkte uren vooral het verschil in preferenties weerspiegelen, waarbij Europeanen een grotere voorkeur voor kortere werkweken en meer vakantiedagen hebben. De grote vraag is echter of verschillen in preferenties kunnen verklaren waarom het aantal gewerkte uren is gaan divergeren vanaf de jaren zeventig. Cultuur en preferenties alleen kunnen deze omslag maar moeilijk verklaren.

Alesina et al. (2005) wijzen als alternatieve verklaring op het belang van arbeidsmarktinstituties als uitkeringen, arbeidsmarktregulering en vakbonden. Hierbij moet bedacht worden dat beide verklaringen wel onderling samenhangen, omdat de institutionele vormgeving naar alle waarschijnlijkheid de preferenties van de bevolking gedeeltelijk weerspiegelt. Alesina et al. wijzen erop dat veel arbeidsmarktinstituties gecorreleerd zijn met de belastingdruk. Dit geldt bijvoorbeeld voor de hoogte van de uitkeringen. Als dit soort potentieel belangrijke institutionele variabelen niet in de regressievergelijking worden opgenomen, kan de invloed van belastingen overschat worden. Om het belang hiervan te onderzoeken volstaat een analyse van cross-sectie verschillen niet, maar is de variatie over de tijd van groot belang. In een panelregressie laten Alesina et al. zien dat het grote effect van belastingen verdwijnt als gecontroleerd wordt voor de organisatiegraad van vakbonden en arbeidsmarktregulering. Het feit dat wettelijke vakantiedagen een belangrijke statistische verklaring voor het verschil in gewerkte uren geven, zien Alesina et al. als verdere ondersteuning voor het belang van instituties op de arbeidsmarkt.

In de volgende paragraaf bouwen wij verder op het werk van Alesina et al. (2005). We onderzoeken de invloed van belastingen en een aantal arbeidsmarktinstituties, zoals vakbondsgraad, ouderschapsverlof en sociale

voorzieningen, op de ontwikkeling in het aantal gewerkte uren. Ook de relatieve uitkeringshoogte, die Alesina et al. niet in hun analyse betrekken, nemen we op in de regressies. De uitruil tussen formele en informele arbeid, waarop Freeman en Schettkat (2005) wijzen, kunnen we hierin niet meenemen. Wel plaatsen we de ontwikkeling in gewerkte uren in breder perspectief door ook de determinanten van werkgelegenheid, werkloosheid en deeltijdarbeid in beschouwing te nemen.

4.3.2 Empirische verklaring van verschillen in gewerkte uren

In deze paragraaf presenteren we een empirische analyse van de ontwikkeling van het aantal gewerkte uren. Uit deze analyse blijkt dat dit aantal in belangrijke mate beïnvloed wordt door de institutionele vormgeving in een land. In overeenstemming met de uitkomsten van eerder besproken onderzoek, hebben hoge belastingen een negatief effect op het aantal gewerkte uren. Het belang dat wij vinden is echter niet zo groot als Prescott (2004) suggereert: belastingen verklaren een deel, maar zeker niet alle verschillen tussen de VS en de Europese landen. Het belang van vakbonden, zoals krachtig door Alesina et al (2005) naar voren is gebracht, wordt door onze analyse niet bevestigd: vakbonden spelen geen belangrijke rol in de verkorting van de werkduur. Nieuw element in onze analyse is de koppeling van gewerkte uren met sociale voorzieningen. Uit onze analyse blijkt dat het aantal gewerkte uren per werknemer laag is in landen met genereuze uitkeringen en goede regelingen voor ouderschapsverlof. Tenslotte blijft ook een belangrijk deel van de verschillen onverklaard. Hieraan kunnen verschillen in preferenties ten grondslag liggen, maar ook bijvoorbeeld verschillen in arrangementen die we in deze analyse vanwege gebrek aan kwantitatieve informatie niet konden opnemen, zoals kinderopvang.

In de rest van de paragraaf gaan we dieper in op de verklaring van de verschillen in gewerkte uren tussen landen en de veranderingen over de tijd. Naast hierboven genoemde institutionele verklaringen onderzoeken we of de afname van het aantal gewerkte uren samenhangt met een toename van het inkomen per hoofd van de bevolking (wat kan leiden tot een toenemende vraag naar vrije tijd wanneer vrije tijd kan worden bestempeld als een luxe goed).

In paragraaf 4.2 is de samenhang en de ontwikkeling van het aantal gewerkte uren, de werkgelegenheidsgraad en de werkloosheid besproken. Dit bepaalt de arbeidsinzet in een economie. Om dit bredere kader bij de analyse niet uit het oog te verliezen onderzoeken we in deze paragraaf naast het aantal gewerkte uren ook de invloed van instituties op werkgelegenheid en werkloosheid. Tevens willen we specifiek inzoomen op het aandeel van parttimers in een economie. Hiertoe rekenen we iedere werknemer met een baan van minder dan 30 uur als parttimer. Door databeperkingen kunnen we niet inzoomen op andere determinanten, zoals wettelijke bepalingen voor de werkduur van een voltijds werknemer of het aantal vakantieweken in een jaar.

Methode: panelregressie

In deze paragraaf kiezen we een macro-economische benadering. Onze analyse onderscheidt zich van andere macro-economische analyses door het simultaan analyseren van verschillende indicatoren van benutting van het arbeidspotentieel, zoals uren per werknemer en participatie, mede in hun onderlinge samenhang. De analyse maakt gebruik van variatie over de tijd alsmede variatie tussen landen en baseert zich op een lange tijdsperiode (1960–2000) en een relatief groot aantal landen (18).

We onderzoeken de relaties van gewerkte uren met haar determinanten met behulp van panelregressies. De basisvraag bij panelregressies is of een verhoging van de verklarende variabele, zoals bijvoorbeeld de belastingdruk, gemiddeld genomen leidt tot een toename dan wel afname van de afhankelijke variabele, zoals het aantal gewerkte uren en de participatiegraad. Het voordeel van panelregressies is dat zowel de variatie tussen landen als de ontwikkeling over de tijd meegenomen kan worden. Bij de variatie over de tijd willen we ons echter beperken tot de meer structurele veranderingen in een economie. Om jaar-op-jaar fluctuaties te vermijden hebben we de data daarom geaggregeerd tot 5-jaars gemiddelden.

Data

Onze focus ligt op het gemiddeld aantal gewerkte uren per werknemer per jaar in de periode 1960–2000. De steekproef waarvoor voldoende data beschikbaar is bevat 18 OESO-landen, waaronder 11 EU-lidstaten. Voor een gedetailleerde beschrijving van de bronnen van de data verwijzen we naar de bijlage bij dit hoofdstuk. In deze periode loopt het aantal uren uiteen van 1369 uur in Nederland (1995–1999) tot 2298 uur in Ierland (1960–1964). Met uitzondering van Nieuw-Zeeland is het aantal gewerkte uren in alle 18 onderzochte OESO-landen gedaald.

Naast het aantal gewerkte uren per werknemer zijn de participatiegraad (aantal werknemers als fractie van de bevolking 15–65), deeltijdarbeid (fractie van de werknemers die minder dan 30 uur per week werkt) en de werkloosheidsvoet belangrijke indicatoren voor de benutting van het arbeidspotentieel in het land. Het onderlinge verband tussen deeltijdarbeid, gewerkte uren per werknemer, werkloosheid en participatie wordt verder toegelicht aan de hand van Tabel 4.3. De correlatietabel laat zien dat de fractie deeltijders onder mannen en vrouwen positief met elkaar samenhangen, maar dat de correlatie niet heel hoog is. Hogere werkloosheid en lagere werkgelegenheidsgraad gaan samen op, wat enerzijds een statistische oorzaak heeft en anderzijds kan wijzen op een zogenaamd «discouraged worker effect».¹ De relatie tussen het aantal gewerkte uren per werknemer en de fractie deeltijders is negatief, maar opvallend zwak. Een mogelijke reden is dat de verschillen in uren sterk bepaald worden door het aantal gewerkte weken per jaar – meer nog dan door het aantal gewerkte uren per week. Een andere mogelijke reden is dat in veel landen al relatief veel deeltijdarbeiders werken, zodat meer deeltijdarbeiders niet noodzakelijkerwijs minder uren betekent.

Tabel 4.3 Samenhang tussen de te verklaren arbeidsmarktvariabelen

	Uren per werknemer	Deeltijd	Deeltijd, mannen	Deeltijd, vrouwen	Werkgelegenheid
Deeltijd	– 0,29				
Deeltijd, mannen	0,06	0,72			
Deeltijd, vrouwen	– 0,38	0,94	0,50		
Werkgelegenheidsgraad	– 0,25	0,40	0,36	0,22	
Werkloosheidsvoet	0,35	– 0,37	– 0,23	– 0,31	– 0,78

De samenhang wordt gemeten met behulp van correlatie, waarbij + 1 duidt op perfecte samenhang en 0 aangeeft dat er geen statistische relatie tussen beide variabelen is. Een negatieve correlatie geeft aan dat een relatief hoge waarde van de ene variabelen (in een bepaald land en jaar) veelal samengaat met een relatief lage waarde van de andere variabele (in dat land en jaar).

¹ Van een «discouraged worker effect» is sprake wanneer mensen door hoge werkloosheid besluiten zich niet aan te bieden als werkzoekende op de arbeidsmarkt omdat de kans op een baan te beperkt is.

In de analyse die hieronder volgt schenken we aandacht aan twee typen oorzaken van economische en institutionele aard. De economische factoren vatten we samen in BBP per hoofd van de bevolking, waarbij we tussen landen en over de tijd corrigeren voor prijsverschillen. De institutionele variabelen die we opnemen zijn (zie de bijlage bij dit hoofdstuk voor details):

- Belastingdruk (de wig)
- Relatieve uitkeringshoogte en uitkeringsduur
- Ontslagbescherming
- De organisatiegraad en het niveau van coördinatie van vakbonden
- Effectieve duur van betaald ouderschapsverlof

Om een beeld te geven van deze institutionele variabelen laten we in tabel 4.4 hun onderlinge samenhang zien (zie ook de bespreking van het werk van Alesina et al. (2005) in paragraaf 4.3.1 voor het belang van dergelijke samenhangen voor de interpretatie van statistische analyses). Uit de data blijkt dat de samenhang tussen belastingen en uitkeringshoogte positief is, maar niet erg sterk. Een logische verklaring voor dit positieve verband is dat verhoging en verlenging van uitkeringen betaald moet worden uit hogere belastingen. Opvallend is de sterke samenhang tussen uitkeringshoogte en uitkeringsduur. Landen met ruime sociale voorzieningen hebben in het algemeen zowel hoge als langdurige uitkeringen. Sterk is ook de samenhang tussen ontslagbescherming en belastingen: landen met een hoge belastingdruk hebben over het algemeen een hoge mate van ontslagbescherming. Tenslotte wijzen we op de positieve – maar niet heel sterke – samenhang tussen vakbondescoördinatie en de mate van bescherming die werknemers genieten op de arbeidsmarkt.

Tabel 4.4 Samenhang tussen verklarende variabelen

	BBP per hoofd	Belastingdruk	Uitkeringshoogte	Uitkeringsduur	Ontslagbescherming
Belastingsdruk	0,43				
Relatieve uitkeringshoogte	0,30	0,29			
Uitkeringsduur	0,07	- 0,13	0,60		
Ontslagbescherming	- 0,12	0,62	0,02	- 0,17	
Vakbondescoördinatie	- 0,11	0,03	0,03	0,01	0,38

Zie toelichting bij tabel 4.3.

Empirische analyse: eerste verkenning

Hoe beïnvloeden deze institutionele variabelen, samen met het BBP per hoofd van de bevolking, de uren- en participatiebeslissingen op de arbeidsmarkt? Om een eerste meer kwalitatieve indruk te krijgen, nemen we hen afzonderlijk op in een reeks van regressies. Een overzicht van de uitkomsten wordt gegeven in tabel 4.5. In deze eerste verkennende analyse wordt dus geen rekening gehouden met de mogelijke onderlinge samenhang van de variabelen. Het voordeel is echter dat een ruimere set van institutionele variabelen meegenomen kan worden.

Tabel 4.5 Het partiële effect van instituties en inkomen: een kwalitatieve impressie

	Uren	Werkgelegenheid	Werkloosheid	Deeltijd	Idem, mannen	Idem, vrouwen
Belasting (%BBP)	–	o	+	+	o	+
Relatieve uitkeringshoogte	–	o	+	o	o	o
Uitkeringsduur	–	o	+	o	+	o
Ontslagbescherming	+	o	o	–	–	–
Idem, tijdelijke arbeid ¹	–	–	o	o	–	o
Vakbondscoördinatie	o	–	o	o	o	+
Organisatiegraad	o	–	o	–	–	–
Ouderschapsverlof ^f	–	+	–	–	–	–
BBP (reëel, per hoofd)	–	o	+	+	+	+

De tabel geeft een kwalitatieve beschrijving van de resultaten van univariate panel-regressies van de vorm: $\log(x_{it}) = c_{it} + a y_{it}$, waarbij de werkgelegenheidsvariabelen x beschreven zijn in de eerste rij van de tabel. De institutionele variabelen en (de logaritme van) het inkomen per hoofd zijn beschreven in de eerste kolom van de tabel. De laatstgenoemde variabelen zijn, voor elke werkgelegenheidsvariabele, in afzonderlijke regressies één voor één opgenomen als verklarende variabele y in de hiervoor genoemde panel-regressie. In deze tabel duidt een + (–) op een significant positieve (negatieve) coëfficiënt voor a , terwijl een o duidt op een insignificant effect (getoetst bij een significantieniveau van 10%).

¹ We hebben per land slechts één observatie voor ouderschapsverlof en ontslagbescherming voor tijdelijke arbeid. Daarom kan in deze regressies geen landspecifieke constante opgenomen worden.

Deze eerste analyse laat zien dat een grotere belastingdruk en hogere uitkeringen leiden tot minder gewerkte uren, meer werkloosheid en een grotere groep parttimers. Dit is conform de analyse uit het voorgaande hoofdstuk, waarin besproken is hoe belastingen zowel de participatie als urenbeslissing kunnen beïnvloeden.

De invloed van ontslagbescherming is niet op voorhand duidelijk. Een sterke ontslagbescherming verschaft werknemers baanzekerheid, maar maakt werkgevers enigszins huiverig om mensen aan te nemen. In de regressies blijkt het aantal gewerkte uren positief en het aantal deeltijdwerkers negatief beïnvloed te worden door meer ontslagbescherming in algemene zin. Richt de ontslagbescherming zich echter specifiek op deeltijdwerkers, dan is het effect op het aantal gewerkte uren in de regressieresultaten negatief; blijkbaar verschaft het dan aan deeltijdwerkers de nodige garanties om zonder gevaar het aantal uren naar beneden te brengen.

De invloed van vakbonden op gewerkte uren is in deze verkennende analyse niet statistisch significant. De totale werkgelegenheid wordt echter wel negatief beïnvloed door de mate van vakbondscoördinatie.

De schattingsresultaten suggereren dat meer ouderschapsverlof meer mensen aan het werk brengt. Deze mensen gaan vooral in deeltijd werken, zodat het gemiddeld aantal gewerkte uren per werknemer afneemt. Probleem bij deze schatting is dat we de data voor de effectieve duur van het ouderschapsverlof slechts voor één periode (van 5 jaar) hebben. De schatting heeft hierdoor alleen betrekking op de verschillen tussen landen, en kan niet een toename (of afname) van het aantal uren binnen een land verklaren uit een verandering in de verlofregeling.

Tenslotte laat deze eerste analyse zien dat het BBP per hoofd van de bevolking een negatieve invloed op het aantal gewerkte uren en een positieve invloed op het aandeel deeltijdwerkers heeft. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat vrije tijd in zekere zin een luxe goed is, waar men meer van gaat afnemen naarmate men het beter heeft.

Empirische analyse: gewerkte uren, participatie en werkloosheid

Hoe groot is nu de verklaringskracht van instituties in de ontwikkeling van het aantal gewerkte uren in de afgelopen decennia? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we rekening houden met de onderlinge samenhang van de institutionele variabelen. Hiertoe is in tabel 4.6 een aantal institutionele variabelen, tezamen met het reële BBP per hoofd, opgenomen in de panelregressies. Voor sommige variabelen, zoals de ontslagbescherming en de uitkeringsduur, geldt dat zij geen toegevoegde verklaringskracht bieden. Zij komen daarom in tabel 4.6 niet meer terug.

Voor elke arbeidsmarktvariabele zijn drie regressies opgenomen, elk met eigen voordelen en beperkingen. In de eerste regressie is ouderschapsverlof niet opgenomen, omdat deze variabele slechts voor recente jaren beschikbaar is. Het weglaten van deze variabele maakt het wel mogelijk om landspecifieke constanten op te nemen, die corrigeren voor heterogeniteit tussen landen die niet door de opgenomen variabelen verklaard kan worden. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat verschillen in gewerkte uren tussen landen veroorzaakt worden door culturele diversiteit of door verschillen in arbeidsmarktinstuties die niet in de analyse meegenomen zijn. In de tweede regressie wordt ouderschapsverlof wel opgenomen, maar dit gaat ten koste van de landspecifieke constante. In de derde kolom wordt tenslotte gekeken of het al dan niet opnemen van BBP per hoofd sterke invloed heeft op de verklaringskracht van de institutionele variabelen. De reden voor deze gevoeligheidsanalyse is dat het goed mogelijk is dat BBP per hoofd endogeen is: hoger inkomen kan werk meer of minder aantrekkelijk maken, maar omgekeerd zal een hogere arbeidsinzet leiden tot een hoger BBP.

Tabel 4.6 Relatie van werkgelegenheidsvariabelen met institutionele variabelen en BBP

	Uren per werknemer			Werkgelegenheid			Werkloosheidsvoet		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
Belasting (wig)	- 0,32	- 0,17	- 0,46	- 0,34	- 0,65	- 0,40	5,19	1,99	3,47
Relatieve uitkerings- hoogte	- 0,21	- 0,18	- 0,28	0,16	0,03 ⁱ	0,12	2,53	- 0,50 ⁱ	- 0,25 ⁱ
Vakbondsdekking	0,17	0,03 ⁱ	0,04 ⁱ	- 0,04 ⁱ	0,01 ⁱ	- 0,02 ⁱ	1,74	1,10	1,31
Ouderschapsverlof	- 0,06	- 0,05 ⁱ	0,23	0,21	- 1,20	- 1,41			
BBP per hoofd	- 0,13	- 0,18	0,03 ⁱ	0,15	0,26 ⁱ	0,75			
Landen	17	12	12	18	12	12	18	12	12
Observaties	130	90	90	136	94	94	136	94	94
Landspecifieke constante	ja	nee	nee	ja	nee	nee	ja	nee	nee

Resultaten op basis van panel-regressies: $\log(x_{it}) = \alpha + \beta \log(BBP_{it}) + \gamma y_{it}$, waarbij de werkgelegenheidsvariabelen x gegeven zijn in de kolommen van de tabel en de institutionele variabelen y zijn gegeven in de rijen van de tabel. De sample omvat maximaal 18 OESO landen in de periode 1960–2000.

Per variabele zijn drie regressies opgenomen: (1) zonder ouderschapsverlof, maar met landspecifieke constante; (2) met ouderschapsverlof; (3) zonder BBP per hoofd.

Alle opgenomen coëfficiënten met uitzondering van die gemarkeerd met een (i) zijn significant op een niveau van 10%. Een meer gedetailleerde beschrijving van de regressie-resultaten is op verzoek beschikbaar.

De hoofdconclusie uit deze tabel is dat zowel institutionele variabelen als het inkomen per hoofd van de bevolking invloed hebben op het aantal gewerkte uren per werknemer. Wederom vinden we een negatief effect van BBP per hoofd op het aantal gewerkte uren. Ook vinden we weer dat werknemers minder uren werken in landen met een relatief genereus sociaal stelsel (blijkend uit een grote belastingdruk, hoge uitkeringen en genereuze ouderschapsverlofregelingen). Ook kan de conclusie getrokken worden dat een verruiming van de sociale voorzieningen het aantal gewerkte uren heeft geremd.

De gemiddelde belastingdruk is een belangrijke verklarende factor voor variatie in arbeidsmarktprestaties, zie ook hoofdstuk B3. Bij een hogere belastingdruk gaan niet alleen minder mensen werken, maar de mensen die werken doen dat ook nog eens korter. Een hoge belastingdruk ontmoedigt zowel de toetreding tot de arbeidsmarkt van bijvoorbeeld werklozen of niet-werkende partners, als de verlenging van de werktijden voor de huidige werknemers. Een extra uur werken levert immers netto relatief weinig op.¹ Het effect van hoge belastingen op de werkloosheid is bekend uit de literatuur en wordt bevestigd in de analyse van tabel 4.6 waaruit blijkt dat hogere belastingen gepaard gaan met hogere werkloosheid.

Opvallend eenduidig is het negatieve effect van genereuze uitkeringen voor de arbeidsinzet per werknemer: blijkbaar maken hoge uitkeringen arbeidsduurverkorting of werken in deeltijd aantrekkelijk. Een genereuze uitkering werkt daarentegen wel stimulerend voor de arbeidsparticipatie. Een mogelijke verklaring voor beide observaties gaat uit van de aanzuigende werking van hoge uitkeringen op het arbeidsaanbod van partners. Dit extra werk moet echter gecombineerd worden met huishoudelijke en zorgtaken, wat leidt tot een toename van deeltijdarbeid. Ook het feit dat genereuze uitkeringen zorgen voor een goede inkomensgarantie kan een rol spelen bij de toename van participatie, gepaard gaand met een afname van het gemiddeld aantal gewerkte uren per werknemer. Deze inkomensgarantie kan werken in deeltijd relatief aantrekkelijk maken. Het kan dienen als een soort verzekering tegen de mogelijk negatieve bijeffecten van deeltijdwerk, zoals een slechter carrièreperspectief en een grotere kans op ontslag. Als derde mogelijke verklaring wijzen we op het negatieve verband tussen uitkeringen en werkloosheid. Hoge werkloosheid kan aanleiding geven tot herverdeling van arbeid. Een goed voorbeeld daarvan zijn de reorganisaties in Nederland in de jaren tachtig.

Opvallend resultaat is dat de dekkingsgraad van vakbonden een beperkte samenhang vertoont met de werkgelegenheid in een land, maar wel positief samenhangt met het aantal gewerkte uren. Dit resultaat geldt echter alleen in de eerste regressie, waarin landspecifieke constanten worden opgenomen, zodat relatief veel gewicht wordt toegekend aan de ontwikkeling over tijd (binnen een land), en de verschillen tussen landen minder zwaar wegen. De uitkomsten geven dus aan dat de afname in het aantal gewerkte uren samen is gegaan met een afname van de vakbondsmacht, maar dat tussen landen geen verband aangetoond kan worden van gewerkte uren met de invloed van vakbonden.

De keuze tussen werk en de overige taken in een huishouden komt naar voren bij de effecten van ouderschapsverlof op arbeidsdeelname en gewerkte uren. Het kan zijn dat hier een statistisch verband gemeten wordt, dat ouders die gebruik maken van de verlofregeling wel geregistreerd blijven staan als werknemer, maar door hun verlof niet werken. Het is echter ook mogelijk dat verlofregelingen het combineren van werk en zorg faciliteren. Ouders die gebruik maken van de regeling blijven werken, in deeltijd, en zorgen daarbij voor hun kinderen. Ouders die geen gebruik kunnen maken van de regeling zullen zich sneller terugtrekken van de arbeidsmarkt (zie ook hoofdstuk B3).

¹ Idealiter zouden we hiervoor de marginale belastingdruk gebruiken. De moeilijkheid is echter dat het marginale tarief sterk afhangt van de situatie waarin een individu verkeert, zoals zijn of haar eigen inkomen, het inkomen van een eventuele partner, etc.

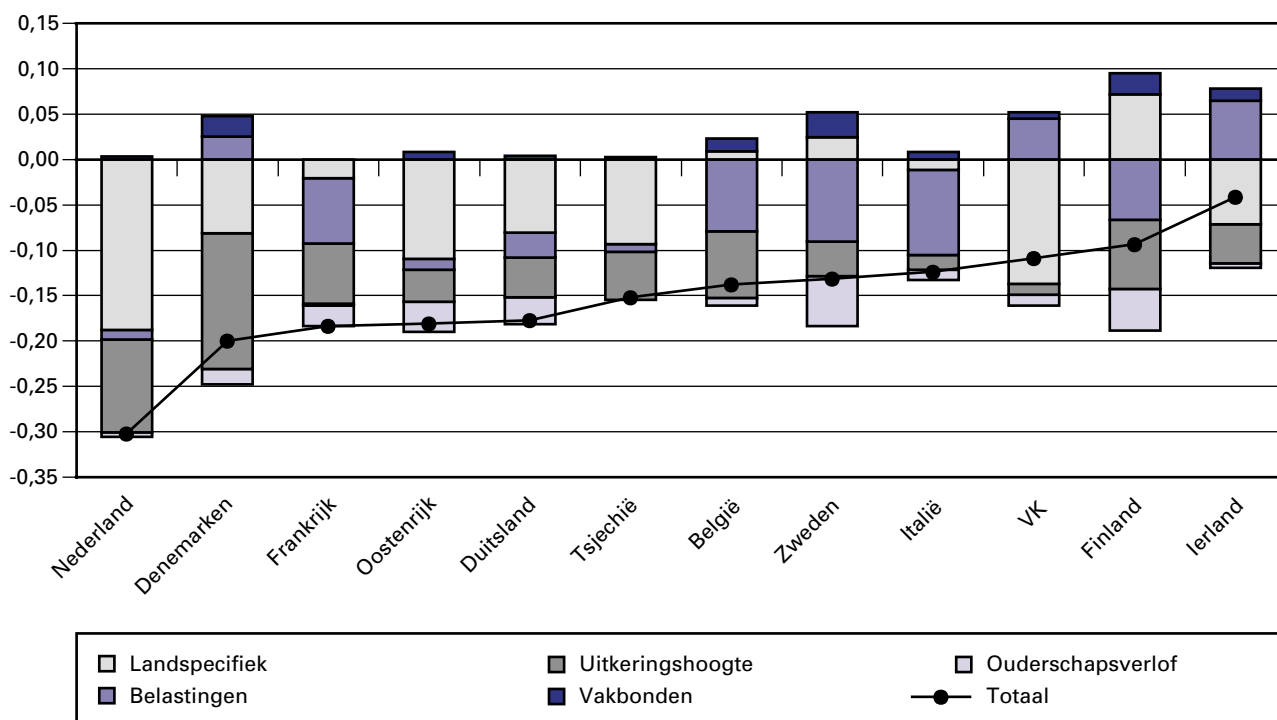
Als het inkomen, gemeten als het BBP per hoofd hoog is, is het aantal gewerkte uren laag. De verklaring hiervoor is dat werknemers met een hoog inkomen kiezen voor extra vrije tijd in plaats van meer consumptie. De grote uitzondering op deze regel is de VS: in dit land is zowel het inkomen als de arbeidsinzet per werknemer relatief hoog. Tussen Europese landen geldt

echter wel dat het aantal gewerkte uren lager is in landen met een hoger inkomen.

De relatie tussen gewerkte uren per werknemer en BBP per hoofd van de bevolking zou in theorie ook andersom kunnen werken, namelijk dat een toename van het aantal gewerkte uren leidt tot een stijging van de productie. Dit mogelijk positieve verband tussen uren en BBP wordt door de regressies in tabel 4.6 niet ondersteund. De mogelijke endogeniteit van BBP kan ook de coëfficiënten voor de institutionele variabelen beïnvloeden. Kolom (3) in tabel 4.6 laat echter zien dat het opnemen van BBP geen effect heeft op de kwalitatieve invloed van de institutionele variabelen, maar in een aantal gevallen wel de omvang van de effecten verandert. Zo is de invloed van zowel belastingen als uitkeringen op het aantal gewerkte uren sterker in de derde kolom, waarbij BBP niet meegenomen wordt, terwijl het belang van ouderschapsverlof kleiner is.

We begonnen deze paragraaf met de vraag naar het belang van instituties voor de verklaring van verschillende ontwikkeling in gewerkte uren per werknemer. Tabel 4.6 geeft aan welke variabelen een bijdrage hebben geleverd. Hoe groot is nu die bijdrage? Figuur 4.3 toont deze bijdrage van de afzonderlijke institutionele variabelen, op basis van de 3e kolom van tabel 4.6. De lijn met punten in deze figuur laat het relatieve verschil in gewerkte uren in een aantal lidstaten met de VS zien als gemiddelde over de periode 1985–2000. Een gemiddelde werknemer in Nederland werkte 30% minder, en de Ierse werknemers 12% minder dan hun collega's in de VS.

Figuur 4.3 Bijdrage instituties aan het verschil in gewerkte uren met de VS (1995–2000)

Resultaten op basis van de 3e kolom van Tabel 4.6.

De kolommen in figuur 4.3 tonen de bijdrage van elk van de institutionele variabelen in de verklaring van dit verschil. In een groot aantal landen, zoals

Denemarken, Finland en Nederland, vormt de hogere uitkering een belangrijke factor in het lager aantal gewerkte uren: in Denemarken verklaart dit zelfs meer dan de helft. De hogere belastingdruk vormt voor landen als Frankrijk, België, Zweden en Italië de belangrijkste factor achter het verschil in gewerkte uren. Daarnaast dragen in met name de sociaal-democratische landen de ruime regelingen voor ouderschapsverlof bij aan het verschil met de VS. In tegenstelling tot Alesina et al. (2005) vinden wij geen belangrijke rol voor vakbonden in de verkorting van de werkduur. Tenslotte laat deze figuur duidelijk zien dat een groot deel van de verschillen niet door bovengenoemde factoren verklaard kan worden. Dit geldt met name voor het VK, Nederland, Oostenrijk en Tsjechië.

In het licht van hoofdstuk B2 rijst de vraag of verschillen in preferenties de ontbrekende schakel vormen. Eenvoudige correlaties geven aan dat er een positief verband bestaat tussen de landspecifieke constanten in de eerste regressie en het per land verschillende percentage van de respondenten dat aangeeft graag meer uren te willen werken. Hetzelfde positieve verband bestaat met het percentage dat aangeeft werk zeer belangrijk te vinden ten opzichte van het percentage dat vrije tijd zeer belangrijk vindt. Deze correlaties zijn voorzichtige aanwijzingen dat preferenties een rol spelen bij de verschillen in arbeidsduur tussen landen.

Figuur 4.3 laat zien dat de keuze van Europeanen voor kortere werktijden in belangrijke mate beïnvloed is door arbeidsmarktinstuties: hoge belastingen, genereuze uitkeringen en ruime regelingen voor ouderschapsverlof zorgen aantoonbaar voor een kleiner aantal gewerkte uren per werknemer. Verlaging van de belastingen zal daarom leiden tot een toename van de arbeidsinzet per werknemer, en daarnaast ook de participatiegraad verhogen (zie Tabel 4.6). Lagere uitkeringen en betere verlofregelingen stimuleren wel het aantal uren per werknemer, maar dit gaat ten koste van het aantal werkzame personen. Arbeidsmarktinstuties kunnen echter niet alle verschillen in gewerkte uren per werknemer verklaren: een hoog inkomen en een relatief sterke voorkeur voor vrije tijd verminderen de arbeidstijd per werknemer.

B5 GEWERKTE UREN IN PERSPECTIEF

Het aantal gewerkte uren per werknemer vertoont een duidelijke samenhang met verlofregelingen, belastingen en uitkeringen. Dit is in de vorige hoofdstukken aangetoond. Het ontbreekt Europese regeringen dus niet aan mogelijkheden om de arbeidsinzet te beïnvloeden. Is het echter ook wenselijk? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moet niet alleen naar de directe financiële consequenties van verlenging van de arbeidsduur (meer loon voor de werknemer en hogere belastinginkomsten voor de overheid) gekeken worden, maar moeten alle gevolgen voor de maatschappelijke welvaart in kaart gebracht worden. Een uitgebreide analyse hiervan valt buiten het bestek van deze Verkenning. Wel kunnen we aangeven welke elementen potentieel relevant zijn in de afweging over meer of minder stimulerend beleid. In de volgende paragraaf bespreken we in vogelvucht deze consequenties van stimulering van het aantal uren per werknemer.

Als weging van alle effecten tot de conclusie leidt dat beleid gerechtvaardigd is, rijst de vraag of dit op nationaal of op Europees niveau moet gebeuren. In de slotparagraaf gaan we dieper in op de wenselijkheid van een gemeenschappelijk Europees beleid op dit terrein.

5.1 Andere invloeden van aantallen gewerkte uren

Alternatieve tijdsbesteding

Uit hoofdstuk B1 is gebleken dat een toename van de arbeidstijd niet zonder consequenties blijft voor andere vormen van tijdsbesteding. Voor individuele werknemers betekent het bijvoorbeeld dat ze minder vrije tijd over houden, minder uren reserveren voor herstel (slapen, eten en verzorging) en ook minder tijd overhouden voor sociale contacten. Voor organisaties die zwaar leunen op vrijwilligers (scholen, sportorganisaties) kan de bemensing van hun activiteiten hierdoor moeilijker worden.

Gezondheid

Langer werken kan ten koste gaan van de gezondheid, bijvoorbeeld doordat de tijd voor herstel afneemt bij een toenemende arbeidstijd (zie boven). Beswick en White (2003) presenteren een uitgebreid literatuuroverzicht naar de gevolgen van lange werkweken.¹ Hieruit komt een duidelijke relatie van lange werkuren met vermoeidheid en stress naar voren. Ook zijn er aanwijzingen dat lange werkweken kunnen leiden tot hart- en vaatziekten. Dit hoeft niet voor alle werknemers in gelijke mate te gelden. Zo beschrijft Josten (2004) dat een 9 in plaats van een 8 uren werkweek bij verpleegsters en verzorgsters leidt tot meer vermoeidheid, gezondheidsklachten en afname van prestaties, maar bij kantoorwerkers alleen tot meer vermoeidheid en wat lagere prestaties, maar niet tot slechtere gezondheid.

Langer werken is echter zelden de enige, of de belangrijkste factor die leidt tot psychische vermoeidheid of een burn-out (WRR, 2000). Persoonlijke predispositie (perfectionistische persoonlijkheid, aanleg tot depressiviteit), lastige privé omstandigheden (vooral ongewenste gezinssituaties, zoals scheiding of ongewenste kinderloosheid) en andere factoren in het werk (conflicten, gebrek aan steun, weinig autonomie) spelen minstens een even grote rol.

Werkgelegenheid

Een belangrijk doel van verhoging van de arbeidsduur per werknemer is verhoging van de productie door een toename van de totale arbeidsinzet in een land. Voorwaarde hiervoor is echter dat het aantal werknemers niet te

¹ De verschillende onderzoeken hanteren elk eigen definities van lange werkweken. In de meeste gevallen gaat het om werkweken van meer dan 48 uur per week.

sterk afneemt. Gaat een verlenging van de werkduur ten koste van de werkgelegenheid in personen?

Hoewel in de analyse in het vorige hoofdstuk simultaan aandacht is besteed aan de effecten van arbeidsmarktinstuties op uren en op werkgelegenheid, is deze Europese Verkenning primair gericht op het aantal gewerkte uren per werknemer. Het is echter aannemelijk dat een verandering in gewerkte uren per werknemer ook effecten heeft op de werkgelegenheid in personen. Een eerste aanwijzing hiervoor is te vinden in Tabel 4.2, waarin de correlatie tussen de werkgelegenheidsgraad en het aantal uren per werknemer negatief is, maar niet heel groot (-0.25). Deze correlatie geeft aan dat het aantal werknemers relatief laag is in landen met een relatief hoge arbeidsinzet per werknemer. Verder laat Tabel 4.5 zien dat een aantal instrumenten, zoals verlaging van de uitkeringen en inperking van ouderschapsverlof positief uitpakken voor het aantal gewerkte uren per werknemer, maar ten koste gaan van de werkgelegenheid. Hier staat tegenover dat verlaging van de belastingen werk in beide vormen aantrekkelijker maakt, zodat zowel het aantal uren als het aantal werknemers zullen toenemen bij een verlaging van de belastingen.

Een recente CPB notitie (2004a) over de macro-economische effecten van arbeidsduurverlenging werpt aan de hand van een modelsimulatie licht op het verband tussen uren en participatie. Op korte termijn zullen bedrijven de arbeidsduurverlenging aanwenden voor kostenbesparing, door hetzelfde werk te verrichten met minder mensen. Hierdoor zal de werkloosheid toenemen en daalt het aantal werkzame personen. In de modelsimulaties doet dit effect ongeveer $1/3$ van de arbeidsduurverlenging teniet. Op lange termijn kunnen meer uren en hogere werkgelegenheid wel samengaan, als de extra belastingontvangsten die het gevolg zijn van een hogere arbeidsinzet aangewend worden voor een verlaging van de belastingdruk. Zonder deze terugsluizing van belastingen zorgt arbeidsduurverlenging voor een afname van het aantal werknemers dat zich aanbiedt op de arbeidsmarkt, waardoor de werkgelegenheid in personen afneemt.

Productiviteit

Zorgt een toename van het aantal gewerkte uren voor een gelijkwaardige stijging van de productie of gaat een langere werkweek ten koste van de productiviteit, gemeten als productie per gewerkt uur? Er zijn verschillende manieren om naar de relatie tussen het aantal gewerkte uren en productiviteit te kijken. Allereerst het perspectief van een individuele werknemer. Als we uitgaan van afnemende meeropbrengsten van extra gewerkte uren neemt de productiviteit per uur af als werknemers meer uren gaan werken. Dit effect is plausibel wanneer voltijders langer gaan werken, en door vermoeidheid minder gaan presteren. Afnemende meeropbrengsten is echter geen ijzeren wet, zeker niet voor deeltijders. Als het hebben van een baan gepaard gaat met vaste kosten als vergaderen, het opbouwen van een goed netwerk of het bijhouden van vakliteratuur, kan een verlenging van de werktijd zorgen voor een betere benutting van deze investeringen. Dit idee vindt empirische ondersteuning in een recent onderzoek van de OSA (2005). Volgens dat onderzoek moet een werkweek niet minder dan 24 uur tellen, omdat anders te veel tijd verloren gaat met coördineren en overleg. Maar daarboven is sprake van afnemende productiviteit per uur: parttimers zijn daarmee productiever per gewerkt uur dan fulltimers.

Voor de gehele economie is het echter moeilijk om een causaal effect aan te tonen van arbeidsduurverlenging op productiviteit. Arbeidsduurverlenging kan via een verandering in de samenstelling van de beroepsbevolking,

bijvoorbeeld als juist werknemers met een lagere productiviteit langer gaan werken, invloed hebben op het gemiddelde productiviteitsniveau in een land. In de Macro Economische Verkenning voor 2005 laat het CPB (2004b) echter zien dat dit effect voor Nederland in het verleden niet groot is geweest. De empirische analyse van Belorgey et al. (2004) toont aan dat op korte termijn een uitruil bestaat tussen groei van de werkgelegenheid in uren en de productie per uur: een stijging van de arbeidsduur met 1% leidt tot een daling van de productiviteit per uur met 0,35%. Op basis van deze studie betoogt Cetto (2004) dat het structurele productiviteitsniveau in alle EU-lidstaten lager zou zijn dan in de VS als Europeanen net zo lang en net zoveel zouden werken als hun Amerikaanse collega's. Hier worden echter conclusies voor de lange termijn gebaseerd op een studie die alleen de korte termijn relatie aantoont. Dat productiviteit en werkgelegenheid elkaar ook positief kunnen beïnvloeden wordt aangetoond door Nordhaus (2005) in een recente studie voor de VS. Nordhaus wijst op een mogelijk positief verband tussen werkgelegenheid en productiviteit, waarbij hij overigens de causaliteit legt van een hogere productiviteit naar een grotere vraag naar arbeid in die sectoren.

Scholing

In hoofdstuk B1 is al naar voren gekomen dat mannen die meer werken minder tijd aan onderwijs besteden. Voor vrouwen is deze relatie minder sterk; de extra arbeidstijd gaat vooral ten koste van huishouden en zorg. Gemiddeld besteden Nederlanders meer tijd aan onderwijs dan Amerikanen. Dit kan te maken hebben met de grotere hoeveelheid beschikbare tijd als gevolg van de kortere werkweek.

Toch kan het aantal gewerkte uren ook een positieve invloed hebben op de prikkels om te investeren in scholing. De keuze voor een bepaald niveau van scholing wordt enerzijds bepaald door de capaciteiten van de student en anderzijds door het verwachte rendement van de extra scholing. Als je naar verwachting langer kunt profiteren van het extra loon dat je verdient met de opgebouwde kennis, zal een sterkere prikkel bestaan om kennis op te bouwen. Scholing wordt dus interessanter als de verwachting omtrent het aantal jaarlijks gewerkte uren toeneemt. Aldus heeft het aantal gewerkte uren indirect invloed op investeringen in kennis en daarmee op de economische prestaties van de lidstaten.

Arbeidsduurverlenging maakt om dezelfde reden ook on-the-job learning aantrekkelijker. Voor werknemers loont het meer om in hun eigen vaardigheden te investeren en ook werkgevers zullen meer profijt hebben van een opleiding van werknemers met langere werktijden.

Concurrentiepositie

Een veelgehoord argument is dat arbeidsduurverlenging goed is, of zelfs noodzakelijk is, voor de concurrentiepositie. Impliciete veronderstelling bij deze pleidooien is dat meer werken niet beloond wordt met extra loon. In feite gaat het dus om een verkapte loonsverlaging.

In een recent CESifo rapport (2005) over de Europese economie wordt dieper ingegaan op de effecten van verlenging van de arbeidsduur. Essentieel bij de analyse is de onderverdeling naar effecten op korte en op lange termijn. Op korte termijn kan deze arbeidsduurverlenging positieve werkgelegenheidseffecten hebben, doordat de loonkosten van werkgevers dalen. Zowel in Duitsland, bij enkele grote industriële bedrijven, als in Nederland, bij bijvoorbeeld een aantal modeketens, heeft dit ertoe geleid dat de werknemers akkoord zijn gegaan met langer werken tegen hetzelfde

loon. De effecten op lange termijn hangen af van de aanpassing van het loon en het effect op de arbeidsproductiviteit. De concurrentiepositie zal structureel verbeteren als de loonkosten per eenheid productie blijvend gematigd worden door de voorgestelde arbeidsduurverlenging. Dit kan door een blijvend laag loonniveau of een structurele verbetering van de arbeidsproductiviteit. Een structurele verbetering van de concurrentiepositie kan echter beter door gericht beleid, zoals mededingingsbeleid, en niet via arbeidsduurverlenging gerealiseerd worden (zie Broer en Huizinga, 2004).

Sociale voorzieningen

Stimulering van de werkgelegenheid draagt bij aan de houdbaarheid van de sociale voorzieningen, zie Ederveen et al. (2005). Dit geldt echter niet in gelijke mate voor een toename van de arbeidsparticipatie en van het aantal gewerkte uren per werknemer. Beide componenten van een vergroting van de arbeidsinzet zorgen voor een verbreding van de belasting- en premiegrondslag, waardoor een verhoging van de belastingvoet voorkomen kan worden. Bijkomend voordeel van verhoging van de arbeidsparticipatie is de bijbehorende verlaging van het niet-participerende deel van de bevolking: vaak komt er een werkloze, een gedeeltelijk arbeidsongeschikte of bijstandsgerechtigde aan het werk. Verlenging van de arbeidstijd van parttimers, of een langere werkweek voor voltijds-werknemers heeft dit bijkomende voordeel niet. Overigens zal in het licht van de vergrijzing de toename van de participatie goeddeels tot stilstand komen en zal verhoging van de arbeidsinzet per werknemer een steeds belangrijker instrument worden in de instandhouding van de sociale voorzieningen.

Ecologie

Ten slotte noemen we hier de potentieel relevante relatie tussen gewerkte uren en materiële welvaart enerzijds en ecologie en duurzaamheid anderzijds. Hier zullen we echter in dit rapport niet uitgebreid op in gaan, aangezien het vooral om een indirecte relatie gaat tussen gewerkte uren en milieu (die loopt via de schakel van materiële welvaart). Uit meerdere analyses blijkt dat toenemende welvaart gepaard gaat met een toename van milieu belastend gedrag; zie Aarts 2001, Harms 2003), tenzij een deel van de extra welvaart wordt geïnvesteerd in schonere technologieën en economische activiteit verschuift richting minder milieubelastende activiteiten (bijvoorbeeld van industrie naar diensten). Voor een bespreking van de literatuur over de zogenaamde Groene Kuznets-curve die deze complexe relatie tussen economische ontwikkeling, materiële welvaart en milieudruk beschrijft verwijzen we naar De Groot en Veenendaal (2004). Hoewel het empirische onderzoek op dit terrein nog vele problemen kent lijken de belangrijkste inzichten er op te wijzen dat een negatief effect uitgaat van economische ontwikkeling op milieukwaliteit.

5.2 Rol voor Europa?

Deze Verkenning heeft aangetoond dat de overheid het aantal gewerkte uren door gericht beleid kan beïnvloeden, zie hoofdstukken B3 en B4. Bij de wenselijkheid van deze beïnvloeding spelen een groot aantal factoren een rol, zoals we in de vorige paragraaf hebben laten zien. Als de conclusie is dat overheidsingrijpen gewenst is, bijvoorbeeld voor de stimulering van de arbeidsduur, dan is vervolgens de vraag of hiervoor een rol voor Europa is weggelegd. Veel EU-lidstaten, met name uit de oude EU-15, kampen immers met een relatief laag aantal gewerkte uren per jaar. Een gezamenlijk Europees beleid zou mogelijk een impuls kunnen geven aan de «Groei- en Werkgelegenheidsstrategie» die door de Europese Commissie onder leiding van Barroso is ingezet om de Lissabon-agenda nieuw leven in te blazen.

Bij de beantwoording van de vraag naar de rol voor Europa maken we onderscheid tussen directe en indirecte invloeden op arbeidstijden. Een voorbeeld van directe beïnvloeding is bijvoorbeeld het stellen van grenzen aan het maximale aantal uren dat werknemers dagelijks of wekelijks mogen werken. Indirecte beïnvloeding kan via instituties en arrangementen, bijvoorbeeld door aanpassing van de subsidies voor kinderopvang of verlaging van de belastingdruk.

Subsidiariteit en de arbeidstijdenwet

Directe beïnvloeding van het aantal gewerkte uren kan bijvoorbeeld door maximering van het aantal uren per dag of per week. Veel landen hebben hiervoor een eigen urenwetgeving. De Nederlandse arbeidstijdenwet stelt bijvoorbeeld regels vast voor nachtdiensten en zondagsarbeid, legt vast hoeveel rust en pauze er gehouden moet worden, en bevat bepalingen over het aantal uur dat per dag, per week en per vier weken gewerkt mag worden.¹ In plaats van 25 aparte regelingen zou ook één Europese regeling getroffen kunnen worden. Er zijn inderdaad stappen in deze richting waar te nemen. Zo is er een Europese arbeidstijdenrichtlijn uit 1993, die de onder- en bovengrenzen beschrijft waarbinnen de lidstaten hun nationale arbeidstijdenwetten kunnen vormgeven (EC, 1993). Recent is een verscherping van deze richtlijn voorgesteld, waarbij een mogelijke «opt-out» van de maximale wekelijkse arbeidstijd van 48 uur aan strengere voorwaarden is onderworpen (EC, 2005c). In het Verdrag wordt de Gemeenschap opgeroepen om de lidstaten te stimuleren om de veiligheid en gezondheid van de werknemers te bevorderen. In de vorige paragraaf is aangegeven dat er inderdaad aanwijzingen zijn dat lange werkweken een negatief effect hebben op de gezondheid. De Commissie motiveert zijn bemoeienis op deze gronden. In de recent voorgestelde verscherping wordt tevens gerefereerd aan de Lissabon-agenda (meer participatie) en een beter evenwicht tussen gezin en werk. Tenslotte komt deze (concept-)richtlijn ook tegemoet aan de vrees van enkele lidstaten dat andere EU-lidstaten op arbeidsomstandigheden (gaan) concurreren: in die opvatting zouden landen een concurrentievoordeel kunnen krijgen door langere werkweken toe te staan.

Box Het principe van subsidiariteit

In het verdrag van Maastricht in 1992 is vastgelegd dat de bevoegdheidsverdeling tussen lidstaten en de EU wordt bepaald door het subsidiariteitsbeginsel. Dit beginsel stelt dat de bevoegdheid in principe bij de lidstaten ligt en alleen wordt overgedragen aan de EU als de doelstellingen van het beleid niet of onvoldoende bereikt kunnen worden door nationaal beleid. Artikel 3b van het Verdrag van Maastricht stelt: «Op gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheid vallen, treedt de Gemeenschap, overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel, slechts op indien en voor zover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten kunnen worden verwezenlijkt en derhalve vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Gemeenschap kunnen worden verwezenlijkt.»

Hoewel het subsidiariteitsprincipe vaak wordt begrepen als een pleidooi voor nationaal beleid, is het in zijn zuiverste vorm een objectieve toets hoe de hoogste efficiëntie bereikt kan worden. Het uitgangspunt hierbij is dat het in zijn algemeenheid het beste is de bevoegdheden op een zo laag mogelijk niveau neer te leggen. Een belangrijke reden hiervoor is dat decentrale overheden meer kennis hebben van de lokale omstandigheden en de specifieke voorkeuren en eigenaardigheden van de burgers, zodat ze het beleid daar beter op kunnen

¹ Recent heeft de SER (2005) voorstellen gedaan om de arbeidstijdenwet te vereenvoudigen.

richten. Ook is de democratische controle bij nationaal beleid over het algemeen beter dan bij gemeenschappelijke besluitvorming. Niettemin heeft gemeenschappelijk beleid belangrijke potentiële voordelen. Deze voordelen kunnen gegroepeerd worden in twee brede categorieën: schaalvoordelen en grensoverschrijdende externe effecten. Van schaalvoordelen is sprake als gezamenlijke uitvoering van het beleid goedkoper of doelmatiger is dan aparte uitvoering door afzonderlijke lidstaten. Grensoverschrijdende externe effecten treden op als het nationale beleid van een lidstaat ook gevolgen heeft voor andere landen, zonder dat de eerste daarop aangesproken kan worden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij wetgeving rond het milieu. Ruime normen voor milieuvervuiling kunnen ongewenste negatieve effecten opleveren voor de omliggende landen, die niet zijn meegenomen bij de nationale beleidsafweging. Op die wijze kan nationaal beleid uiteindelijk een averechts effect hebben op de gezamenlijke doelstellingen. Als aannemelijk gemaakt kan worden dat dit het geval is, dan stelt het subsidiariteitsprincipe dat er aanleiding is om het beleid naar Europees niveau te tillen.

Toetsing of deze rol voor Europees beleid gerechtvaardigd is gaat uit van het subsidiariteitsbeginsel (zie Box). Zijn er schaalvoordelen of grensoverschrijdende externe effecten bij de arbeidstijdenwetgeving die pleiten voor één Europese arbeidstijdenwet? Schaalvoordelen doen zich voor als de uitvoering van het beleid efficiënter gezamenlijk gedaan kan worden, dan apart. Hier lijkt bij de urenwetgeving geen sprake van. Externe effecten treden op als het beleid van een lidstaat ook gevolgen heeft voor andere lidstaten. Dit kan het geval zijn als door lange werkweken concurrentievoordelen behaald kunnen worden. Om bedrijven te trekken, kan het in dat geval voor de overheid aantrekkelijk zijn om langere werkweken toe te staan, waardoor een proces van sociale dumping op gang kan komen. Harmonisatie van de regelgeving is dan een manier om uit deze vicieuze cirkel te ontsnappen.

Deze redenering is alleen relevant als lange werkweken daadwerkelijk tot concurrentievoordelen leiden. De aanwijzingen hiervoor zijn echter niet sterk. Meer uren werken leidt normaliter alleen tot concurrentievoordelen als werknemers niet beloond worden voor hun extra arbeidsinzet. Dit biedt bedrijven een tijdelijke verlaging van de loonkosten, maar zorgt niet voor een structurele verbetering van de concurrentiepositie. Verbetering van de concurrentiepositie vraagt om een structurele verbetering van de productiviteit. De arbeidsproductiviteit wordt echter eerder geremd dan gestimuleerd door verlenging van de arbeidsduur.

Niet zozeer het aantal gewerkte uren, maar veeleer eisen aan rustperiodes kunnen in specifieke gevallen wel concurrentievoordelen opleveren. Dit speelt bijvoorbeeld een rol in de transportsector. Gezamenlijke regelgeving kan voorkomen dat oververmoeide chauffeurs de wegen onveilig maken. Deze overweging vormt een rechtvaardiging voor de sociale wetgeving met betrekking tot het wegvervoer die al in 1988 in Europees verband is overeengekomen (EC, 1988)¹. In alle gevallen blijft de wetgeving rond arbeidstijden echter van ondergeschikt belang in de concurrentiestrijd: loonkosten zijn veel belangrijker.

De laatste aanwijzing dat externe effecten geen grote rol spelen bij de arbeidsduurverlenging is de observatie uit hoofdstuk B4 dat het gemiddeld aantal gewerkte uren in de lidstaten van de EU de laatste decennia niet gestegen, maar gestaag gedaald is. Bedrijven bieden niet tegen elkaar op door extreem lange werktijden van hun werknemers te eisen, maar stemmen

¹ Recent zijn voorstellen gedaan om de controles op de naleving hiervan te verbeteren (EC, 2003).

daarentegen veelal in met werken in deeltijd of korte werkweken van voltijders. In de praktijk lijkt beleidsconcurrentie op arbeidstijdenwetgeving dan ook niet van groot belang.

Er zijn dus nauwelijks aanwijzingen voor schaalvoordelen of externe effecten die Europese coördinatie op het gebied van de urenwetgeving rechtvaardigen. Een gezamenlijk Europees beleid heeft wel altijd een prijs: het ontnemt de lidstaten de mogelijkheid om beleid te ontwikkelen dat specifiek toegesneden is op de preferenties van de eigen bevolking. Dit kan een belangrijk bezwaar zijn bij de urenwetgeving. Niet alleen verschilt het aantal gewerkte uren sterk tussen de verschillende EU-lidstaten, zeker in de vergelijking van de tien nieuwe met de vijftien oude lidstaten, maar ook de preferenties ten aanzien van het aantal gewerkte uren lopen sterk uiteen, zoals uit hoofdstuk B2 is gebleken. Het is dan ook niet vreemd dat er grote verschillen zijn tussen de lidstaten op het gebied van de wetgeving ten aanzien van arbeids- en rusttijden (zie SER, 2005). Deze grote diversiteit komt ook ten uiting in de preferenties van de Europese burgers voor een gezamenlijk beleid op het gebied van gezondheid en van sociaal beleid. Uit bijlage tabel A1.2 bij hoofdstuk A blijkt dat in 2004 gemiddeld slechts 37% van de EU-inwoners brood ziet in Europese coördinatie op dit terrein. De steun voor een gezamenlijk beleid op dit terrein is het minst in de Scandinavische landen, maar ook in Nederland kan het slechts op de steun van 22% van de inwoners rekenen.

Subsidiariteit en indirecte invloed op het aantal gewerkte uren

In hoofdstukken B3 en B4 is uitgebreid ingegaan op de effecten van arbeidsmarktinstellingen en arrangementen om arbeid en zorg te combineren op het aantal gewerkte uren. Hoewel deze arrangementen geen expliciete beperkingen opleggen om de gewenste arbeidstijd te realiseren, maken ze het wel meer of juist minder aantrekkelijk en beïnvloeden zo indirect de urenbeslissing. Voor dit overheidsingrijpen kunnen goede redenen zijn, zoals in hoofdstuk B3 is getoond.

Zijn er ook goede redenen voor een EU-breed beleid op het gebied van al deze arrangementen? Zoals in het voorgaande is beschreven, kunnen schaalvoordelen en externe effecten hiervoor een legitimatie verschaffen. In de eerste Europese Verkenning (CPB/SCP, 2003) is uitgebreid ingegaan op de vraag of een sociaal Europa schaalvoordelen oplevert of gepaard gaat met externe effecten. Schaalvoordelen konden daar niet geïdentificeerd worden. Sociaal beleid kan wel externe effecten hebben. Verlaging van de sociale standaard kan de concurrentiepositie van bedrijven verbeteren. Dit gaat ten koste van andere landen. Analooq aan de redenering in het voorgaande, kan zo een proces van sociale dumping in gang gezet worden. Gezamenlijk beleid kan dit voorkomen en daarmee de welvaart van alle landen verhogen. Er zijn echter nauwelijks empirische aanwijzingen voor dit proces van sociale dumping in de EU: sociale uitgaven zijn in de afgelopen decennia niet gedaald maar gestegen. Dit geldt zowel in absolute termen als in percentage van het BBP (zie CPB/SCP, 2003).

Externe effecten kunnen daarom moeilijk als doorslaggevend argument voor Europese coördinatie genoemd worden. Daar tegenover staat dat de 25 EU-lidstaten grote verschillen kennen in de organisatie van hun arbeidsmarkten. De verschillende instituties op de arbeidsmarkt moeten in hun onderlinge samenhang bekeken worden. De hoogte van een werkloosheidsuitkering kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van de duur ervan. De eisen aan de uitkering zijn op hun beurt weer bepalend voor de inrichting van het activerend arbeidsmarktbeleid. Het is daarom niet goed mogelijk

om er één element uit te pakken, en daar Europese afspraken over te maken. Harmonisatie van het gehele sociale zekerheidsstelsel is praktisch onmogelijk. Een soortgelijke redenering geldt voor institutionele arrangementen op het gebied van zorg, zoals kinderopvang. Uit hoofdstuk B3 is overtuigend gebleken dat de verschillen op dat gebied zelfs binnen één type verzorgingsstaat vaak erg groot zijn, laat staan binnen de EU-25.

De grote verschillen tussen de lidstaten, en de afwezigheid van aantoonbare voordelen van Europese coördinatie, vragen in elk land om eigen beleid ten aanzien van de arbeidstijden. In de praktijk heeft het EU-beleid zich dan ook meer op een afstand gehouden. Dat betekent niet dat het beleid een volledige nationale aangelegenheid is gebleven. In de praktijk is een tussenweg tussen volledig nationaal en communautair beleid bewandeld. Via de zogenaamde Open Coördinatiemethode (OCM) heeft de EU enige invloed op het sociaal beleid gekregen. De OCM is een Europese vorm van governance, die sinds 1997 gebruikt wordt in de Europese werkgelegenheidsstrategie, maar pas zijn naam kreeg toen de Lissabon-agenda werd geïntroduceerd. Het doel van deze methode is om het beleid te coördineren middels de formulering van gezamenlijke doelen, waarbij de nationale soevereiniteit voor de inrichting van het beleid uitgangspunt blijft. Het potentieel van de OCM voor het sociaal beleid ligt vooral in de mogelijkheid voor landen om te leren van elkaars beleid. Harde sancties ontbreken daarbij. Met de invoering van Nationale Actie Plannen in de nieuwe Groei- en Werkgelegenheidsstrategie zijn de sancties niettemin substantiëler geworden en wordt beoogd om de OCM in effectiviteit te laten winnen. Voor het sociale beleid is de noodzaak voor meer sancties echter niet duidelijk en is het daarom de vraag of het de gewenste effecten zal hebben. Ederveen et al. (2005) gaan verder in op de (on)mogelijkheden van de OCM om de Groei- en Werkgelegenheidsstrategie effectiever te maken.

Voorts oefent de EU invloed op het nationale beleid uit via enkele richtlijnen. Deze stellen op onderdelen onder- en bovengrenzen aan het nationale beleid. Zoals hiervoor besproken is dit het geval voor de arbeidstijdenrichtlijn. Een ander voorbeeld van een minimumnorm op het sociale gebied is de richtlijn die in 1996 werd aangenomen over ouderschapsverlof (EC, 1996). Krachtens deze overeenkomst wordt aan werknemers een recht van ten minste drie maanden ouderschapsverlof toegekend.

Hoewel deze richtlijnen waarschijnlijk meer een bevestiging zijn van de bestaande situatie in de verschillende lidstaten dan dat zij nieuwe, knellende grenzen stellen, kunnen er wel belangrijke politieke signalen vanuit gaan. Van een Europese arbeidstijdenrichtlijn of een Europese richtlijn voor ouderschapsverlof kan het signaal uitgaan dat de EU sociale normen hoog in het vaandel heeft staan. Ook voor potentiële nieuwe leden van de Unie kan dit een signaal zijn. Deze politieke effecten hebben we bij de voorgaande afweging niet in de beschouwing meegenomen, maar kunnen mogelijk een politieke rechtvaardiging zijn voor Europese samenwerking bij beleid gericht op de beïnvloeding van het aantal gewerkte uren.

Referenties deel B

Aarts, W., 2001, Consumenten en de marginaliteit van matiging, in: *Vrijtijdstudies*, 19 (1), blz. 43–56.

Alesina, A., Glaeser, E. en B. Sacerdote, 2005, Work and leisure in the U.S. and Europe: Why so different?, NBER Working Paper 11 278, Cambridge.

Anderson, D. en P. Levine, 2000, Child care and mother's employment decisions, in: Card, D. en R. Blank, eds., *Finding jobs: Work and welfare reform*, Russell Sage Foundation, New York.

Ark, B. van, E. Frankema en H. Duteweerd, 2004, Productivity and employment growth: an empirical review of long and medium run evidence, GGDC Research Memorandum GD-71.

Becker, G. S., 2002, The Continent Gets it, *Business Week*, April.

Belorgey, N., R. Lecat en T. Maury, 2004, Determinants of productivity per employee: an empirical estimation using panel data, *Banque de France working paper*, no. 110.

Belot, M. en J. van Ours, 2004, Does the Recent Success of Some OECD Countries in Lowering their Unemployment Rates Lie in the Clever Design of their Labour Market Reform?, *Oxford Economic Papers*, 2004, 56 (4), blz. 621–642.

Berger, M. en D. Black, 1992, Child care subsidies, quality of care, and the labor supply of low-income, single mothers. *Review of Economics and Statistics*, 74(4), blz. 635–642.

Beswick, J. en J. White, 2003, *Working Long Hours*, HSL/2003/02, zie: http://www.hse.gov.uk/research/hsl_pdf/2003/hslo3-02.pdf.

Blanchard, O., 2004, The Economic Future of Europe, *Journal of Economic Perspectives*, 18, blz. 3–26.

Blau, D., 2000, Child care subsidy programs, NBER Working Paper 7806, Cambridge.

Blau, D. en A. Hagy, 1998, The demand for quality in child-care, *Journal of Political Economy*, 106, blz. 104–146.

Blau, D. en P. Robins, 1988, Child-care costs and family labor supply, *Review of Economics and Statistics*, 70(3), blz. 374–381.

Blau, D. en E. Tekin, 2003, The Determinants and Consequences of Child Care Subsidies for Single Mothers, NBER Working Paper 9965, Cambridge.

Blundell, R. en T. MaCurdy, 1999, Labor supply: A review of alternative approaches, in: Aschenfelter O. en D. Card, *Handbook of labor economics*, Volume 3A, Elsevier Science, Amsterdam.

Breedveld, K. en A. van den Broek, 2001, Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K. en A. van den Broek, 2003, *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Broer, P. and F. Huizinga, 2004, *Wage Moderation and Labour Productivity*, CPB Discussion Paper 28.

CBS en SCP, 2002, *Emancipatiemonitor 2002*. SCP-publicatie 2002/13. Voorburg/Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/Sociaal Cultureel Planbureau.

Cette, G., 2004, *Is hourly labour productivity structurally higher in some major European countries than it is in the United States?*, mimeo, te verschijnen in *International Productivity Monitor*. CESifo, 2005, *Report on the European Economy*, Ifo Institute for Economic Research, München, Duitsland.

Choné, P., Leblanc D. en I. Robert-Bobee, 2003, *Female Labor Supply and Child Care in France*, CESifo Discussion Paper 1059, München.

Connely, R., 1992, *The effect of child care costs on married women's labor force participation*. *Review of Economics and Statistics*, 74 (1), blz. 83–90.

Corlett, W.J. en D.C. Hague, 1953, *Complementarity and the excess burden of taxation*, *Review of Economic Studies*, 21, blz. 21–30.

CPB/SCP, 2003, *Sociaal Europa. Europese Verkenning 1*. (Bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2004). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.

CPB, 2004a, *De macro-economische effecten van arbeidsduurverlenging*, CPB Notitie, 8 april 2004.

CPB, 2004b, *Macro economische verkenning 2005*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Cross, G., 1993, *Time and money: the making of consumer culture*. Londen, VK: Routledge.

Daly, M., 2000, *The gender division of welfare. The impact of the British and German welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press.

Davis, S. en M. Henrekson, 2004, *Tax effects on work activity, industry mix and shadow economy size: Evidence from rich-country comparisons*, NBER Working Paper 10509, Cambridge.

Del Boca, D., 2002, *The Effect of Child Care and Part Time Opportunities on Participation and Fertility Decisions in Italy*, IZA Discussion Papers 427, IZA, Bonn.

Del Boca, D., Aaberge, R., Colombino, U., Ermisch, J., Francesconi, M., Pasqua, S. en S. Strøm, 2003, *Labour market participation of women and fertility: The effect of social policies*, mimeo, University of Turin, Turin.

Del Boca, D., Locatelli, M. en D. Vuri, 2003, *Child Care Choices by Italian Households*, IZA Discussion Papers 983, IZA, Bonn.

Disney, R., 2000, The impact of tax and welfare policies on employment and unemployment in OESO countries, IMF Working Paper WP/00/164, Washington.

Echtelt, P. van, 2004, De gevolgen van overwerk voor werknemers in verschillende overwerksituaties, in: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken (20-1), blz. 21-30.

Ederveen, S., A. van der Horst en P. Tang, 2005, *Is the European economy a patient, and the Union its doctor? On jobs and growth in Europe*, CPB Document 80, Maart 2005.

Ederveen, S. en L. Thissen, 2004, *Can labour market institutions explain unemployment rates in new EU member states?*, CPB Document 59, April 2004.

Esping-Andersen, G., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Oxford University Press.

Esping-Andersen, G., 1999, *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.

Europese Commissie, 1988, Europese Richtlijn 88/599/EEC, 29-11-1988.

Europese Commissie, 1993, Richtlijn 93/104/EG van de Raad van 23 november 1993 betreffende een aantal aspecten van de organisatie van de arbeidstijd, Publicatieblad Nr. L 307 van 13-12-1993, blz. 18.

Europese Commissie, 1996, Richtlijn 96/34/EG van de Raad van 3 juni 1996 betreffende de door de UNICE, het CEEP en het EVV gesloten raamovereenkomst inzake ouderschapsverlof, Publicatieblad Nr. L 145 van 19-6-1996 blz. 0004-0009.

Europese Commissie, 1997, Richtlijn 97/81/EG van de Raad van 15 december 1997 betreffende de door de UNICE, het CEEP en het EVV gesloten raamovereenkomst inzake deeltijdarbeid, Publicatieblad Nr. L 14 van 20-1-1998 blz. 9-13.

Europese Commissie, 2003, *Communication from the Commission to the European Parliament*, 2003/0255(COD), 2-12-2003.

Europese Commissie, 2005a, *MISSOC 2004. Mutual information system on social protection*. (europa.eu.int/comm/employment_social/publications/2005/keae04001_en.html).

Europese Commissie, 2005b, *Background document for the Joint Employment Report 2004-2005*. (europa.eu.int/comm/employment_social/employment_strategy/report_2004/bgdoc20045_en.html).

Europese Commissie, 2005c, *Gewijzigd voorstel voor een richtlijn van het Europees parlement en de Raad tot wijziging van Richtlijn 2003/88/EG betreffende een aantal aspecten van de organisatie van de arbeidstijd*, Brussel, 31-5-2005, COM(2005) 246 definitief [2004/0209 (COD)].

Eurostat, 2003a, *How women and men spend their time. Results from 13 European countries*. *Statistics in Focus* 12/2003. Luxembourg: Eurostat.

- Eurostat, 2003b, *Time use at different stages of life. Results from 13 European countries*. Luxemburg: Eurostat.
- Eurostat, 2004a, *How Europeans spend their time. Everyday life of men and women*. Luxemburg: Eurostat.
- Eurostat, 2004b, *Structures of the taxation systems in the European Union*, Luxemburg: Eurostat.
- Euwals, R., Hogerbrugge, M. en A. den Ouden, 2005, De groei van deeltijdwerk: vraag en aanbod, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 21(2).
- Evers, M., Mooij, R de Mooij en D. van Vuuren, 2005, A meta-analysis of uncompensated labour supply elasticities: What makes a difference?, mimeo, CPB, Den Haag.
- Fagan, 2001, *Gender, employment and working time preferences in Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions.
- Freeman, R. en R. Schettkat, 2005, Jobs and home work. Time-use evidence, *Economic Policy*, Januari 2005, blz. 5–50.
- Gelbach, J., 2002, Public Schooling for Young Children and Maternal Labor Supply, *American Economic Review*, 92, blz. 207–322.
- Gornick, J., Meyers, M. en K. Ross, 1997, Supporting the employment of mothers: policy variations across fourteen welfare states, *European Journal of Social Policy*, 7(1), blz. 45–70.
- Graafland, J., Mooij, R. de, Nibbelink, A. en A. Nieuwenhuis, 2001, *MIMICing Tax Policies and the Labour Market*, North-Holland, Amsterdam.
- Groot, L. de, en K. Breedveld, 2004, Time over the life course: preferences, options and life course policy. *Tijdschrift Voor Arbeidsvraagstukken*, 20(3), blz. 288–302.
- Groot, H. de, R. Nahuis en P. Tang, 2004, Is the American Model Miss World? Choosing between the Anglo-Saxon and a European-Style Alternative, CPB Discussion Paper, no. 40, Den Haag.
- Groot, H. de, en P. Veenendaal, 2004, Verdragen Duurzaamheid en Economische Groei Elkaar?, in P. van Wijmen and J. Prij (eds), *Tussen Apocalyps en Utopie*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, blz. 93–101.
- Groot, W. en H. Maassen van den Brink, 1992, Arbeidsmarktparticipatie en kinderopvang. *Economisch Statistische Berichten*, 29(7), blz. 731–734.
- Gustaffson, S. en F. Stafford, 1992, Child care subsidies and labor supply in Sweden. *Journal of Human Resources*, 27(1), blz. 204–230.
- Harms, L., 2003, *Mobiel in de tijd*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heckman, J., 1974, Effects of child-care programs on women's work effort, *Journal of Political Economy*, 82, blz. 136–163.

- Houtman, I., P. Smulders en J. Klein Hesselink, 2004, *Trends in arbeid 2004*, Hoofddorp: TNO Arbeid.
- Jansen, N., 2003, *Working time arrangements, work-family conflict, and fatigue*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Jaumotte, F., 2003, Female labour force participation: past trends and main determinants in OESO countries, OESO Working Paper no. 376, Parijs.
- Jongen, E., B. Kuipers en E. Westerhout, 2002, *Verlof en Arbeidsmarkt*, CPB Document nr. 25, Den Haag.
- Josten, E., 2004, *The effects of extended workdays*, Assen: Van Gorcum.
- Keuzenkamp, S., 2004, Institutional framework for the arrangement of working time throughout the working life, in: D. Anxo en J. Y. Boulin (eds) *A new organisation of working time throughout working life*. (wordt gepubliceerd door «the European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions»).
- Killingsworth, M., 1985. Substitution and output effect on labor demand: Theory and policy applications, *Journal of Human Resources*, 20(1), blz. 142–152.
- Kimmel, J., 1998, Child care costs as a barrier to employment for single and married mothers, *Review of Economics and Statistics*, 80(2), blz. 287–299.
- Klerman, A. en A. Leibowitz, 1999, Job continuity among new mothers, *Demography*, 36(2), blz. 145–155.
- Klammer, U., 2004, Social protection systems and time arrangements throughout the life course, in: Dominique Anxo en Jean-Yves Boulin (eds) *A new organisation of working time throughout working life*. (wordt gepubliceerd door «the European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions»).
- Knijjn, T., 2003, Verzorgingsstaten, zorgsystemen en zorgpakketten. Mogelijkheden voor de combinatie van zorg en arbeid in vergelijkend perspectief, in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jaargang 19 nummer 1, blz. 53–66.
- Luijn, H. van, en S. Keuzenkamp, 2004, *Werkt verlof?*, SCP, Den Haag.
- Meyers, M., Peck, L., Davis, E., Collins, A., Kreader, J., Georges, A., Weber, R., Schexnayder, D., Schroeder, D. en J. Olson, 2002, *The dynamics of child care subsidy use: A collaborative study of five states*, National Center for Children in Poverty, New York.
- Michalopoulos, C., Robins, P. en I. Garfinkel, 1992, A structural model of labor supply and child care demand, *Journal of Human Resources*, 27(1), blz. 166–203.
- Mooij, R. de, Euwals, R., Folmer, C., Jongen, E., Nibbelink, A. en R. van der Noll, 2005, *Reinventing the welfare state*, mimeo, CPB, Den Haag.
- Nederlandse Gezinsraad, 2001, *Gezin: Beeld en werkelijkheid*. Nederlandse Gezinsraad, Den Haag.

- Nickell, S., 2003a, *Employment and taxes*, CESifo Discussion Paper 1109, CESifo, München.
- Nickell, S., 2003b, *A Picture of European Unemployment: Success and Failure*, LSE Centre of Economic Performance Discussion Paper 577, Juli 2003.
- Nickell, S. en R. Layard, 1999, *Labour market institutions and economic performance*, in: Ashenfelter, O. en D. Card, eds., *Handbook of labor economics*, Volume 3, Elsevier Science, Amsterdam.
- Niemi, I., 1993, *Systematic error in behavioural measurement: comparing results from interview and time budget studies*. *Social Indicators Research*, 30(2/3), blz. 229–244.
- Nordhaus, W., 2005, *The sources of the productivity rebound and the manufacturing employment puzzle*, NBER Working Paper 11354, Mei 2005.
- OESO, 2001a, *Employment Outlook 2001*, Parijs: OESO.
- OESO, 2001b, *Taxing Wages 2000–2001*, Parijs: OESO.
- OESO, 2002, *Babies and bosses. Reconciling work and family life. Volume 1: Australia, Denmark and the Netherlands*, Parijs: OESO.
- OESO, 2003a, *Employment Outlook 2003*, Parijs: OESO.
- OESO, 2003b, *Babies and bosses. Reconciling work and family life. Volume 2: Austria, Ireland and Japan*, Parijs: OESO.
- OESO, 2004a, *Employment Outlook 2004*, Parijs: OESO.
- OESO, 2004b, *Babies and bosses. Reconciling work and family life. Volume 3: New Zealand, Portugal and Switzerland*, Parijs: OESO.
- OESO, 2004c, *Benefits and wages: OECD indicators*, Parijs: OESO.
- Olovsson C., 2004, *Why Do European Work so Little?* Stockholm University, Seminar paper 727.
- OSA, 2005, *Arbeidstransities en arbeidsproductiviteit: een inventariserend onderzoek*, Tilburg: OSA.
- Pencavel, J., 1986, *Labor supply of men: A survey*, in: Ashenfelter, O. en R. Layard, eds., *Handbook of labor economics*, Volume 1, blz. 3–102, North-Holland, Amsterdam.
- Peters, P., 2000, *The vulnerable hours of leisure. New patterns of work and free time in the Netherlands 1975–95*, Amsterdam: Thela Thesis.
- Plantenga, J. en M. Siegel, 2004, *Position paper «childcare in a changing world. Part 1: European childcare strategies* (www.childcareinachangingworld.nl), Groningen: Rijksuniversiteit.
- Pommer, E. en E. van Gameren, 2005, *Meer zweet des aanschijns*, ESB 8-4-2005, blz. 150–151.

- Powell, L., 1997, The impact of child care costs on the labour supply of married mothers: Evidence from Canada. *Canadian Journal of Economics*, 30(3), blz. 577–594.
- Prescott E. C., 2004, Why Do Americans Work So Much More Than Europeans?, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Vol. 28, No. 1, Juli 2004, blz. 2–13.
- Research voor Beleid, 2000, *Evaluatie wet op het ouderschapsverlof – Onderzoek naar rechthebbenden en werkgevers*. Leiden: Research voor Beleid.
- Ribar, D., 1992, Child care and the labor supply of married women: Reduced form evidence. *Journal of Human Resources*, 27(1), blz. 134–165.
- Ribar, D., 1995, A structural model of child care and the labour supply of married women. *Journal of Labour Economics*, 13, blz. 558–597.
- Robinson, J.P., 1985, The validity and reliability of diaries versus alternative time use measures. In: Juster, F. T. & F. P. Stafford (Ed.), *Time, goods and well-being* (blz. 33–62). Ann Arbor: University of Michigan.
- Robinson, J. en J. Gershuny, 1994, Measuring hours of paid work: time-diary vs. estimate questions. *Bulletin of Labour Statistics*, 1994(1), blz. xi-xvii.
- Rosen, S., 1996, Public employment and the welfare state in Sweden. *Journal of Economic Literature*, 34(2), blz. 729–740.
- Rosen, S., 1997, Public employment, taxes, and the welfare state in Sweden. In: R. Freeman, R. Topel en B. Swedenborg (eds.), *The welfare state in transition: Transforming the Swedish model*, University of Chicago Press, Chicago.
- Ruhm, C., 1998, The Economic Consequences of Parental Leave Mandates: Lessons from Europe, *Quarterly Journal of Economics*, 113(1), blz. 285–317.
- Ruhm, C. en J. Teague, 1997, Parental Leave Policies in Europe and North America, in: F. Blau en R. Ehrenberg, eds., *Gender and Family Issues in the Workplace*, Russell Sage Foundation Press, New York.
- Sainsbury, D., 1996, *Gender, equality and welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scarpetta, S., 1996, Assessing the role of labour market policies and institutional settings on unemployment: A cross-country study», *OESO Economic Studies* 26, blz. 43–98.
- Schor, J., 1991, *The overworked American: the unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books.
- Schor, J., 1998, Beyond work and spend. *Vrijetijdstudies*, 16(1), 7–20.
- Schulte Noordholt, E., 2005, Hoeveel uren werken we in Nederland?, *ESB* 8-4-2005, blz. 148–149.

SCP, 2000, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP, 2001, *Vrij om te helpen – Verkenning betaald langdurend zorgverlof*, SCP, Den Haag.

SER, 2005, *Vereenvoudiging arbeidstijdenwet*, SER Advies 3.

Soest A. van en J. Das, 2001, Family labor supply and proposed tax reforms in the Netherlands. *De Economist*, 149(2), blz. 191–218.

Tijdens, K., Maassen van den Brink, H., Noom, M. en W. Groot, 1994, *Arbeid en zorg*, OSA Werkdocument 124. Den Haag.

Wildeboer Schut, J., J. Vrooman en P. de Beer, 2000, *De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wrohlich, K., 2004, *Child Care Costs and Mothers' Labor Supply: An Empirical Analysis for Germany*, DIW Discussion Paper 412, DIW, Berlin.

WRR, 2000, *Doorgroei van arbeidsparticipatie*, Rapporten aan de Regering 57, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Zuzanek, J. en R. Mannell, 1993, Weekly rhythms of daily life: activities and experiences. *Loisir et Société*, 16(1), blz. 31–58.

Bijlagetabel bij hoofdstuk B1

Bijlagetabel B1.1 Tijd besteed aan verplichtingen, naar huishoudsituatie, werkende bevolking, in uren per week, 1998–2003

	Alleenstaande		Paar		Gezin, jk 0–6		Gezin, jk 7–17	
	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man
Finland								
Betaald werk/onderwijs	30,5	36,6	31,7	38,7	26,4	41,1	30,7	39,2
Huishouden/zorg gezin	15,4	11,1	21,4	12,5	35,9	18,9	26,1	15,1
Totaal	45,9	47,7	53,1	51,2	62,3	60,0	56,8	54,3
Zweden								
Betaald werk/onderwijs	32,7	36,4	29,4	37,3	20,0	36,9	30,7	38,1
Huishouden/zorg gezin	15,7	13,2	21,5	14,5	37,4	23,2	27,6	17,8
Totaal	48,4	49,6	50,8	51,8	57,4	60,1	58,3	55,9
Noorwegen								
Betaald werk/onderwijs	29,6	37,2	27,9	32,1	19,1	35,5	27,9	34,9
Huishouden/zorg gezin	14,6	9,1	21,2	14,7	37,5	22,2	25,1	17,2
Totaal	44,2	46,3	49,1	46,8	56,6	57,6	53,0	52,0
Duitsland								
Betaald werk/onderwijs	31,7	36,4	26,8	34,0	16,8	35,1	23,4	37,4
Huishouden/zorg gezin	14,3	8,7	22,3	13,8	36,7	20,0	29,0	14,1
Totaal	46,0	45,1	49,2	47,8	53,4	55,1	52,4	51,5
Verenigd Koninkrijk								
Betaald werk/onderwijs	31,9	39,2	29,4	39,0	23,4	41,8	27,8	40,6
Huishouden/zorg gezin	14,0	8,8	23,8	13,5	37,4	18,2	28,2	15,2
Totaal	45,9	48,0	53,1	52,6	60,8	60,0	56,0	55,8
België								
Betaald werk/onderwijs	31,6	35,0	29,1	35,1	24,9	35,9	22,8	35,8
Huishouden/zorg gezin	19,2	13,1	24,0	14,2	34,2	20,3	31,5	16,2
Totaal	50,8	48,1	53,2	49,3	59,0	56,2	54,2	52,0
Frankrijk								
Betaald werk/onderwijs	36,4	40,6	32,6	40,8	26,6	38,5	29,5	40,4
Huishouden/zorg gezin	16,5	10,3	25,3	12,1	33,6	16,6	29,5	14,2
Totaal	52,9	50,9	57,9	53,0	60,2	55,1	59,0	54,6
Hongarije								
Betaald werk/onderwijs	35,6	38,9	33,2	35,9	26,2	38,2	32,1	39,7
Huishouden/zorg gezin	17,7	10,3	28,7	15,9	39,1	20,4	33,6	16,7
Totaal	53,3	49,2	61,9	51,8	65,3	58,6	65,7	56,4
Estland								
Betaald werk/onderwijs	27,9	35,0	30,1	31,4	29,2	34,8	30,1	38,0
Huishouden/zorg gezin	23,9	13,5	29,0	18,6	37,2	18,6	31,0	16,2
Totaal	51,8	48,5	59,2	50,0	66,4	53,4	61,1	54,3
Slovenië								
Betaald werk/onderwijs	34,2	38,7	27,0	33,0	25,8	40,6	35,0	38,5
Huishouden/zorg gezin	18,7	12,3	34,7	18,3	41,8	20,2	29,8	15,9
Totaal	52,9	51,0	61,6	51,3	67,6	60,8	64,8	54,4
Nederland								
Betaald werk/onderwijs	28,8	37,7	26,0	35,7	17,7	40,7	27,8	40,7
Huishouden/zorg gezin	15,3	11,7	19,4	11,0	38,2	17,1	22,9	9,2
Totaal	44,1	49,5	45,4	46,7	55,9	57,8	50,7	49,9
VS								
Betaald werk/onderwijs	38,3	42,0	33,6	42,1	29,9	43,6	31,3	42,7
Huishouden/zorg gezin	15,0	9,4	19,7	12,2	34,2	19,2	26,6	14,7
Totaal	53,3	51,4	53,3	54,3	64,1	62,8	57,9	57,4

Bron: Eurostat 2004, SCP bewerking; TBO 2000, ATUS 2003

Bijlagetabellen bij hoofdstuk B2

Bijlagetabel B2.1 preferenties voor alle lidstaten

	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
	% meer uren werken ^a		% werk zeer belangrijk – % vrije tijd zeer belangrijk ^b		% dat een goed salaris belangrijk vindt ^c		% dat niet teveel druk belangrijk vindt ^c	
Nederland	20	18	3	-13	78	67	28	37
Scandinavië	14	16	2	2	63	54	26	30
Angelsaksisch	28	18	-5	-12	86	78	31	27
Rijnland	24	18	25	18	76	69	20	19
Zuid-Europa	36	29	29	28	85	84	48	50
Midden-Europa	50	47	45	41	90	88	50	53
Finland			8	17	69	61	31	31
Zweden	15	19	0	0	37	46	32	38
Denemarken	11	12	-1	-9	60	48	12	16
Noorwegen	13	10						
Verenigd Koninkrijk	28	18	-10	-15	85	77	30	26
Ierland			18	2	89	89	42	45
Frankrijk	25	19	30	34	70	67	13	10
Duitsland	25	18	20	7	80	70	21	23
België			26	19	77	69	31	33
Luxemburg			11	18	67	64	38	34
Oostenrijk			26	26	71	62	21	15
Zwitserland	14	14						
Italië	37	26	35	29	86	84	58	62
Griekenland		14	19	88	91	53	54	
Spanje	32	26	22	26	86	83	40	39
Portugal	45	46	38	38	81	79	23	26
Estland			35	30	90	87	21	26
Letland			53	53	76	75	11	6
Litouwen			41	35	93	92	33	35
Polen	56	57	57	50	94	92	61	66
Tsjechië	43	31	33	32	76	71	35	36
Slowakije			30	28	92	90	20	17
Hongarije	42	30	22	29	92	88	57	57
Slovenië	38	34	28	31	89	85	70	73
Malta			28	24	91	88	65	70
Cyprus	29	22						
Europa	30	24	23	19	82	76	35	35
VS	38	28	17	6	90	88	35	41

^a «Think of the number of hours you work, and the money you earn in your main job, including any regular overtime. If you had only one of these three choices, which of the following would you prefer?

- Work longer hours and earn more money
- Work the same number of hours and earn the same money
- Work fewer hours and earn less money
- Can't choose»

In de cellen staat het % respondenten dat de optie «work longer and earn more money» heeft gekozen (ISSP 1997, gewogen resultaten)

^b For each of the following, indicate how important it is in your life: «work» and «leisure time». 4 antwoordcategorieën mogelijk: zeer belangrijk, tamelijk belangrijk, niet zo belangrijk en zeer onbelangrijk. In de cellen staat het % respondenten dat werk zeer belangrijk vindt, minus het % respondenten dat vrije tijd zeer belangrijk vindt. (WVS 1999/2000, gewogen resultaten)

^c Here are some aspects of a job that people say are important. Please look at them and tell me which ones you personally think are important in a job?

- Good pay (mentioned/not mentioned)
- Not too much pressure (mentioned/not mentioned)
- Generous holidays (mentioned/not mentioned)
- A job in which you feel you can achieve something (mentioned/not mentioned)

In de cellen staat het % respondenten dat het aspect genoemd heeft (verschillende categorieën sluiten elkaar niet uit, totaal telt dus niet op tot 100%) (WVS 1999/2000, gewogen resultaten)

Lege cel = geen data beschikbaar

vervolg Bijlagetabel B2.1 Preferenties voor tijdsbesteding in procenten

	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
	% dat een ruim aantal vakantiedagen belangrijk vindt ^c		% dat het belangrijk vindt om iets te bereiken in het werk ^c		% dat een hoog arbeidsethos heeft ^d		% dat vindt dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan ^e	
Nederland	26	29	44	36	12	9	25	21
Scandinavië	21	17	62	64	23	18	40	34
Angelsaksisch Rijnland	42	37	59	59	17	11	28	26
Zuid-Europa	24	22	53	50	33	25	45	38
Midden-Europa	37	34	63	62	40	35	50	46
	32	29	62	58	49	47	63	61
Finland	26	16	56	56	22	24	37	40
Zweden	19	20	72	72	17	9	34	23
Denemarken	18	14	51	58	35	29	53	44
Noorwegen								
Verenigd Koninkrijk	42	37	58	58	17	11	27	26
Ierland	45	43	71	71	31	15	37	32
Frankrijk	22	18	51	50	36	28	38	31
Duitsland	23	22	53	48	32	24	51	43
België	34	34	49	44	24	22	33	33
Luxemburg	39	35	56	54	41	34	44	35
Oostenrijk	22	19	59	55				
Zwitserland								
Italië	35	34	74	76	50	42	52	45
Griekenland	38	29	63	58	30	28	40	36
Spanje	40	35	50	47	29	27	48	49
Portugal	38	37	48	48	43	39	46	45
Estland	19	22	45	44	35	36	45	45
Letland	10	9	30	34	40	40	48	49
Litouwen	29	30	41	43	29	34	53	50
Polen	33	28	69	64	55	47	65	57
Tsjechië	18	15	42	35	35	42	54	56
Slowakije	19	18	37	35	45	51	57	62
Hongarije	55	53	79	76	52	55	74	78
Slovenië	45	47	89	91	44	49	56	55
Malta	34	37	73	66	39	27	50	40
Cyprus								
Europa	31	29	58	56	34	29	46	42
VS	36	37	81	86	21	17	40	32

^d Arbeidsethosschaal op basis van de volgende items:

- To fully develop your talents, you need to have a job
- It is humiliating to receive money without having to work for it
- People who don't work turn lazy
- Work is a duty towards society
- Work should always come first, even if it means less spare time (WVS 1999/2000)

In de cellen staat het % respondenten met een score van max. 10 punten (scores liggen tussen de 5 en 25, waarbij een lagere score wijst op een hoger arbeidsethos) (WVS 1999/2000, gewogen resultaten)

^e Work should always come first, even if it means less spare time (5 antwoordcategorieën variërend van zeer eens tot zeer oneens)

In de cellen staat het % respondenten dat het «eens» of «zeer eens» is met deze stelling (WVS 1999/2000, gewogen resultaten)

Lege cel = geen data beschikbaar

Bijlagentabel B2.2 Preferenties naar levensfase

	% werk zeer belangrijk – % vrije tijd zeer belangrijk	% dat een goed salaris belangrijk vindt	% dat niet teveel druk belangrijk vindt	% dat een ruim aantal vakantiedagen belangrijk vindt	% dat het belangrijk vindt om iets te bereiken in het werk	% dat een hoog arbeidsethos heeft	% dat vindt dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan
Nederland (mannen)							
Alleenstaand	0	79	32	28	47	11	17
Paar	5	76	25	28	39	20	39
Gezin, jk < 5 jaar	8	78	34	21	43	9	26
Gezin, jk 5–17 jaar	5	79	21	23	48	4	20
Nederland (vrouwen)							
Alleenstaand	- 11	67	33	32	39	9	17
Paar	- 28	56	39	27	29	11	38
Gezin, jk < 5 jaar	- 13	75	44	24	35	6	13
Gezin, jk 5–17 jaar	1	72	39	30	36	4	15
Scandinavië (mannen)							
Alleenstaand	3	62	28	20	62	23	39
Paar	5	57	23	22	62	30	51
Gezin, jk < 5 jaar	- 12	74	24	20	64	16	26
Gezin, jk 5–17 jaar	4	70	29	20	62	18	34
Scandinavië (vrouwen)							
Alleenstaand	1	52	28	16	64	26	40
Paar	2	51	30	20	63	18	38
Gezin, jk < 5 jaar	- 1	65	30	20	60	10	22
Gezin, jk 5–17 jaar	7	57	32	14	67	13	25
Angelsaksisch (mannen)							
Alleenstaand	- 11	82	36	41	65	13	27
Paar	- 7	85	31	42	61	25	36
Gezin, jk < 5 jaar	- 1	87	19	42	54	13	32
Gezin, jk 5–17 jaar	2	91	31	42	52	17	15
Angelsaksisch (vrouwen)							
Alleenstaand	- 2	71	27	36	59	14	36
Paar	- 24	72	17	28	57	15	30
Gezin, jk < 5 jaar	- 1	87	33	42	60	6	20
Gezin, jk 5–17 jaar	- 21	86	36	41	62	9	16
Rijnland (mannen)							
Alleenstaand	15	75	24	27	56	29	39
Paar	29	72	16	21	48	43	56
Gezin, jk < 5 jaar	22	76	18	24	59	24	36
Gezin, jk 5–17 jaar	34	84	19	24	54	28	40
Rijnland (vrouwen)							
Alleenstaand	17	70	19	20	48	29	38
Paar	22	65	19	19	46	29	45
Gezin, jk < 5 jaar	18	68	19	26	53	20	33
Gezin, jk 5–17 jaar	16	72	19	26	52	22	36
Zuid-Europa (mannen)							
Alleenstaand	18	87	53	39	69	29	38
Paar	46	84	46	33	63	57	65
Gezin, jk < 5 jaar	41	89	56	35	66	46	46
Gezin, jk 5–17 jaar	34	85	50	36	62	43	53
Zuid-Europa (vrouwen)							
Alleenstaand	24	84	53	35	64	32	41
Paar	39	82	53	34	65	44	53
Gezin, jk < 5 jaar	14	85	52	34	67	29	39
Gezin, jk 5–17 jaar	30	86	51	31	68	38	48
Midden-Europa (mannen)							
Alleenstaand	28	91	52	37	62	35	55
Paar	51	85	50	30	61	57	72
Gezin, jk < 5 jaar	58	95	53	37	67	50	62
Gezin, jk 5–17 jaar	43	92	48	29	59	50	62
Midden-Europa (vrouwen)							
Alleenstaand	41	84	50	23	54	50	60
Paar	37	85	54	34	58	58	74
Gezin, jk < 5 jaar	47	92	56	34	63	32	51
Gezin, jk 5–17 jaar	41	91	53	30	60	44	57

	% werk zeer belangrijk – % vrije tijd zeer belangrijk	% dat een goed salaris belangrijk vindt	% dat niet teveel druk belangrijk vindt	% dat een ruim aantal vakantiedagen belangrijk vindt	% dat het belangrijk vindt om iets te bereiken in het werk	% dat een hoog arbeidsethos heeft	% dat vindt dat werk altijd voor vrije tijd moet gaan
Europa (mannen)							
Alleenstaand	12	81	38	34	61	26	37
Paar	30	78	31	28	56	44	57
Gezin, jk < 5 jaar	29	85	35	32	61	32	43
Gezin, jk 5-17 jaar	29	86	35	30	57	33	44
Europa (vrouwen)							
Alleenstaand	18	74	35	27	55	30	41
Paar	21	73	35	27	55	35	49
Gezin, jk < 5 jaar	18	79	35	31	58	20	34
Gezin, jk 5-17 jaar	18	80	36	29	58	27	39

Bron: WVS 1999/2000, gewogen resultaten

Bijlage bij hoofdstuk B4: Beschrijving data-bronnen

Deze appendix beschrijft de bronnen van de data die in dit hoofdstuk worden gebruikt.

Reëel BBP (per gewerkt uur, per werknemer en per hoofd van de bevolking)

Deze informatie is afkomstig van de «GGDC Total Economy Database 2003» (Universiteit van Groningen en Conference Board; <http://www.eco.rug.nl/ggdc>). Deze informatie ligt ten grondslag aan de gepresenteerde gegevens voor het aantal uren per werknemer en het aantal werknemers als fractie van de totale bevolking (participatie). Informatie is in principe beschikbaar voor 74 landen vanaf 1950.

Werkloosheid

Het betreft hier totale werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking, afkomstig van de OESO «Labour Force Survey».

Beroepsgeschikte bevolking

Dit is de bevolking tussen de 15 en 65 jaar oud. De informatie is afkomstig van de Verenigde Naties.

Deeltijdwerk

Eigen berekening op basis van OESO «Labour Market Statistics» In de regressieanalyse die is gepresenteerd in paragraaf 4.4.2 van hoofdstuk B4 hebben we voorts nog een aantal institutionele indicatoren gebruikt. Daarbij hebben we data gebruikt voor de periode 1960–2000, gebruik makend van 5-jaarsgemiddelden. De landen die in de analyse zijn betrokken zijn Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Japan, Nederland, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Oostenrijk, VS, Zweden en Zwitserland.

Belastingdruk

We gebruiken cijfers over de wig. Voor 1960–1979 gebruiken we de reeks die geconstrueerd is door Belot en Van Ours (2001). Zij berekenen het belastingtarief als de som van de directe belastingvoet en de belastingdruk op arbeid. Meer gedetailleerde informatie is te vinden in de data appendix bij hun publicatie. Vanaf 1979 gebruiken we de belasting wig zoals gepubliceerd door de OESO. Deze data hebben betrekking op een «average production worker» en zijn te vinden in tabel 3/6 van de bijlage van de OESO-publicatie «Taxing Wages 2000–2001» (OESO, 2001b). De totale wig is hier gedefinieerd als de som van werkgevers- en werknemers-bijdragen en persoonlijke inkomstenbelasting minus transfers als percentage van de bruto loonkosten.

Ontslagbescherming

We gebruiken de index die Belot en Van Ours (2001) hebben geconstrueerd. Deze reeksen hebben betrekking op ontslagbescherming voor arbeidscontacten voor onbepaalde tijd, arbeidscontacten met vaste duur en voor uitzendwerk. Zie Belot en Van Ours (2001) voor meer details.

Ouderschapsverlof (effectieve duur)

De reeks voor ouderschapsverlof die wij in de regressies gebruiken is een maat voor effectief ouderschapsverlof (gewogen met de mate van doorbetaling) en is genomen uit tabel 6 in Plantenga en Siegel (2004).

Uitkeringshoogte en duur

De OESO publiceert gegevens voor de werkloosheidsuitkering onder-

scheiden naar drie verschillende gezinstypen (alleenstaand, met niet-werkende vrouw en met werkende vrouw) en voor drie verschillende tijdsduren (eerste jaar, jaar 2 en 3, jaar 4 en 5) vanaf 1961 tot 2003 (om het andere jaar). Hiervan hebben we een samenvattende maatstaf voor de relatieve uitkering in het eerste jaar geconstrueerd door simpelweg het gemiddelde over de drie gezinstypen te nemen.

De uitkeringsduur hebben we op dezelfde wijze berekend als Nickell (2003). Vanuit de hiervoor beschreven OESO-data berekenen we de verhouding van de latere uitkering ten opzichte van de uitkering in het eerste jaar. De precieze formule ziet er als volgt uit: $[0,6 \text{ (relatieve uitkeringsvoet 2e en 3e jaar)} + 0,4 \text{ (relatieve uitkeringsvoet 4e en 5e jaar)}]$ (relatieve uitkeringsvoet 1e jaar).

Vakbonden (organisatiegraad en coördinatie)

Organisatiegraad van vakbonden: Reeks verkregen van Ederveen en Thissen (2004). De oorspronkelijke bron is de OECD Labour Market Statistics.

Coördinatie: Index (1-3) die de mate van coördinatie van het loonvormingsproces karakteriseert, waarbij 1 staat voor weinig coördinatie (bedrijfsniveau) en 3 voor veel coördinatie (nationaal). Bron: Ederveen en Thissen (2004).

Publicaties van CPB en SCP

Onderstaande lijst bevat een selectie van recente publicaties van het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau die betrekking hebben op Europa en op het thema van deze Europese Verkenningen. Een complete lijst en pdf-versies van publicaties zijn te vinden op de websites van het CPB (www.cpb.nl) en het SCP (www.scp.nl).

CPB-publicaties

CPB, 2004, *Vier vergezichten op Nederland: productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, CPB & Koninklijke De Swart, Den Haag. (ISBN 90-5833-197-0)

CPB, 2005, *Naar een toekomstbestendig stelsel voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid*, CPB Notitie, 28 februari 2005.

Ederveen S., A. van der Horst en P. Tang, 2005, *Is the European economy a patient, and the Union its doctor?*, CPB Document 80, Maart 2005. (ISBN 90-5833-210-1)

Euwals, R. en M. Hogerbrugge, 2004, *Explaining the Growth of Part-time Employment: Factors of Supply and Demand*, CBP Discussion Paper 31, April 2004. (ISBN: 90-5833-170-9)

Groot de, H., R. Nahuis en P. Tang, 2004, *Is the American model Miss World? Choosing between the Anglo-Saxon model and a European-style alternative*, CPB Discussion Paper 40, Oktober 2004. (ISBN: 90-5833-196-2)

Kox, H., A. Lejour en R. Montizaan, 2004, *The free movement of services within the EU*, CPB Document 69, Oktober 2004. (ISBN 90-5833-195-4)

SCP-publicaties

Broek, A. van den, en K. Breedveld (red.; 2004). *Trends in Time. The Use and Organisation of Time in the Netherlands* (SCP-publicatie 2004/12; isbn 90-377-0196-5).

Gesthuizen, M. en J. Dagevos (2005). *Arbeidsmobiliteit in goede banen* (SCP-publicatie 2005/12; isbn 90-377-0203-1).

Luijn, H. van, en S. Keuzenkamp (2004). *Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van de arbeidsduur* (Onderzoeksrapport 2004/3; isbn 90-377-0144-2).

Portegijs, W., A. Boelens en L. Olsthoorn (2004). *Emancipatiemonitor 2004* (SCP-publicatie 2004/19; isbn 90-377-0190-6).

SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (isbn 90-377-0159-0).

SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005* (SCP-publicatie 2005/14; isbn 90-377-0202-3).